

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Олий
ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этган

ТОШКЕНТ "ЎЗБЕКИСТОН" 1997

67.99(5У)

И 60

“Инсон ҳуқуқлари” курси ўқув қўлланмаси Тошкент
Давлат юридик институтида тайёрланди.

Муаллифлар таркиби:

Ҳ. Б. Бобоев — Тошкент Давлат юридик институтининг ректори,
юридик фанлари доктори, профессор (муаллифлар жамоаси раҳбари).

Проф. *Ҳ. Б. Бобоев* (Сўзбоши, IV-V боблар), проф. *А.Х. Саидов*
(I боб), проф. *Ш. Ш. Шорахметов* (XIV боб), проф. *И. Р. Рамазонов* (III,
X боблар), проф. *Х.Т. Одилқориев* (II, XII боблар), доц. *А. С. Турсунов*
(VIII боб), доц. *М. Ю. Гасанов* (XI боб), доц. *О.З. Муҳаммаджонов* (IX
боб), доц. *Л. Ф. Кашинская* (XIII боб), ўқитувчи *М.М. Иноқова* (VI—VII
боблар).

Масъул муҳаррирлар:

проф. **Ҳ. Б. БОБОЕВ**

проф. **И. Р. РАМАЗОНОВ**

ISBN 5-640-02251-5

1203020400 – 43
И $\frac{\quad}{\quad}$ 97
М351(04)97

© “ЎЗБЕКИСТОН” нашриёти, 1997 й.

СЎЗ БОШИ

Инсон ва унинг ҳуқуқи, эркинлиги ҳозирги замоннинг энг долзарб масалаларидан биридир. Бизнинг халқимиз тоталитар сиёсий тузум ҳукмронлик қилган узоқ йиллар давомида инсон ҳуқуқларига доир халқаро миқёсда қабул қилинган муҳим ҳужжатлар: Декларация, Конвенция, Шартнома ва битимлардан хабарсиз қолиб келди.

Инсон ҳуқуқлари масаласи демократик ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларидан бири бўлиб, у давлатнинг қай даражада ривожланганлигини кўрсатувчи мезон сифатида намоён бўлади.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритган кундан эътиборан, инсон ҳуқуқлари масаласига жиддий эътибор берилмоқда ва Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг иккинчи бўлими айнан мана шу муҳим масалага бағишланди. Унда инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари алоҳида моддаларда баён қилинди. Конституцияга биноан қабул қилинган Кодекс ва қонунлар ҳамда Президент фармонларида инсон ҳуқуқлари масаласи ўзининг чуқур ифодасини топди.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар, айниқса суд ҳокимияти идоралари фаолиятида инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш асосий вазифа қилиб белгилаб қўйилди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин қисқа давр ичида инсон ҳуқуқлари масалалари билан шуғулланувчи миллий институтлар ташкил топди. Масалан, Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари вакили (Омбудсман), Миллий марказ, Олий Мажлис амалдаги қонунлар Мониторинги институтлари шулар жумласидандир. Бу институтларнинг асосий вазифаси мамлакатимиз фуқарола-

рига уларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишлари учун қўмаклашишдир.

Бугун Республикамизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга доир ягона дастур яратилган бўлиб, унда миллатлар, халқлар, инсонлар тенглиги, дўстлиги соҳасида давлат ва барча ташкилотларнинг фаровонлик учун биргаликда ҳаракат қилишлари зарурлиги ўзининг чуқур ифодасини топган.

Шаҳар ва қишлоқлардаги аҳоли ўртасида, мактаблар, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш мақсадида муҳим амалий тадбирлар белгиланиб, уларда ҳуқуқшуносликка доир махсус курсларни ўқитиш режалаштирилмоқда, ўқув китоблари ва қўлланмалари устида иш олиб борилмоқда.

Тошкент Давлат юридик институтида БМТнинг қочоқлар ишлари бўйича ваколатли Олий Комиссарининг Тошкентдаги ваколатхонаси билан ҳамкорликда 1966 йилда “Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқни ўрганиш маркази”нинг очилиши бу йўлда қўйилган муҳим амалий қадам бўлди. Марказда инсон ҳуқуқларига оид Ўзбекистонда ягона бўлган махсус кутубхона ташкил этилди. Бугунги кунда Марказ инсон ҳуқуқлари бўйича ўтказилаётган барча тадбирлар: семинар ва конференцияларда фаоллик кўрсатмоқда.

Инсон ҳуқуқлари масаласига доир тайёрланган ушбу қўлланма юқоридаги мақсадни амалга ошириш борасида қўйилган дастлабки қадам бўлиб, уни ёзишда мамлакатимизда инсон ҳуқуқларига алоқадор ҳуқуқшунос, файласуф олимлар жалб этилдилар.

Албатта, китоб биринчи марта ёзилаётганлиги сабабли, унда айрим камчиликлар, нуқсонларга йўл қўйилиши табиийдир. Қўлланманинг тузилиши, услуби ва мазмунини янада яхшилашга оид қимматли фикр-мулоҳазаларини билдирган барча ўртоқларга самимий миннатдорчилик билдирамиз. Ўйлаймизки, ўқувчиларнинг қимматли фикрлари келажакда инсон ҳуқуқларига доир янада мукамал ўқув қўлланмалари ва дарсликларнинг яратилишига ёрдам беради.

Профессор Ҳалимбой Бобоев

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ЎҚУВ ФАНИ, УНИНГ МАВЗУИ, УСУЛЛАРИ, ТИЗИМИ ВА АҲАМИЯТИ

1. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ – УМУМБАШАРИЯТ МУАММОСИ

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда янги давр бошланди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1995—2000 йилларни куррамизда “Инсон ҳуқуқлари ўн йиллиги” деб эълон қилди.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мустақиллигимиз қомуси бўлмиш Конституциянинг асосий тамойили, Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-сиёсий тизимини тубдан ислоҳ қилишнинг асосий йўналиши ва якуний мақсадидир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг Олий Мажлиснинг VI сессиясида, Конституциянинг тўрт йиллигига бағишланган тантанали йиғилишда ва Вазирлар Маҳкамасининг Ўзбекистоннинг 1996 йилдаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёти якунлари ҳамда 1997 йилдаги иқтисодий ислохотларнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисида қилган маъруза ва нутқларида инсон ҳуқуқлари соҳасида амалга оширилиши лозим бўлган қуйидаги беш стратегик йўналиш белгилаб берилган:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг самарали механизмини таъминлаш;

иккинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган тамойиллари ва меъёрлари асосида миллий қонунчиликни такомиллаштириш;

учинчидан, қабул қилинган қонунларга оғишмай амал қилиш механизмини ишлаб чиқиш ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида қонун устуворлигини таъминлаш;

тўртинчидан, судлов ислохотини амалга ошириш йўли билан бутун суд тизимини демократлаштириш;

бешинчидан, аҳоли, айниқса ёшлар ва мансабдор шахслар ўртасида ҳуқуқий тарбия ишларини тубдан яхшилаш, уларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини ошириш.

Инсон ҳуқуқлари муаммоси — ҳозирги замоннинг энг долзарб муаммоларидандир. Инсон ҳуқуқлари — бу жамиятнинг энг олий қадрияти, ҳимматидир. Инсон ҳуқуқлари — бу муҳим конституциявий институтдир. Инсон ҳуқуқлари — бу бутун инсониятнинг интилишлари, орзумидларини ўзига жамлаган кенг қамровли тушунчадир. Инсон ҳуқуқлари — бу ҳозирги тараққиётнинг асоси ва давр талабидир.

Инсон ҳуқуқлари — бу демократик ҳуқуқий давлатнинг энг муҳим белгисидир. Инсон ҳуқуқлари — ҳар бир давлатнинг демократик тараққиёти даражасини кўрсатувчи муҳим мезондир. Шунинг учун ҳам, инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқда ва миллий ҳуқуқий тизимда муҳим ўрин тутади.

Инсоният ўз тарихий ривожланиши жараёнида инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизимини яратган. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик — бу инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳақидаги қонунлар мажмуидир. Бу қонунлар қаторига инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатлар ва миллий қонунлар киради.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик ўз тараққиётида уч катта босқични босиб ўтган.

Биринчи босқич 1789 йилги Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари француз Декларациясидан бошланиб, то биринчи жаҳон урушига қадар давом этган. Бу босқичда инсоннинг шахсий ва сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик устувор равишда ривожланган. Бунга мисол қилиб, АҚШ Конституциясига киритилган биринчи 10 та қўшимча — Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Биллни кўрсатиш мумкин.

Бу даврда қабул қилинган қонунларда алоҳида эътибор қуйидаги муаммоларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган:

- шахе эркинлиги ва фуқаролар тенглиги;
- шахе дахлеизлиги;
- хусусий мулк ҳуқуқи;
- сайлов ҳуқуқи (турли цензлар билан чекланган бўлсада).

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик тараққиётининг **иккинчи босқичи** XX асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олган. Бу босқичда социалистик ғоялар ва ҳаракат-

лар таъсирида инсонларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларига оид қонунчилик тез ривожланган.

Меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқи тўғрисидаги қонунлар алоҳида аҳамият касб этган.

Франция ва Швециядаги социал қонунчилик, 1920 йилги Веймар Конституцияси, Франция ва Италиянинг 1946 йилги Конституциялари бунга яққол мисол бўлади.

Учинчи босқич XX асрнинг иккинчи ярмига тўғри келиб, бу босқичда Инсон ҳуқуқларининг “янги авлоди” тўғрисидаги қонунчилик ривожланади. Бу ҳуқуқлар қаторига:

- тинч яшаш ҳуқуқи;
- соф ва тоза атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқи;
- ахборот олиш ҳуқуқи кабилар киради.

Бу босқичда Инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро қонунчилик тизими шаклланди.

БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 70 га яқин, Оврўпо Кенгаши томонидан — 160 дан зиёд, ЮНЕСКОда — 70 дан ортиқ, Оврўпада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти томонидан — 30 дан кўпроқ турли минтақавий халқаро ташкилотлар томонидан ҳам қўплаб инсон ҳуқуқларига оид халқаро шартномалар, конвенциялар, декларациялар, пактлар қабул қилинди.

Ҳозирги кунда ҳаммаси бўлиб инсон ҳуқуқлари бўйича 400га яқин халқаро ҳужжатлар мавжуд. Бу халқаро ҳужжатларда инсон ҳуқуқларига оид жаҳон андозалари белгилаб қўйилган ва уларнинг миллий қонунлардан устуворлиги тамойили аксарият давлатлар томонидан тан олинган.

Дунёдаги ҳар бир давлатда ҳам инсон ҳуқуқларига оид муайян қонунчилик тизими шаклланган. Бу қонунчиликнинг негизини, авваламбор, Конституциялар ташкил этади. Барча давлатлар Конституцияларида инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларига махсус бўлим, боблар ажратилган. Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари жорий қонунларда ўз аксини топган.

Ҳозирги кунда давлатлар ўз Конституцияларида инсон ҳуқуқларига оид қуйидаги муҳим қоидаларни мустақамлаганлар:

1. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тан олиш ва ҳимоя қилиш — бу давлат мажбуриятидир;

2. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари каталоги халқаро-ҳуқуқий андозаларга мос келиши ва бу соҳада халқаро ҳуқуқнинг устуворлиги;

3. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари унга туғилганидан бошлаб тааллуқлидир, яъни табиий ҳуқуқ ғоясини, назариясини эътироф этилиши;

4. Ҳаммага ва ҳар кимга инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг тенг ва баробар тааллуқлилиги;

5. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат идоралари фаолиятининг мазмунини ташкил этишлиги;

6. Фуқароларнинг кафолатланган суд ҳимояси билан таъминланиши;

7. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш бошқа шахслар ҳуқуқларини бузмаслиги зарурлиги.

Дунё давлатларида инсон ҳуқуқларига оид қонунчилик тизими қуйидаги беш таркибий қисмдан иборат;

Биринчиси: фуқароларнинг шахсий ҳуқуқларига оид қонунлар — виждон эркинлиги, фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи, судга шикоят қилиш ҳуқуқи ҳақидаги қонунлар.

Иккинчиси: фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларига оид қонунлар — жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, сайлов тўғрисидаги, касаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари ҳақидаги қонунлар.

Учинчиси: фуқароларнинг иқтисодий ҳуқуқларига оид қонунлар — мулк, тадбиркорлик, ер, ижара, хусусийлаштириш, истеъмолчининг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар.

Тўртинчиси: маданий ҳуқуқларга оид қонунлар — фан, таълим, маданият, музейлар, библиотека, маданий меросни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунлар.

Бешинчиси: инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатлар (кўп томонлама ва икки томонлама) — миллий-ҳуқуқий тизимнинг таркибий қисми сифатида.

Ҳозирги замонда дунё мамлакатларидаги инсон ҳуқуқларига оид қонунчиликнинг ўзига хос хусусиятларига:

— инсон ҳуқуқларини тўла амалга оширишнинг ҳуқуқий кафолатларини таъминлаш;

— конституциявий юстиция (судлов)ни ривожлантириш;

— инсон ҳуқуқларига оид халқаро ва миллий институтларни шакллантириш;

— янги демократик институтларни, жумладан Омбудсман институтини тараққий эттириш киради.

2. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ЎҚУВ ФАНИНИНГ МАВЗУИ

Қадим замонлардан (эрамининг I асри ўрталари) бизнинг давримизгача етиб келган “Улуғворлик ҳақида”ги асарда шундай фикр баён қилинган: “Одатда ҳар бир олим учун у амал қиладиган иккита талаб қўйилади: биринчидан, тадқиқотнинг мавзуини аниқлаш, иккинчидан, бу мавзуни эгаллашга ёрдам берадиган услубларни топиш ва уларни кўрсатиш. Бунда иккинчи талаб тартиб бўйича биринчисидан кейин турса ҳам, аммо аҳамияти жиҳатидан жуда муҳимдир”. Ўтган юз йилликлар бу номаълум муаллиф фикрларининг қанчалик доно ва ҳаққоний эканлигини тўла тасдиқлади.

Ҳар бир мустақил ўқув фани ўз мавзуи ва услубига эга бўлиши зарур.

Ўқув фанининг мавзуи — шу фан ўрганадиган масалалар мажмуидир.

Ўқув фанининг усули — шу фан мавзуларини ўрганадиган услублардир.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани бошқа фанлар томонидан такрорланмайдиган ўз мавзуига эга. Инсоннинг қадр-қиммати ва ҳақ-ҳуқуқлари, уларнинг тарихий ривожланиши, ахлоқий-фалсафий, сиёсий-ҳуқуқий асосланиши, ҳуқуқий табиати, инсон ҳуқуқларининг бузилиши ва унинг олдини олиш ва бузилган ҳуқуқларини тиклаш бўйича қўлланадиган чора-тадбирлар, инсон ҳуқуқлари кафолатларининг умумий табиати — мана шу ва бошқа масалаларнинг барчаси “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанининг мавзуини ташкил қилади.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани асосий эътиборни инсон ҳуқуқларининг халқаро ва миллий қонунчилик, жаҳоннинг турли мамлакатлари ижтимоий амалиёти асосида ривожланишининг муҳим масалаларига қаратади. Бунда инсон ҳамда фуқаролар ҳуқуқларини сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар негизида, тарихийлик тамойили асосида ўрганилади.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани инсон ҳуқуқлари бўйича ягона қонунчилик тизимини ишлаб чиқишда барча ижтимоий фанларнинг ютуқларига ва амалиётига асосланади. “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани турли ижтимоий, фалсафий, ахлоқий, сиёсий, ҳуқуқий фанларнинг яхлит ва бир бутунлигини ташкил этади.

“Инсон ҳуқуқлари” — энг аввало фалсафий, ахлоқий сиёсий ва ҳуқуқий тушунчадир.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанининг мазмуини инсон ҳуқуқларини жаҳон маърифатпарварлиги ва маданияти

тараққиёти билан узвий ҳолда ўрганиш ташкил қилади. Чунки “инсон ҳуқуқлари” инсоният тафаккури ва цивилизацияси умумэътироф этган башарий қадриятдир.

Шунингдек унда инсон ва унинг ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари, жаҳон тарихий тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Бунда инсон кадр-қиммати, ҳақ-ҳуқуқлари ер юзидаги энг юксак қадриятлар сифатида намоён бўлади. Ҳазрати инсон хилма-хил ижтимоий муносабатларнинг фаол иштирокчиси ва айни пайтда ижтимоий тараққиётнинг бошланғич ифодачисидир.

Ушбу ўқув фанининг марказий объекти — инсон ҳуқуқларини барча турфа жиҳатларини ўрганиш ҳисобланади. Бунда қўйидаги масалалар алоҳида аҳамият касб этади:

биринчидан, инсоннинг адолатли фуқаровий жамият ва демократик ҳуқуқий давлатда эркин ривожланиш имкониятлари;

иккинчидан, инсон шахсининг ажралмас хусусиятлари;

учинчидан, инсон ҳуқуқлари — ҳуқуқий ва ижтимоий меъёрлар билан таъминланган хулқ-атворларнинг мумкин бўлган ўлчовидир;

тўртинчидан, инсон ҳуқуқлари — инсоннинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий фаровонлигининг ҳамда қобилиятларини тараққиёт эттиришнинг энг муҳим воситаси;

бешинчидан, инсон ҳуқуқлари бузилиш ҳолатларини олдини олиш, тиклаш ва бартароф қилиш.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва мустаҳкамлаш, уларни амалга ошириш механизмларини ўргатишга оид халқаро-ҳуқуқий ҳамда миллий қонунларни ўрганади.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанини ўрганишга бўлган эҳтиёж, авваламбор шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари масаласининг Ўзбекистон Республикасида халқаро ҳуқуқий талаблар асосида конституциявий эътироф этилиши билан белгиланади.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанини ўрганишдан кўзланган асосий мақсад — инсон ҳуқуқлари маданиятининг шаклланишида умуминсоний ва миллий қадриятларни мустаҳкамлашдан иборат. Демократик-ҳуқуқий давлат куриш ва жамиятнинг барча жабҳаларини демократлаш жараёни фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини намоён бўлиши, рўёбга чиқиши, улар кафолатларининг кучайиб

бориши билан чамбарчас боғлиқ. Бу соҳада мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси ва қонунларида фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишнинг муҳим ҳуқуқий асослари яратилди.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанининг асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

1-инсон ва фуқаронинг ҳуқуқларига доир билимларни эгаллаш, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳаётга жорий этиш ва кафолатлаш;

2-талабаларда инсонга, унинг ҳуқуқ ва эркинликларига, шаъни ва кадр-қимматига ҳурмат ҳиссини шакллантириш;

3-ҳар бир фуқарога ҳуқуқбузарликлардан ўзини ҳимоя қилиш йўллари ва воситаларини ўргатиш;

4-талабаларда уларнинг субъектив ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш ва қўллаш малакасини шакллантириш.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанининг халқаро-ҳуқуқий ва назарий асосларини 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси асос солган ва кейинчалик инсон ва фуқаронинг ҳуқуқларида ўзининг сиёсий-ҳуқуқий ривожини топган ҳозирги замон демократик қарашлар мажмуи ташкил этади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикасида муайян қонунлар тизими ташкил топди. Ушбу қонунларни халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ келишини ўрганиш ҳам “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанининг асосий вазифаларидандир.

Шундай қилиб, инсоннинг кадр-қиммати ва унинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳақидаги гоёлар, қарашлар ва таълимотларнинг вужудга келиши, ривожланишининг асосий қонуниятлари, инсон ҳуқуқларини мустаҳкамлашнинг ҳуқуқий меъёрлари ҳамда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ва бошқа омиллар мажмуи “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанининг мавзуини ташкил этади.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанининг мавзуига инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги фалсафий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқа таълимотлар ҳам киради.

3. “ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ” ЎҚУВ ФАНИНИНГ ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ

Ҳар қандай ўқув фани маълум усулга, яъни ўрганилаётган ҳодисаларни англаб етиш воситаларига эга бўлади. Бундай усуллар икки гуруҳга бўлинади. **Биринчидан**, бар-

ча ўқув фанларига хос бўлган умумий усуллар, яъни уларнинг асосида табиат, жамият, тафаккур ва алоҳидаликнинг энг умумий қонуниятлари ётади. **Иккинчидан**, махсус усуллар, яъни системали, тарихий, қиёсий, социологик усуллар.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанининг усуллари — инсон ҳуқуқларининг ривожланиш қонуниятлари, уларнинг ҳозирги замондаги ҳолати ва моҳияти ҳақида билим олиш жараёнини амалга оширишга ёрдам берувчи услуб, воситалар бирлигидан иборат.

XXI аср бўсағасида жаҳонда рўй бераётган барча жараёнлар “инсон ўлчовлари” орқали баҳоланади. Инсон ҳуқуқлари масаласига:

- а) инсонийлик нуқтаи назаридан ёндашиш;
- б) инсонга “барча нарсаларни ўлчови” сифатида қараш;
- в) шахсни давлат машинасининг бир винти сифатида қарашга асосланган мустабид тафаккурдан воз кечиш — “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанининг методологик асослари ҳисобланади.

Системали усул. “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани инсон ҳуқуқлари масаласига системали ёндашишни ҳисобга олган ҳолда илмий объективлик, тарихийлик тамойиллари асосига қурилади. Инсон ҳуқуқлари барча ижтимоий ҳамда давлат институтларининг бир бутунлиги сифатида таҳлил қилинади. Инсон ҳуқуқлари тизими шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, сиёсий ҳуқуқлар, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларнинг ўзаро боғлиқ таркибий қисмлардан ташкил топган яхлит, бир бутун ҳолда характерланади.

Тарихийлик усули. “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанида инсон ҳуқуқларининг қарор топиш қонуниятлари ва уларнинг ривожланиши тарихий тараққиётнинг мураккаб жараёнлари билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Бунда кўпинча, кишилиқ жамиятининг турли даврларида рўй берган воқеалар, ҳодисалар ҳақида билим олиш имконини берадиган тарихий манбаларни, қонунлар, махсус ҳужжатлар, аниқ ишлар бўйича суднинг қарорлари ва бошқаларни таҳлил қилиш усули қўлланилади.

Қиёсий усул. Бу усул инсон ҳуқуқлари ҳақидаги тушунчалар, ҳодисалар ва жараёнларни ўзаро солиштириш ва шу асосда улар ўртасида мавжуд бўлган ўхшашлик ва фарқларни аниқлашдан иборат. Турли мамлакатларнинг инсон ҳуқуқлари ҳақидаги қонун ҳужжатлари ҳам таққослаб ўрганилади.

Мантиқий усул. Ўзида инсон ҳуқуқларини мантиқий ўрганишнинг услуб, воситаларини ифода қилади ва тафаккур шакллариغا ҳамда амалий мантиқ қонунларига асосланади. Инсон ҳуқуқларини ўрганишда мантиқий усулдан фойдаланиш инсон ҳуқуқлари бўйича қонун ҳужжатларини қўллашда зиддиятлардан холи бўлиш имконини беради.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанида қўлланиладиган тарихий, қиёсий, мантиқий усуллардан кенг фойдаланилади. Бироқ юқорида қайд қилинган усуллар инсон ҳуқуқлари назарияси ва амалиётида бир мунча кенг тарқалган бўлсада, бошқа ўрганиш усуллари ҳам ушбу фан доирасида қўлланилади. Масалан, социологик, математик усуллар.

4. “ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ” ЎҚУВ ФАНИНИНГ ИЖТИМОЙ ФАНЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎРНИ

Инсон ҳуқуқлари кенг қўламли масаладир. Шунга кўра инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ барча воқеа-ҳодисалар, барча ижтимоий фанларни, ҳатто айрим табиий фанларни ҳам ўрганиш мавзуи ҳисобланади. Бундай умумийликка ҳар бир фан инсоннинг моҳияти, унинг хилма-хил фаолияти қирраларини ўрганиш билан шуғулланиши сабабчидир. Инсонни, унинг ҳаёти ва фаолиятининг муҳим томонларини чуқурроқ ўрганишда бундай алоҳидалик муҳим маъно ва аҳамият касб этади.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани ўзининг алоҳида мавзуга эга. Шу билан у ижтимоий фанлар тизимида ўзига хос ўрин эгаллайди. Шунга кўра “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанини иқтисод назарияси, фалсафа, социология, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик сингари фанлар қаторига қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Иқтисодий фанлар ва инсон ҳуқуқлари. Иқтисодий фанлар базис ҳисобланувчи ҳодисаларни ўрганади: ишлаб чиқариш муносабатлари тизими, хўжалик ҳаётини ташкил этиш, хўжалик соҳалари, меҳнат, молия, кредит ва бошқалар. “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани энг муҳим усткурмавий ҳодиса — инсон ҳуқуқларини ўзининг асосий мавзуи ҳисоблайди. Иқтисодий фанлар ва инсон ҳуқуқларининг ўзаро таъсири, уларнинг бир-бирига кириб бориши, инсон ҳуқуқларининг иқтисодиётга қанчалик боғлиқ эканлигини аниқлашга имкон беради.

Фалсафа ва инсон ҳуқуқлари. Фалсафа — бу табиат, жамият ва тафаккур тараққиётининг умумий қонуниятлари

тўғрисидаги фандир. У борлиқнинг онгга, инсоннинг уни ўраб турган атроф-муҳитта муносабатининг умумий тамойиллари ҳақидаги билимлар тизимидир. Фалсафа инсон ҳуқуқларининг моҳияти, табиати, унинг ижтимоий ҳодисалар тизимидаги ўрнини аниқлайди ва фақат шунинг ўзи билан чекланади. “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани эса инсон ҳуқуқларини унинг барча кўринишлари ва белгилари билан бир бутун ҳолда батафсил ўрганади. Агар фалсафа инсон ҳуқуқларининг моҳиятини топишга калит берса, “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани фалсафани ижтимоий тараққиёт, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг умумий тамойилларини ифодалаш билан қуроллантиради.

Социология ва инсон ҳуқуқлари. Социология — бу жамиятнинг яхлит ва унинг алоҳида тузилиш ва ижтимоий гуруҳлари тўғрисидаги фандир. Социал жараёнлар, алоҳида шахслар ва гуруҳлар хулқ-атворининг қонуниятлари ҳақидаги фандир. Социология ўзининг хулосаларида эмпирик маълумотларга, ижтимоий тажрибаларга асосланади. Барча ижтимоий ҳодисалар, шу жумладан, инсон ҳуқуқлари ҳам социологик тадқиқотларнинг объектига айланади. Социология ҳам фалсафа сингари инсон ҳуқуқларини билишнинг умумий воситаси ҳисобланадики, у инсон ҳуқуқларини билиш асосида ўзининг мавзунини чуқурлаштиради ва уни янада ойдинлаштириб олади.

Политология ва инсон ҳуқуқлари. Политология сиёсатни, унинг шакллари, сиёсий жараёнлар ва сиёсий бирлашмаларни, шу жумладан, партияларни, сиёсий ва давлат ҳокимиятига эришиш воситаларини, фуқаролик жамияти, давлат ва шахснинг ўзаро муносабатини ўрганади. Политология инсон ҳуқуқларини сиёсий муносабатлар тизими орқали, яъни фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш орқали ўрганади.

Ҳуқуқий фанлар ва инсон ҳуқуқлари. Ҳуқуқий фанлар инсон ҳуқуқларини ўрганиш соҳасида жамиятшунослик фанларига алоқадор бўлмаган ўзига хос мавзуга эга. Юридик фанлар биринчи навбатда инсон ҳуқуқларининг юридик соҳалари ва улар амалиётининг таҳлили, яъни инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг қонуний мустаҳкамланиши, амалга оширилиши билан шуғулланади. Унда шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳақидаги таълимот фуқаронинг ҳуқуқий мақоми асосида ёритилади. Фуқаронинг ҳуқуқий ҳолати — инсонни юридик жиҳатдан ифодаланишининг асосидир.

Инсон ҳуқуқлари масаллари турли юридик фанларда ўрганилади. Бу фанлардан фарқ қилиб, “Инсон ҳуқуқла-

ри” ўқув фани асосий эътиборни инсон ҳуқуқларининг қонунчиликда, турли мамлакатларнинг ижтимоий амалиётида ривожланишининг марказий масалаларига қаратади ва бунда тарихий тадқиқотлар, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳақидаги таълимотларни сиёсий-ҳуқуқий асосларни ўрганиш билан бир вақтда олиб борилади.

Шундай қилиб, “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани — янги ўқув фани бўлиб, у инсон ҳуқуқлари бўйича ягона назарияни ишлаб чиқишда кўпчилик ижтимоий фанларнинг назарий қоида ва хулосаларидан фойдаланади.

5 “ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ” ЎҚУВ ФАНИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ТИЗИМИ

Демократик-ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қурилиши барча фуқароларнинг инсоний ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасига дахлдор бўлган билимларни етарли даражада эгаллашларини тақозо этади. Ҳозирги пайтда инсон ҳуқуқлари БМТнинг қарийб 70 тадан ошиқ халқаро-ҳуқуқий актларида мустаҳкамланган. Ҳозирги дунёда инсон ҳуқуқларини халқаро-ҳуқуқий меъёрлар тизими ҳамда уларнинг кафолатлари механизмларини ялпи ҳолатда мустаҳкамлашга йўналтирилган гуманитар ҳуқуқ шаклланмоқда.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўтган қисқа давр ичида инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисида миллий қонунчилик тизимини ташкил қилувчи юздан ошиқ қонунлар қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилдаги Конституциясида халқимиз, миллатимиз, давлатчилигимизнинг ва инсоният ҳуқуқий маданиятининг барча илғор қадриятлари чамбарчас узвий боғлиқ эканлиги ўз аксини топди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари бўйича 21 та халқаро шартномага қўшилди ва улар бизнинг мамлакатда ҳам амал қилмоқдалар. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича барча меъёрларни бажариш барча давлат идоралари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг мажбурияти ҳисобланади. Унда жамият кенг қатламларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳақидаги билимларга эга бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳақидаги билимларни ўрганиш ва уларни тарқатишда бу ўқув фани катта имкониятларга эгадир.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани мустақил Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари маданиятининг шаклланишида бутун ҳуқуқий маданиятнинг инсонпарварлик асослари сифатида муҳим амалий аҳамият касб этади:

биринчидан, инсон ҳуқуқларини билиш;

иккинчидан, инсон ҳуқуқларига ҳурматнинг шаклланиши;

учинчидан, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда амалий малакани тарбиялаш ва ошириш.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани бир-бири билан боғлиқ уч қисмдан иборат:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги гоёларнинг туғилиши ва ривожланиши, яъни улар умуман тарихий тараққиёт давомида ва хусусан Ўзбекистонда қарор топишининг қонуниятларини ўрганиш;

иккинчидан, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги асосий халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар ва халқаро ҳамкорлик, яъни инсон ҳуқуқлари бўйича кўп томонлама шартномалар ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳамкорликнинг асосий йўналишларини таҳлил қилиш;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасида инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари ва мажбуриятларини, яъни инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини, уларни бизнинг мамлакатимизда амалга оширилишининг кафолатларини таҳлил қилиш.

6. “ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ” ЎҚУВ ФАНИНИ ЎРГАНИШНИНГ МЕТОДОЛОГИЯСИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Инсон ҳуқуқлари — бетакрор ижтимоий воқелиқдир. Инсон ҳуқуқлари ҳар қайси халқ ва давлат тарихий ва маънавий-ҳуқуқий тараққиётининг ҳосиласидир, уларнинг ўзига хос маданияти ривожининг натижасидир.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон ўз тараққиётининг бугун асоси бўлмиш инсон ҳуқуқларини қайтадан тикламоқда. Халқимизнинг теран маънавий-ҳуқуқий мероси, унинг бой табиий ва ақлий имкониятлари, мустаҳкамланиб бораётган халқаро алоқалари инсон ҳуқуқларига ҳурмат ҳиссини шакллантириш ва риоя қилиш учун барча шарт-шароитларни яратиб бермоқда.

“Инсон ҳуқуқлари” ўқув фанини ўрганишнинг умумий асосини, яъни методологиясини ва ўзига хос хусусиятларини қуйидагилар ташкил этади:

биринчидан, инсон ҳуқуқларига оид умуминсоний қадриятлар ва жаҳон андозалари (талаблар);

яккинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича шарқ фалсафаси (ислом таълимоти);

учинчидан, ўзбек миллий мафкураси;

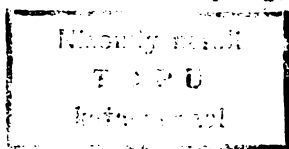
тўртинчидан, тарихий-ҳуқуқий мерос.

Инсон ҳуқуқлари ва умумбашарий қадриятлар. Инсон ҳуқуқлари энг аввало, умуминсоний қадриятларга, умумжаҳон цивилизациясига, бу соҳада бошқа халқлар эришган тажрибаларга халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган тамойиллари ва меъёрларига асосланади. Инсон ҳуқуқларига асосланган демократик жамиятнинг халқаро миқёсда этироф этилган тамойиллари бор. Тенглик, эркинлик, биродарлик, халқлар ва миллатлараро дўстлик, инсоннинг ўз хоши-иродасини эркин билдириши ҳамда уни амалга ошириши, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлатнинг асосий идоралари сайланиши, уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши, давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги, тайинлаш йўли билан шаклландиган давлат идораларининг сайловчи ташкилотлар олдидаги жавобгарлиги ва бошқалар шулар жумласига киради (*И. Қаримов*. Ваган саждагоҳ каби муқаддасдир. — Тошкент: Ўзбекистон, 1996, т. 3, 8-бет).

Инсон ҳуқуқларига доир жаҳон андозалари (талаблар) БМТнинг 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси, 1966 йилги Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт ва унга кўшимча Факултатив Протокол ҳамда бошқа халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг барча асосий ғоя ва қоидаларини ўзига сингдирган. Тарихда синалган умуминсоний қадриятларни ўзида мужассамлаштирган, энг ривожланган, тараққий топган давлатларнинг ҳуқуқий тажрибасига таянган.

Жаҳоннинг маърифий ривожланган мамлакатлари этироф этган инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети, демократия ва халқаро ҳуқуқнинг устуворлиги каби умумбашарий қадриятлар Ўзбекистон давлатчилиги манфаатларига, халқнинг ўзига хослигига, унинг миллий анъана ва урф-одатларига тўла мос келади. Инсон ҳуқуқлари Ўзбекистонда Конституция ва қонунлар билангина эмас, балки халқнинг ўз онги, унинг маънавий-ахлоқий дунёқараши ва ҳуқуқий тажрибаси, меҳр-шафқати ва сезгирлиги билан мустаҳкамланади. “Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрат

922914

манбаи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир” (И. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, 1993, 74-бет).

Инсон ҳуқуқлари бўйича шарқ фалсафаси таълимоти. Инсон ҳуқуқлари ўз объектив қонуниятлари асосида ривожланади. Шарқда инсон ҳуқуқлари ва демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Шарқда инсон ҳуқуқлари ва демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу ерда инсон ҳуқуқлари ва демократия тушунчалари ҳамжиҳатлик гоёси, жамоат фикрининг устуворлиги заминида шаклланади. Фарбда эса инсон ҳуқуқлари индивидуализм фалсафасига таянади ва бу омmani ҳаддан ташқари сиёсатлаштиришга олиб келади. Шарқда ахлоқий-маънавий қадриятлар сиёсий муносабатларда устунлиги билан ажралиб туради. Асрлар мобайнида халқимизнинг юқсак маънавий адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилатлари шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимотлари билан узвий равишда ривожланган. Шу билан бирга буюк аждодларимиз — шарқнинг мутафаккирлари Ал Бухорий, Ат Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Ал Хоразмий, Беруний, Абу Али ибн Сино, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо ва бошқалар жаҳон фани ва цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшганлар.

Мустақил Ўзбекистонда бутун шарқ цивилизациясига хос бўлган оилани барча чоралар билан қўллаб-қувватлаш энг муҳим инсоний қадриятлардан бири бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Инсон ҳуқуқларини тўла амалга ошириш мезони — маҳалладир. Чунки маҳалла халқимизнинг турмуш тарзи, ота боболаримиздан бизга мерос бўлиб келаётган тафаккур тарзидир.

Инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, тўлиқ амалга ошириш миллий давлатчилигимиз тажрибасини ва ҳуқуқий маданиятимизни бойитади.

Ўзбек миллий мафкураси. Инсон ҳуқуқлари ўзбек миллатининг турмуш тарзида, анъанавий ҳуқуқий маданиятида, миллий дунёқараши ва мафкурасида муҳим ўрин тутган. Инсон ҳуқуқларини тўла қарор топтиришда миллий, маънавий, диний-ахлоқий, давлат-ҳуқуқий ва тарихий меросимизга, мафкурамиз гоёларига таянмоқ керак.

Ўзбек миллий мафқурасининг таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат: **биринчидан**, мустақиллик ҳис-туйғуси ва истиқлолни тўла идрок этиш; **иккинчидан**, ўзбекчилик; **учинчидан**, кўп миллатли Ўзбекистон халқининг ватанпарварлиги.

Миллий мафқура — она заминга бўлган муҳаббат, уни севиш, эъзозлаш, ардоқлаш ва равнақи ҳақидаги ғоялар мажмуидир. Миллий мафқура — жамият аҳлининг руҳияти кўрсаткичи, хоҳиш иродасининг намоён бўлишидир. Миллий мафқура ҳар қандай мафқурадан юқоридир. Миллий мафқура давлат тараққиёти белгилаб берувчи мафқуравий мезонларни ҳам қамраб олади. Миллий мафқура адолатли ҳуқуқий-демократик фуқаролик жамияти ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий ғоялардан ҳам ташкил топади. Миллий мафқура халқ мафқураси бўлмоғи керак.

Яқин-яқинларга қадар “миллий мафқура” иборасини ишлатиш жиноят ҳисобланарди. Ўз миллатини севиш, миллий ютуқлардан фахрланиш, миллат йўлидаги саъй-ҳаракатлар “миллатчилик” тамгалари билан қораланарди. Алқасос, наҳотки бирор бир инсон ўз миллатига мансублигидан ғурурланса миллатчи бўлса?! Миллатчи миллат бўлмайди. Миллийлик, миллатга мансублик умумжаҳон тараққиёт қонуниятидир. “Миллатчилик”, “миллатчи” дейдиганларни, ўз насл-насабини билмайдиганларни ачиниш билан буюк давлатчилик, империяча миллий сиёсат манқуртлари деб баҳолаш мумкин, холос. Ўзбекман, миллатимдан, она юртимдан фахрланаман, ўзбек давлатининг фуқаросиман дея айтолмаганлар ҳақида нима дейиш мумкин?! Ўзбек халқи ҳеч қачон қанчалик истибдод, қанчалик тазйиқу чеклашларга қарамай тили, дини, маданияти, мероси илдизларидан узилиб қолган эмас. Мана шу миллатимизнинг чуқур ва теран, соғлом ва бой маънавият томирлари, инсон ҳуқуқлари мустаҳкам пойдеворининг таянч нуқталарини ташкил этадилар.

Ўзбек миллий мафқурасининг негизини қуйидагилар ташкил этади: биринчидан, миллий ғурур, иккинчидан, ўзбек миллатининг асосий фазилатлари ва ниҳоят учинчидан, буюк миллий-маданий меросимиз.

Миллий ғурур. Ўзбек миллатининг ғурури, миллий ифтихори қуйидагиларда яққол намоён бўлади:

биринчидан, она-Ватанимизнинг буюк кўп минг йиллик тарихий ўтмишида, унинг Шарқ маърифатпарварлиги, умуман, жаҳон цивилизациясига қўшган беқиёс ҳиссасида ва унда тутган мавқеида;

иккинчидан, бизнинг ватандошларимиз бўлмиш жаҳон миқёсида тан олинган фан, дин, адабиёт, санъат даҳларимизда, давлат ва жамоат арбобларимизда;

учинчидан, диёримизнинг бебаҳо маданият, санъат, меъморчилик ёдгорликларида;

тўртинчидан, ўзбек халқининг ўз она тилига, миллий урф-одатларига, анъана-удумларига содиқлигида;

бешинчидан, ўзбекларнинг буюк ислом цивилизацияси ва маданиятига мансублигида;

олтинчидан, ўзбек давлатининг табиат байликларида, серҳосил ерларида, буюк дарёларида қолаверса, мамлакатимизнинг иқтисодий куч-қудратида;

еттинчидан, кўп миллатли Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигида, унинг фуқаролари ва бутун халқининг истиқлол ва тараққиётга, буюк келажакка бўлган ишончида;

саккизинчидан, фуқароларимизнинг жаҳон талаблари даражасида билим ва малака олишга, фан-техникага, бозор иқтисодиёти тadbиркорлиги маданиятига бўлган иштиёқ ва интилишида;

тўққизинчидан, Ўзбекистоннинг дунё ҳамжамияти томонидан тан олинишида ва унинг халқаро нуфузини ошиб боришида ва ниҳоят,

ўнинчидан, тинчлик, барқарорлик ва ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини танлаб олиб собитқадамлик билан бораётганида.

Миллий ғурусиз ҳеч бир миллат миллат сифатида равнақ тополмайди.

Ўзбекнинг асосий фазилатлари. Ўзбекларнинг асосий хислатлари нималарда намоён бўлади?

Бу— ўзбекларнинг туркий халқларга мансублигида, улар билан яқин қон-қариндошлигида, уларнинг тили ва дини, маданий ва тарихий илдизларининг бирлигида.

Бу — ўзбекларнинг барча Шарқ (тожик, афғон, эрон, араб, хитой, ҳинд ва бошқа) халқларга яқинлигида, улар билан ўзаро кўп минг йиллик яқин этник маданий муносабатларида.

Бу — ўзбекларнинг ўзига хос шарқона мустақил маънавий тараққиёт йўлининг бошқа қардош маданиятлар билан узвий ривожланишида.

Бу — ўзбекларнинг ислом маданиятини ва маърифат-парварлигини ўзига хос идрок этишида ва равнақ топтиришида.

Бу — ўзбекларнинг қадимдан Оврўпо, кейинчалик рус маданияти билан яқин ҳамкорлигида.

Бу — ўзбекларнинг очиқлигию меҳмондўстлигида, хоҳ ўз мамлакати ичида, хоҳ ташқарисида барча миллат ва элатлар, дин вакиллари билан тенг ҳуқуқли ҳамкорликка мойиллигида.

Бу — ўзбекларнинг қўп асрлик оғир ва зиддиятли тарихида, буюк миллий давлатчилик намуналарию тарқоқлик ўкинчларини, мустамлака зулмларию тўла қарамликни бошдан кечирганлигида.

Бу — ўзбекларнинг истиқлол шарофати туфайли буюк миллат, халқ бўлиб бирлашуви, жипслашуви учун имкон яратилганида ва тараққиёт сари ўз мустақил йўли билан боришида.

Бу — ўзбекларнинг ўз кучига ишонишида, меҳнат-севарлигида, тиниб-тинчимаслигида, ишчанлигида, билимдон ва ташаббускорлигида.

Бу — ўзбекларнинг халққа, Ватанга садоқатлигида, фидойилигида, жонкуярлигида.

Миллий маданий мерос. Миллий маънавиятимизнинг, маданий меросимизнинг буюк куч эжанлигига шак-шубҳа йўқ. Шунинг учун ҳам фақат маънавий тикланиш ва чинакам покланиш орқалигина биз ўз миллий мафкура-мизни яратишимиз мумкин. Бошқа ўзга йўл йўқ. Буни қанча тез англасак миллий истиқлолнинг яна бир муҳим истеҳкомини яратурмизким, бу яқиндан гиштлари қўйила бошланган мустақил ўзбек давлати қалъаси учун ҳақиқий маънавий замин бўлиб қолажак.

Ўзбек халқи ҳам, барча халқлар сингари асрлар мобайнида сақланиб, сайқалланиб келган миллий урф-одати, расм-русуми, удуми ва анъаналари, юриш-туриши, ғурури, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, дини, ҳуқуқий онги, умуман, бир сўз билан айтганда маданий-маънавий дунёси акс этади. Ўзбек халқининг маънавиятида миллатнинг ўтмиши, ҳозирги куни ифодаланиши билан бирга, оилавий ҳаёт учун, ҳар бир инсон учун муҳим тарбиявий аҳамиятга моликдир. Чунки болаларимиз ана шу кўзга илинмас ҳис-туйғу ва онг, аждодлар хотираси ва узвийлиги таъсирида, она сути, она алласи билан маънавий озуқа, тарбия оладилар. Ушбулар тил воситасида онгимизга кириб боради, буларнинг барчаси миллат маънавиятининг гултожи ҳисобланади.

Сир эмас, асрлар давомида аждодларимиз ҳаётида таркиб ва равнақ топган миллий-маданий анъаналарини ва

урф-одатларни қадрламаслик маънавий тубанлик, ўз тарихига, она заминига, тупрогига ҳурматсизликдир. Бой, қадимий ва навқирон маънавиятимиз дурдоналари миллий-маънавий инқирозни олдини олишда, миллий-маънавий салтанатимизни тикламоқликда муҳим омилдир, таянчдир.

Миллатимиз маънавият салтанати деворлари Ўзбек маданиятининг янги босқичдаги Уйғонишидир (Ренессансидир).

Кўп минг йиллик маданий меросимиз илдиэлари униб, ниш бериб, куртак очмоқда. Бу ўзбек маънавиятимизнинг хусусиятлари нималардан иборат?

Биринчидан, бизнинг юртимиз фақат икки қўл бармоқлари етадиган алломаларнигина эмас, балки юзлаб, минглаб маданиятнинг барча соҳаларида жаҳоншумул улуғ зотлар, давлат арбобларини берган ва умумбашарият маърифатпарварлигини яратишда буюк аждодларимиз бевоэита иштирок этганлар, улкан ҳисса қўшганлар. Шунинг учун ҳам ўзбек маданий мероси жаҳон маданиятининг узвий ажралмас таркибий қисмидир.

Иккинчидан, мустақил Ўзбекистоннинг, нафақат Ўзбекистоннинг, балки бутун жаҳон маънавияти салтанатида ўз ўринларига эга бўлган улуғларимизни кўкларга кўтариш вақти келди. Тўмарис ва Широқ, Спитамен ва Мангуберди, Темур Малик, буюк бобомиз Амир Темур, Улуғбек, Бобур, Шоҳжаҳон ва бошқа улуғларимизни руҳини шод айламогимиз, Гўрўғли, Алпомиш, Ойбарчин, Равшан, Ҳасан, Кунтуғмиш дostonларини баралла куйламогимиз ва эшитмоғимиз керак.

Учинчидан, Ўзбекистон ўзининг чуқур давлатчилик негизларига эга, ўзига хос сиёсий-ҳуқуқий, маданий мерос соҳибидир. Эрамиздан бир неча юз йиллар олдин, бизнинг ҳудудимизда давлат — ҳуқуқий институтлар ва қарашлар тараққий этган Мовароуннаҳрда ислом маърифатига, ислом ҳуқуқшунослиги — фикҳга, шариатга ва умуман, жаҳон ҳуқуқий маданиятига улкан ҳисса қўшган ҳуқуқшунослар яшаганлар.

Тўртинчидан, бизнинг ҳудудимизда тўққиз мингдан зиёд тарихий, маданий, меъморчилик ёдгорликлари — ўзбек халқининг беқийс маданий меросининг тирик гувоҳлари бор. Уларни таъмирлаш, тиклаш, сақлаб қолиш ва келажак авлодларга етказиш ҳар биримизнинг маънавий, қолаверса, инсоний ватанпарварлик бурчимиздир. Шунинг учун

қомусимизнинг 49 моддасида “Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меъросини авайлаб-асрашга мажбурдирлар” дейилган. Бу борада ушбу конституциявий қондан ривожлантириш, маданий меросни ҳимоя қилиш тўғрисида махсус қонун қабул қилинса нур устига аъло нур бўлур эди.

Хуллас, миллий мафкурамизнинг узвий таркибий қисмиги бой маданий меъросимиз ташкил этади. Маънавий-ятимиз гулшани дурдоналаридан баҳраманд бўлиб тарбияланган соғлом авлод руҳан тетик ва енгилмас бўлиб доимо музаффарият отида юргай.

Тарихий ҳуқуқий мерос. Мустақил Ўзбекистон инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва ҳимоя қилиш борасида бутун дунёда иш бошлаган ва иш олиб бораётган барча кишиларни ва барча давлатларни жуда эъзозлайди. Ўзбекистон Республикаси дунё ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида маърифатпарвар демократик адолатли давлат бўлишга ҳаракат қилади, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ва мустаҳкамлашга қатъий қафолат беради.

Инсон ҳуқуқлари умумбашарий ва миллий давлат ва ҳуқуқ тушунчаларини ўзида мужассамлаштиради. Ўзбекистон ўзининг бой ва кўп минг йиллик маънавий-ҳуқуқий меъросига асосланиб инсон ҳуқуқларининг умуминсоний қадриятлари ҳамда эътироф этган халқаро ҳуқуқ талабларини таъминлаш борасида мунтазам иш олиб бормоқда.

Инсон ҳуқуқлари аниқ тарихий ва миллий ўзига хос шароитда табиий равишда пайдо бўлади ва ривожланади. Шунинг учун ҳам ўзбек маънавий-ҳуқуқий меросининг илдизларини чуқур билиш ва идрок этиш, Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ўзига хос тушунишни ва ҳолатини тўғри талқин қилишга асос бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек маънавий-ҳуқуқий меросининг илдизлари қандай? Бизнинг кўҳна заминда давлатчилик ва ҳуқуқ ўзининг чуқур илдизларига эга бўлиб, қадим-қадим даврларга бориб тақалади. Ўзбек миллий давлатчилиги ва ҳуқуқи пайдо бўлиши ва тараққий этиши тарихий солномаси куйидагича.

Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда ҳозирги Марказий Осиё ҳудудида йигирмага яқин қабилалар бўлиб, улар бир неча қабилалар иттифоқига бирлашган эдилар. Булар орасида бир неча қабилаларни бирлаштирувчи массагетлар алоҳида мавқеи билан бошқалардан ажралиб турганлар. Туркий халқлар, жумладан ўзбек

халқининг чуқур илдизлари ана шу массагетларга бориб тақалади.

Эрамиздан аввалги XV—XII асрларда Марказий Осиё худудининг асосий қисми Оссурия давлати таркибида бўлган, шу билан бирга бу даврда мустақил Хоразм давлати ҳам мавжуд эди.

Эрамиздан аввалги VI асрнинг ўрталарида Марказий Осиёда Аҳмоний подшоҳларнинг ҳукмронлиги ўрнатилган.

Эрамиздан аввалги IV асрнинг иккинчи ярмида хоразмликлар, кейинчалик сак қабилалари мустақилликка эришганлар.

Эрамиздан аввалги IV асрнинг охири чорагида хоразм давлатидан ташқари бутун Марказий Осиё македонияликлар томонидан босиб олинган. Искандар Зулқарнайн вафотидан сўнг Марказий Осиё худуди Салавкийлар давлати таркибига киритилган.

Эрамиздан аввалги III аср ўрталарига келиб Грек-бактрия подшолиги ташкил топиб, унинг таркибига Бактрия, Сўғдиёна, Маргиёна ва Паркана (Фарғона) кирган. Кейинчалик Марказий Осиё худудида Хоразм давлати билан чегарадош бўлган Тохаристон давлати ташкил топган. Кўп ўтмай у кичик-кичик давлатларга бўлиниб кетган.

Эрамизнинг I—IV асрларида Марказий Осиё худуди Кушон подшолиги таркибида бўлган. IV асрнинг охири чорагида Марказий Осиёда кичик-кичик давлатлар ташкил топган.

V аср ўрталарида Марказий Осиё Эфталитлар давлати томонидан босиб олинган.

VI асрнинг охири чорагида араблар босиб олгунга қадар Марказий Осиё Ғарбий Турк хоқонлиги таркибида бўлган.

VIII аср бошларида Марказий Осиёда араблар ҳукмронлиги ўрнатилган. Араблар бизнинг ўлкани Мовароуннахр деб атаганлар.

IX аср охири X аср бошларидан иккинчи ярмигача Ўзбекистон худудида Сомонийлар, X асрнинг иккинчи ярмидан Қорахонийлар, XI аср бошларидан Салжуқийлар салтанатлари мавжуд бўлган.

XII асрнинг ўрталарида Мовароуннахрни қорахитойлар ўзига бўйсундирганлар. XII асрда Хоразм яна мустақилликка эришган.

XIII аср бошларидан XIV асрнинг 60 йиллари ўрталаригача Мовароуннахрда мўғуллар, XV аср охириларигача

Амир Темур ва темурийлар, XVI асрда Шайбонийлар ҳукмронлик қилганлар. XVI аср охирида Ўзбекистон ҳудудида Бухоро, Хива, XVIII аср бошларида Қўқон хонликлари ташкил топган.

Марказий Осиё XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинган. Қўқон хонлиги тутатилган. Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил қилинган. Бухоро ва Хива хонликлари устидан Россия протекторати ўрнатилган. Ҳудудимиз Туркистон ўлкаси деб атала бошланган.

1917 йилда Қизил империя ҳукмронлиги ўрнатилиб, Ўзбек Совет Социалистик Республикаси тузилганидан бошлаб Ўрта Осиё ибораси қўлланила бошланди.

1991 йил 31 августда Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришди.

Демак, бизнинг ёш мустақил ўзбек давлатимиз ўзида кўҳна Сўғдиёпа ва Хоразмдан бошлаб, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Амир Темур ва Темурийлар давлатларининг давлат бошқарув ютуқларини, халқимизнинг бугун давлат-ҳуқуқий тарихи тажрибасини ҳамда унинг ўз миллий давлатига ва ҳуқуқига эга бўлиш каби асрий орзуларини мужассамлаштирган. Яъни ҳозирги ўзбек давлати умумжаҳон ва миллий давлатчилик ва ҳуқуқий тараққиёт қонуниятларини ўзида узвий равишда уйғунлаштиради. Ўзбек давлати ва ҳуқуқи ўзининг салкам 3 минг йиллик тарихига эга.

Ўзбекистон Оврўпо ва Осиё маърифатпарвар дунёсини, цивилизацияларини бирлаштирувчи буюк халқаро йўллар кесишган заминда жойлашган. Маърифатпарварчилик давридаги маънавиятимиз шакллана бошлаганига камида 2,5 минг йил бўлган. Ўзбеклар ғоят кўҳна ва кўндан-кўн негизга — сақлар, массагетлар, сўғдлар, Ксеркс ва Искандар Зулқарнайн, Салавкий ва кўп қабилали туркларгача бўлган ғоят қадимий ва чуқур илдизли миллат ҳисобланади. Уларнинг авлод-аждодлари бундан минг йиллар муқаддам шу тупроқда ўтроқ бўла бошлаганлар. Ўзбек элати шаклланишида ўтмишда араблар ва форс-тожик маданияти намояндалари, XIII—XIV асрлардаги мўғуллар ҳамда XV—XVI асрлардаги Чингизхоннинг чиғатой улуси мўғуллари ҳам ўзларининг бевосита таъсирларини кўрсатганлар. Ўзбекларнинг ота-буваларига, авлод-аждодларига ҳиндлар, хитойлар, греклар томонидан ҳам маданий таъсирлар бўлганини кўриш мумкин. Таъбир жоиз бўлса элат тарзида шаклланган бу ўзига хос гиламда уйғурлар,

арманлар, лўлилар ва ўнлаб бошқа нисбатан кам сонли миллий жамоаларга тааллуқли, дарҳол кўзга ташланмайдиган маданий иплар ҳам тўқилганлигини айтиш керак. Йигирма асрдан кўпроқ даврдан бери Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда бизнинг авлод-аждодларимиз билан бирга яҳудийлар ҳам яшаган ва яшаб келмоқдалар. X асрдан XV асргача Мовароуннаҳр шаҳарларида талайгина носаролар ҳам яшаганлар, боз устига мўғул ҳукмдорлари Ислом динини қабул қилгунларига қадар оммавий равишда уларга ҳомийлик қилганлар.

XIX аср охиридан эътиборан Туркистон халқлари ора-ега руслар ва рус маданиятидаги кишилар қўшилди. Уларнинг ҳаммаси аниқ тарихий ва миллий ўзига хослик шароитида миллий давлатчиликни ва ҳуқуқий тизимни табиий бўлиши ва ривожланиши гувоҳидир.

Ўлкамизнинг мўғулларгача бўлган ва Темурийлар давридаги номи — Мовароуннаҳр уйғониши ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш даркор. Ислом цивилизацияси халқимизнинг дунёқаришини тўлдирди ва бойитди, бу халқ жаҳонга таниқли ва умумбашарият томонидан тан олинган буюк мутафаккирларни етказиб берди.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон ўз тараққиётини бугун асоси бўлмиш миллий давлатчилиги, ҳуқуқий тизимини қайтадан яратмоқда. Халқимизнинг маънавияти камол топмоқда.

Ўзбекистон Республикаси демократик-ҳуқуқий давлат қуришга азму қарор қилган экан, юксак ҳуқуқий маданият, Конституция ва қонунга ҳурмат, итоатгўйлик, миллий истиқлол мафқурасида муҳим ўрин эгалламоқда. У ўзида халқимизнинг энг ардоқли фазилатлари — иймон ва инсоф, меҳр-оқибат, шафқат ва раҳмдиллик, ҳаё, уят ва андиша, ор-номус, элига ва юртига содиқлик, ватанпарварлик каби қадриятлар ва гояларни мужассамлаштиришга қаратгандир. Ўзбек халқи асрлар мобайнида авайлаб сақлаб, сайқаллаб келган ўз миллий урф-одатлари, расм-русумлари, удум ва анъаналари, гурури, ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзи, ҳуқуқий онги ва маданияти, эътиқоди, бир сўз билан айтганда маданий-маънавий дунёси билан ажралиб туради. Буюк алломаларимиз умумбашарият маърифатпарварлигини яратишда бевосита ишгирок этганлар, улар жаҳон ҳуқуқий цивилизациясига улкан ҳисса қўшганлар. Уларнинг бой маданий-ҳуқуқий мероси ҳозирги мустақил ҳуқуқий тараққиётимизнинг мустақил пойдевори бўлиб хизмат қилади.

**ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ
ФОЯЛАРНИНГ ТУҒИЛИШИ
ВА РИВОЖЛАНИШИ**

II БОБ

**ИНСОННИНГ ЖАМИЯТ ВА ДАВЛАТ БИЛАН
ЎЗАРО ҲУҚУҚИЙ АЛОҚАДОРЛИГИ**

Демократик ҳуқуқий давлат инсонни, унинг эркинлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини барча ижтимоий воқеликлар марказига қўяди. Зеро, инсон жамики дунёвий неъматлар ичида энг улуғидир.

Жамият ва давлат муносиб ҳаёт шароитлари яратиб бериши, ҳар кимнинг бахтли, эмин-эркин яшаши учун кафолат бериши лозим. Юксак маданий ва маърифий фуқаролик жамиятида инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадрқиммати, ҳуқуқ ва эркинликлари муқаддас саналади. Инсон дунёдаги онгли ва иродали мавжудотдир. Шу боис уни дунёнинг танҳо тилаги ва самари дейиш жоиз.

**1. ИНСОН, ЖАМИЯТ, ДАВЛАТ ВА УЛАРНИНГ
ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ**

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг таъминланганлик даражаси мамлакатдаги сиёсий тузумнинг характери, давлатнинг қанчалик демократиклигини кўрсатади. “Инсон ҳуқуқини қонунда ва амалда таъминлай олмаган, бунинг учун етарли кафолатлар яратиб беролмаган жамият демократик жамият эмас” (*И. А. Каримов*. “Буюк келажакимизнинг ҳуқуқий кафолати”. Т., “Шарқ”, 1993, 27-бет).

Инсон жамиятнинг фаол бўлагидир. Шундан келиб чиқиб, инсон иқтисодий муносабатларнинг, сиёсий ҳамда маънавий ҳаётнинг бевосита иштирокчисига айлантирилмас экан, ижтимоий жараёнларга узвий жалб этилмас экан, давлатнинг равнақи, жамиятнинг маънавий тараққиёти ва келажак ҳақида гапириш мумкин эмас.

Инсон ва жамият, инсон ва давлат ўртасидаги муносабат, шахснинг ҳуқуқий ҳолати масалалари қадимдан фал-

сафий, ижтимоий-сиёсий тафаккурнинг долзарб мавзуи, саналиб келади.

Инсон жамиятда ўсиб улғаяди, шахе сифатида шаклланади ва фаолият кўрсатади. Жамият шахслар (индивидлар)нинг оддий йиғиндиси эмас. Балки у кишилар ўртасидаги ижтимоий алоқалар ва муносабатларнинг муҳассам мажмуи, мушгарақ маҳсули сифатида майдонга чиқади. Жамият — бу инсонларнинг умумий манфаатлар ҳамда эҳтиёжлари бирлиги асосида, уларни қондириш мақсадидаги бирикуви ва кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар, алоқадорлик, ҳамкорлик ифодасидир.

Шахс ва жамият ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ниҳоятда серқирра бўлиб, турли шакл ва мазмунга эга. Шахснинг жамият билан алоқаси, аввало оила, таълим-тарбия ва меҳнат жамоалари каби бошлангич бўғинлар воситасида амалга ошади. Жамиятни катта бир вужуд (организм) деб қараладиган бўлса, шахе ана шу вужуднинг муҳим ҳужайрасидир. Шахс муайян жамоалар, ижтимоий гуруҳлар таркибида шаклланади, ижтимоий алоқалар соҳиби сифатида жисмоний ва маънавий камолотга етади. Жамиятнинг умумий ижтимоий онги, маънавияти, маданий даражаси, сиёсий-ҳуқуқий савияси ҳар бир шахс тарбияси ва феъл-атвориға сингиб боради. Шу билан бирга инсон ўзигагина хос хусусият ва фазилатларға ҳам эга бўлади. Ҳар бир инсон танҳо (индивидуал) ва у бетакрордир.

Жамият шахснинг ҳаёт фаолияти, эркин ривожланиши учун зарур бўлган ижтимоий шарт-шароитлар йиғиндиси ҳисобланади. Жамият ва шахе алоқадорлиги диалектикаси шундан иборатки, ҳар бир шахснинг эркин ривожи, ўз истеъдоди, қобилиятларини намоён эта олиши, пировардида бугун жамиятнинг ривожи, равнақ топиши демакдир.

Шахе ва жамият ўзаро мажбуриятлар орқали ҳам бири бири билан узвий боғлиқдир. Масалан, жамият ҳар бир шахсға муайян тарбия бериши, уни ижтимоий муҳофаза этиши, шахснинг жамиятдаги белгиланган вазифаларини адо этиши учун шарт-шароит, ҳаётий муҳит яратиб бериши лозим. Ўз навбатида, шахе жамиятға, унинг умумий манфаатларига ҳурмат бажо келтириши, ўз хатти-ҳаракатларини бошқа инсонларнинг манфаати билан мувофиқлаштириши, ўз жамоаси билан ҳисоблашиши шарт. “Инсон, — деб таъкидлайди Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов, — ўз давлати, ўз халқи олдидаги,

уни катга умидлар билан тарбия этган, вояга етказган жамият олдидаги бурчини адо этиши керак” (И. А. Каримов, “Буюк келажигимизнинг ҳуқуқий кафолати”. Т., “Шарқ”, 1993, 27-бет).

Инсон билан давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларда ҳуқуқий асосларнинг қарор топтирилиши жамият демократиялашувининг жиддий кўрсаткичидир. Мазкур муносабатларнинг асосий принциплари ва шакллари Конституция ҳамда қонунларда ўз ифодасини топади. Конституция инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кўламини мужассам тарзда мустаҳкамлаб, уларни таъминлашнинг моддий, сиёсий ҳамда юридик кафолатларини белгилайди.

Инсон ҳуқуқлари фақат шахс эркинлиги (автономлиги, суверенлиги) реал бўлган шароитдагина тўлақонли бўлади. Инсон жамиятдаги ўзгартишлар, ислохотларнинг воситаси эмас, балки мақсади деб қаралиши лозим.

Инсонларнинг эркинлиги ва тенглиги гоёлари дастлаб буржуа инқилоблари жараёнида илгари сурилди ва улар инсониятнинг “олтин хазинаси”га айланди. Инсон ҳуқуқлари айнан мана шу эркинлик гоёлари заминиде қарор топди.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тизими ўз яралиш ибтидоси ва ривожланиш мантиқига эга. Адабиётларда “инсон ҳуқуқларининг уч авлод” босқичи ҳақида кўрсатиб ўтилади. Улар қуйидагилардан иборат.

Инсон ҳуқуқларининг “биринчи авлоди” — фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳисобланади. Улар Оврўпадаги буржуа-демократик инқилоблар, шунингдек Америка Қўшма Штатларининг ўз мустақиллиги учун олиб борган кураш даврида қўлга киритилган Сиёсий ҳуқуқлар давлат ҳокимияти ўзбошимчилигини жиловлашга йўналтирилган эди. Дастурий талаб сифатида давлат ҳокимиятининг инсон эркинлиги ва мустақиллигига дахл этмаслик мажбурияти тўғрисидаги гоё илгари сурилган. Бу талаб фақат ҳокимиятлар тақсимланиши ва барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги тамойили жорий этилгач, амалга ошди.

Инсон ҳуқуқларининг “иккинчи авлоди” бир қатор объектив ва субъектив омиллар таъсири остида шаклланди. XIX аср охири XX аср бошларида саноати ривожланган кўпгина мамлакатларда иқтисодиёт соҳасида сезиларли силжишлар рўй берди. Ишлаб чиқаришнинг марказлашuvi ва ишчилар (касаба уюшмалари) ҳаракати ролининг

ошиши натижасида ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар ўзининг давлат-ҳуқуқий ифодасини топди. Жумладан, меҳнат қилиш ҳуқуқи, муносиб ҳаёт шароитига бўлган ҳуқуқ, илм олиш ҳуқуқи ва бир қатор ижтимоий кафолатлар: меҳнат қобилиятини тўла, қисман ва вақтинча йўқотганда нафақа олиш, пенсия олиш ҳуқуқи, ишсизлик нафақаси ва ҳ.к.

Ниҳоят, инсон ҳуқуқларининг “учинчи авлоди” — “ҳамжиҳатлик ҳуқуқлари” деб аталиб, улар давлатлардан устун турувчи ва коллектив характерга эга. Умумий эътироф этилган қоидага кўра бу ҳуқуқлар: тинчликка бўлган ҳуқуқ, беҳавотир табиий атроф муҳитга бўлган ҳуқуқ, инсониятнинг иқтисодий ва маданий меросидан фойдаланиш ҳуқуқи ва бошқалар.)

Инсоннинг ўз эркинликлари, ҳуқуқлари ва манфаатлари учун давом этган узоқ кураши умуминсоний аҳамият даражасига кўтарилган қуйидаги меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларда ўзининг моддий ифодасини топган: Эркинликнинг буюк хартияси (1215 й.); Ҳуқуқ тўғрисидаги петиция (1628 й.); “*Nabea Cozpus АКТ*” (1679 й.); Ҳуқуқлар тўғрисида билл (1689 й.); Америка Виргинияси ҳуқуқлари Декларацияси (1776 й.); Америка Қўшма Штатларининг мустақиллик Декларацияси (1776 й.); Француз инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси (1789 й.); Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси (1948 й.); Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро Пакт (1996 й) ва бошқалар. Мазкур ҳужжатлар орқали инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасидаги юридик қоидалар шаклланишининг бутун йўлини ва мантиқини англаб етиш мумкин. Буларда акс эттирилган инсон ҳуқуқларига оид қоидалар мағзини биргина ғоя — яъни, инсоннинг туғилишидан бошлаб мавжуд бўладиган, ажралмас, табиий ҳуқуқлари тўғрисидаги тасаввурлар ташкил этади. Бу ҳуқуқлар сиёсий ҳокимиятлар томонидан тан олинishi ва қонунлар билан кафолатланиши лозим.

2. “ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ” ВА “ФУҚАРОЛИК ҲУҚУҚЛАРИ”

Ҳар қандай ҳуқуқ, шу жумладан инсон ҳуқуқлари инсоннинг биологик моҳияти билан эмас, балки унинг ижтимоий моҳияти, муайян жамият аъзоси эканлигидан келиб чиқади. Француз буржуа инқилоби (1789 й.) дунёга берган “Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси” табиий ҳуқуқ мактаби гояларидан келиб чиқиб, инсон ҳуқуқларига

баҳо берган. Декларация тамоийлларига мувофиқ инсонга икки жиҳатдан изоҳ берилади: бир томондан, алоҳида олинган инсон, одам тарзида, иккинчи томондан — фуқаро, яъни бирон бир жамиятнинг, сиёсий-ижтимоий гуруҳнинг аъзоси сифатида тавсифланади. Шунга биноан, Декларация “инсон ҳуқуқлари” ва “фуқаронинг ҳуқуқлари”ни аниқ-тиниқ белгилаб берган. Инсон ҳуқуқлари қаторига у туғилиши билан мавжуд бўладиган, одамнинг инсоният жамиятига қўшилгунга қадар ҳолатидаги ҳуқуқлари йиғиндиси киради. Фуқаронинг ҳуқуқлари деганда эса, инсон сиёсий жамиятга қўшилгандан кейин эга бўладиган ҳуқуқлари мажмуи тушунилади.

Г. Гроций, Б. Спиноза, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтескье, Т. Жеферсон ва бошқа кўплаб ҳуқуқшунос, файласуф олимлар табиатдан келиб чиқиб, ҳар бир кишига: яшаш ҳуқуқи, эркинлик ҳуқуқи ва мулк ҳуқуқи тегишлидир, деб таъкидлайдилар. Мазкур мутафаккирлар бўлажак янги давлат моделини ишлаб чиқиб, унда ҳар бир фуқаро эга бўлиши лозим бўлган асосий сиёсий ҳуқуқлар кўламини ҳам белгилаб бердилар. Бу ҳуқуқлар “фуқаронинг ҳуқуқлари” ёки “фуқаровий ҳуқуқлар” номи билан юритиладиган бўлди. Сиёсий ҳуқуқлар ёки фуқаровий ҳуқуқлар фуқаронинг давлат билан бўладиган ўзаро муносабатларидан келиб чиқадиган ҳуқуқлар йиғиндисидир.

Шундай қилиб, буржуа давлатлари қарор топаётган даврда инсон ҳуқуқлари деганда инсоннинг табиий ҳуқуқлари, фуқаронинг ҳуқуқлари деганда эса позитив ҳуқуқ, яъни давлат томонидан яратилган ҳуқуқлар тушуниладиган бўлди.

Француз Декларацияси инсон ҳуқуқлари қаторига эркинлик, мулк, хавфсизлик ва зулмга қаршилик кўрсатиш ҳуқуқларини киритади; фуқаронинг ҳуқуқларига эса фуқаронинг давлат-сиёсий ҳаётида иштирок этиш имкониятларини берувчи ҳуқуқлар, давлат ҳокимиятининг ўзбошимчалигидан муҳофаза этувчи ҳуқуқлар, шахснинг дахлсизлигини таъминловчи ҳуқуқларни киритади.

Тараққиётнинг кейинги жараёнларида инсон ва фуқаро ҳуқуқларини ажратиш иккинчи даражали аҳамият касб эта бошлади. Ҳозирги пайтда фуқаронинг ҳуқуқлари сифатида, одатда, давлатнинг конституциясига киритилган ҳуқуқлар тушунилади. “Инсон ҳуқуқлари” деганда эса бир қадар кенгроқ нарса, яъни муайян маънавий ҳуқуқ эътироф этилади. Бунда ҳамма вақт ҳам давлатда амал қилаёт-

ган объектив ҳуқуқ билан инсоннинг маънавий ҳуқуқлари, ҳуқуқий талаблари айнан мое келавермайди. Улар ҳали қонун шаклида расмийлаштирилмаган бўлса, амалда қонунга нисбатан илгари сурилайётган маънавий талаб шаклида майдонга чиқади. Қонунга, масалан, конституцияга киритилгач эса бу ҳуқуқлар энди инсон ҳуқуқлари дейилмасдан, фуқаронинг ҳуқуқлари деб юритилади.

Хорижда, аксарият ҳолларда, “инсон ҳуқуқлари” деганда шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни, “фуқаронинг ҳуқуқлари” остида эса сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларни тушунадилар (Қаранг: *Комаров С. А.* Общая теория гос. и права: Курс лекций — М., 1996, 124-бет).

1948 йил 10 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”да мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликларни тўрт гуруҳга ажратиб таснифлаш мумкин.

Биринчи гуруҳга элементар ҳуқуқ ва эркинликлар кирди. Булар: яшаш, эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқи (3-модда); қулликдан эркин бўлиш ҳуқуқи (4-модда); қийнаш ё шафқатсиз, гайриинсоний муомала қилишнинг ёки жазолашнинг тақиқланиши (5-модда); қонун олдида тенглик (7-модда); одилсудловнинг процессуал кафолатларига оид қатор ҳуқуқлар (8-11-моддалар); шахсий ва оилавий ҳаётга ўзбошимчалик билан аралашувдан ҳамда кишининг шаъни ва обрў-эътиборига дахл қилинишидан ҳимояланиш, уй-жой дахлсизлиги, ёзишмаларнинг сир сақланиши (12-модда).

Иккинчи гуруҳга фуқаровий ҳуқуқлар кирази: шахснинг ҳуқуқ соҳиби эканлигининг тан олиншига бўлган ҳуқуқи (6-модда); давлат ҳуқуқида эркин ҳаракатланиш ва тураржойни эркин танлаш ҳуқуқи (13-модда); сиёсий бошпана сўраш ҳуқуқи (14-модда); фуқароликни олиш ҳуқуқи (15-модда); никоҳга кириш ва оила қуриш ҳуқуқи (16-модда) мулкка эга бўлиш ҳуқуқи (17-модда).

Учинчи гуруҳга сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар кирази: фикрлаш, виждон, дин эркинлиги (18-модда); этиқод ва уни баён этиш эркинлиги (19-модда); тинч йигилишлар ўтказиш ва уюшмаларга бирлашиш эркинлиги (20-модда); мамлакатни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи (21-модда).

Ниҳоят, тўртинчи гуруҳ иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар, яъни, меҳнат қилиш ва эркин касб танлаш ҳуқуқи, тенг меҳнат учун тенг ҳақ олиш ҳуқуқи, касба уюшмаларига бирлашиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи,

муайян ҳаётий даражага бўлган ҳуқуқ, илм олиш ҳуқуқи (22-28-моддалар).

Демократик тараққиёт йўлини таплаган ва жаҳон ҳам-жамиятига аъзо бўлган ҳар бир давлат ўз фуқаролари учун юқорида санаб ўтилган ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашни зиммасига олади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муқаддимасида мамлакатимизнинг инсон ҳуқуқларига, демократия ва ижтимоий адолат ғояларига садоқатли эканлиги эълон қилинган.

Давлат ҳар бир инсон учун лозим бўлган муносиб ҳаёт даражасини таъминлаб бериши лозим. Бунда ҳар бир кишининг тураржойи шароити, иш билан бандлиги, моддий таъминоти, таълим-тарбия ва илм олиш имконияти, ижтимоий суғурта қилиниши, тиббиёт ёрдами олиши, маданий ўсиши учун шароит яратилганлиги ва бошқалар назарда тутилади.

Давлат билан шахснинг ўзаро муносабатларини тартибга солишда шахс (фуқаро)нинг ҳуқуқий мақоми муҳим роль ўйнайди. Шахс (фуқаро)нинг ҳуқуқий мақоми деганда шахснинг муайян сийсий-ҳуқуқий ҳолатини белгилаш мақсадида давлатнинг қонуларида мустаҳкамланган ҳуқуқлар, эркинликлар ва мажбуриятлар йиғиндиси тушунилади.

Шахснинг давлатдаги ҳуқуқий мақоми қуйидаги асосий белги ва хусусиятлар билан тавсифланади:

— ҳуқуқий мақомни белгиловчи ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлар ҳар бир шахс учун тенг ҳисобланади, ҳар ким белгилаб қўйилган ҳуқуқлардан фойдаланишда ва мажбуриятларни ўташда тенг юридик имкониятга эгадир;

— қонунда, бошқа ҳуқуқий нормаларда мустаҳкамланган ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятлар давлат томонидан муҳофаза этилади, уларни амалга ошириш ҳам давлат томонидан, ҳам фуқаролар томонидан таъминланади;

— ҳуқуқлар, эркинлик ва мажбуриятлар жамият ва давлат, шунингдек, ҳар бир шахс манфаатлари нуқтаи назаридан кафолатланади;

— шахснинг ҳуқуқлари, эркинлик ва мажбуриятлари муштарак тизим сифатида мавжуд бўлиб, жамият ҳамда ундаги ижтимоий муносабатлар ривожлангани сайин улар мунтазам равишда кенгайиб ва ички мазмуни теранлашиб боради;

— ҳуқуқлар, эркинлик ва мажбуриятлар давлат тараққиётининг ҳар бир босқичида унинг зарурий шарти ҳамда

шахснинг ҳар томонлама ва изчил ривожланишига замин бўлиб ҳисобланади; улар давлатнинг моҳияти ва табиати-ни ифода этади;

— ҳуқуқлар, эркинлик ва мажбуриятлар ўзининг ижтимоий-иқтисодий вазифасига кўра ягоналик ва бир бутунлик сифатлари билан характерланади.

Ҳуқуқий мақом юксак қадрият даражасидаги ҳуқуқий воқелик бўлиб, шахснинг жамиятдаги, фуқаронинг давлатдаги нуфузли ўрнини, аҳамиятини акс эттиради. Шахснинг ҳуқуқий мақоми асосини унинг конституциявий мақоми, яъни ўта муҳим ҳуқуқлари, эркинлик ва мажбуриятлари йиғиндиси ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида таъкидланганидек: "... инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади" (13-модда).

Шахснинг ҳуқуқий мақоми инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари ажралмаслиги презумпцияси принципага, уларни чегаралаш мумкин эмаслигига асосланади. Ҳуқуқий мақомнинг яна бир муҳим принципи шундаки, унда ҳар бир шахсга фақат ҳуқуқлар берилиб қолмасдан, балки шунга яраша мажбуриятлар ҳам юклатилади. Мазкур принцип ҳар бир кишида ҳам ҳуқуқ, ҳам мажбурият мавжуд бўлишини акс эттириб қолмасдан, шунингдек кўпчилик ҳуқуқлар аниби бир вақтнинг ўзида мажбурият (баъзилари — ҳуқуқий маънодаги, бошқалари — маънавий, ахлоқий маънодаги мажбуриятлар) хусусиятига эга бўлишини ифода этади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида меҳнат қилиш ҳуқуқи мустақкамланган (37-модда). Бу ҳуқуқ бир вақтнинг ўзида шахснинг жамият олдидаги бурчи, мажбурияти ҳамдир. Асосий қонуннинг 55-моддасида ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралардан оқилона фойдаланиш тўғрисидаги қоида белгиланган. Бу қоида бир вақтнинг ўзида ҳам ҳуқуқ, ҳам мажбуриятдир. Яна бир мисол: "Мулқдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулқдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфатларини бузмаслиги шарт" (54-модда). Бу ерда ҳам ҳуқуқ билан мажбурият бирлиги, ҳамоҳанглиги яққол кўриниб турибди.

3. ИНСОН БИЛАН ДАВЛАТ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАРДА ҚОНУН УСТУВОРЛИГИ

Инсон билан давлат ўртасидаги ўзаро муносабатларда қонун устувор бўлиши лозим. Қонун устуворлиги тамойили аввало давлатнинг ҳуқуқ яратиш, қонун ижодкорлик фаолиятида, давлат ҳокимияти ва бошқаруви идоралари фаолиятида изчил амалга оширилиши шарт. Давлат идораларининг инсон ҳуқуқларига оид юридик қоидалар яратиш борасидаги фаолиятида қонун устуворлиги тамойилидан ҳар қандай чекиниш фуқаронинг давлатга ва қонунга ишончсизлигини келтириб чиқаради. Давлат бошқаруви, айниқса, маҳаллий ҳокимият идораларининг ҳуқуқий ҳужжатлари қонунга зид бўлиб қолса, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва бошқа манфаатлари завоқ топиши мумкин. Бундай ҳолларда бошқарув ва маҳаллий ҳокимият идораларининг ўзбошимчалиги, инсон ҳуқуқларини оёқ ости қилиш вазияти вужудга келади. Қонунлар фақат фуқаролар амал қилиши учун яратилади, деб тушунмаслик керак. Қонун давлат ҳокимиятининг барча бўғинлари учун, бошқарув ва маҳаллий давлат идоралари учун, мансабдор шахслар учун ҳам бирдек қатъий мажбурий ва устувор бўлмоғи даркор.

Қонун устуворлиги тамойилининг туб маъноси шундаки, жамият ҳаётидаги энг муҳим, асосий ижтимоий муносабатлар айнан қонун билан тартибга солинади. Бундан хулоса: ҳамонки инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият экан, демак, инсон ҳуқуқлари, эркинлиги ҳамда манфаатлари билан боғлиқ ҳамма масалалар фақат қонун билан белгиланиши талаб этилади. Дунёдаги демократик ривож топган кўпгина давлатларда бу талабга қатъий риоя этилади. Инсон ҳуқуқлари, эркинлик ва мажбуриятларини турли идоравий ҳужжатлар билан эмас, балки қонун воситасида мустаҳкамлаш орқали шахснинг юксак юридик мақомига эришиш мумкин. Зеро, қонун нафақат шахснинг бундай мақомини мустаҳкамлайди, балки унга олий даражада кафолат ҳам беради.

Ҳуқуқий давлатда унинг фуқаро билан ўзаро муносабатларини қонун ёрдамида тартибга солиш шундай сифатларга эга бўладики, давлат, унинг идоралари, мансабдор шахслар бутун жамиятга хизмат қиладиган, инсон ва фуқаро олдида масъулдирлар; инсонни, унинг ҳаёти ва соғлиги, шахсий дахлсизлиги ва хавфсизлиги, бошқа ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини олий қадрият деб билиб, уларни ҳар қандай тажовуз ва суиистеъмол-

лардан, таъйиқдан муҳофаза этадилар. Бу — давлат зиммасидаги мажбуриятдир. Шунингдек, давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари асосида амалга оширади. Айни вақтда, фуқароларнинг давлат ва жамият олдидаги мажбуриятлари ҳақида ҳам уқтириб ўтиш жоиздир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-моддасида таъкидланишича, Ўзбекистон фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва мажбуриятлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Давлат идоралари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъул бўлганларидек, фуқаролар ҳам давлат олдида масъулдирлар.

Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт. Демократия ва ҳуқуқий давлатчилик ўзбошимчалик ва масъулиятсизлик билан сигиша олмайди.

Давлат билан шахснинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар орқали боғлиқлиги шуни англатадики, бунда давлат ва инсон (фуқаро) ўзаро муносабатда тенг ҳуқуқли субъектлар сифатида майдонга чиқадилар. Уларнинг ҳуқуқий ҳамкорлиги асосида манфаатлар муганосиблиги ва уйғунлиги ётади. Бирон бир манфаатга устунлик бериш ўзаро муносабатдаги ҳуқуқий мувозанатнинг бузилишига олиб келади.

Давлат шахснинг ҳуқуқий ҳолатини белгилаб, уни таъминлаш мажбуриятини ўз зиммасига олар экан, ўз навбатида фуқаролардан ҳуқуққа мувофиқ ҳаракат қилишни, қонунларга қатъий риоя этишни талаб эта олади. Шу боис давлат ўзининг фуқароларга тегишли талабларини мажбуриятлар тизими тарзида ифодалаб, уларни бажармаганлик учун муайян юридик ва ахлоқий жавобгарлик чораларини белгилайди. Давлат сиёсий ҳокимият соҳиби сифатида фуқаролар томонидан ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини эркин бажаришлари учун зарур бўлган махсус юридик механизмларни яратиб бериши лозим.

Шундай қилиб, “давлат — фуқаро” муносабатлари ўзаро масъуллик тизими замирига қурилиб, унда бир томоннинг ҳуқуқига иккинчи томоннинг мажбурияти, ва аксинча, бирининг мажбурияти қаршисида иккинчисининг ҳуқуқи қарама-қарши туради. Мазкур муносабат субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тизими давлат

билан фуқаронинг бир-бири олдида ўзаро масъуллигини таъминлайди.

Фуқароларнинг қонунларга қатъий амал қилиши, ўзларининг жамият ва давлат олдидаги ижтимоий ва юридик масъулиятини англаб етиши жамиятнинг етуклиги, давлатнинг маърифийлиги ва ундаги ҳуқуқий асосларнинг мустақамлигидан ёрқин далолатдир.

Давлат билан фуқаро ўртасидаги муносабатлар юқоридаги тамойиллардан ташқари яна ижтимоий адолат, инсонпарварлик, чинакам демократизм, қонунийлик, инсон шахсининг ҳуқуқий жиҳатдан қатъий ва ишончли муҳофазаланганлиги, қонун билан тақиқланмаган ҳамма нарсага рухсат этилиши ва айбсизлик презумпцияси тамойилларига таянади.

Давлат инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари амалга ошиши учун тегишли юридик, сиёсий-иқтисодий, маданий, ижтимоий-руҳий кафолатларни вужудга келтиришга мажбур. Инсон ҳуқуқларини муҳофаза этиш кафолатлари тизими, аввало, қонунчиликдан бошланади. Ҳар қандай қонунни яратишда шахс манфаатлари ва ҳуқуқлари устуворлиги инобатга олиниши керак.

Шахсининг ҳуқуқ ва эркинликлари самарали рўёбга чиқарилиши учун ҳуқуқни муҳофаза этувчи идоралар тизими (суд, прокуратура, милиция, адвокатура) қатъий, аниқ ва собитқадамлик билан фаолият кўрсатиши лозим. Бу тизимда суд етакчи ўринни эгаллайди. Суд адолат посбонига айланиши, ҳақиқатни қарор топтирувчи, инсон ҳуқуқларини қўриқловчи идора сифатида майдонга чиқиши керак. Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов Олий Мажлиснинг VI сессиясида (1996 йил 29 август) таъкидлаганидек: “Суд жазоловчи органдан оддий одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилувчи органга айланиб, ҳақиқатан ҳам мустақил бўлиб қолиши лозим” (И. А. Каримов. Ҳозирги босқичда демократик ислохотларни чуқурлаштиришнинг муҳим вазифалари. Т., Ўзбекистон, 1996, 35-бет). Суднинг ўрни ва ролига қараб жамиятнинг демократик даражасига баҳо берилади. Фуқароларнинг суд муҳофазасига мурожаат этиш имконияти инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг муҳим кафолатидир. Бу ўринда “фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги қонун алоҳида аҳамиятга эга. Суд муҳофазаси тизимида Конституциявий суд алоҳида ўрин тутади.

Ўзбекистонда демократик ислохотлар чуқурлашиб боргани сайин инсон ҳуқуқларини таъминловчи ташкилий тузилмалар ва бошқа махсус институтлар қарор топмоқда. Масалан, 1995 йил 23 февралда Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича Вакили лавозими таъсис этилди ва бундай вакил сайланди. 1996 йил 26 декабрда эса Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида Қонун қабул қилинди.

1996 йил 31 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони билан Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари бўйича миллий маркази ташкил этилди (“Халқ сўзи”, 1996 йил 1 ноябр).

1996 йил 3 декабрда эса Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг қарори билан “Ўзбекистон Республикаси амалдаги қонунчилигининг Мониторинги институти” ташкил этилди (“Халқ сўзи”, 1996 йил, 4 декабр). Бу институт қонунларнинг инсон ҳуқуқлари бобидаги қоидалари халқаро талаблар (стандартлар) даражасида бўлишини таъминлашга хизмат қилади.

Мазкур институтларнинг самарали ва фаол ишлаши мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини собитқадамлик билан таъминлашнинг муҳим кафолатларидан бири ҳисобланади.

III Б О Б

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ТАЪЛИМОТЛАРИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ҒОЯСИ

Инсон ҳуқуқлари масаласи ўтмишдаги мутафаккир — олимлар, давлат ва жамоат арбобларининг эътиборидан четда қолмаган. Улар бу масалага у ёки бу даражада муносабат билдириб, муҳим ғояларни илгари сурганлар. Бу ғоялар ҳамма вақт ҳам инсониятнинг эътиборини ўзига жалб қилиб келган ва унинг жамиятдаги ўз ўрнини белгилаб олишида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

I. ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТўҒРИСИДА

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги таълимотнинг ривожидан шарқ мутафаккирларининг хизматлари бениҳоя каттадир. Ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Амир Те-

мур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобир Мирзо сингари ўнлаб олимлар, давлат ва жамоат арбоблари дунёқарашида, уларнинг амалий ишларида инсон ҳуқуқлари масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Улар турли муаммолар сингари инсон ҳуқуқлари, эркинликлари, қадриятлари масаласига ҳам бефарқ қарамаганлар ва бу борада ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Инсон тўғрисида ғамхўрлик қилиш, инсон эркинлиги, ҳақ-ҳуқуқлари тўғрисида қайғуриш, инсон шаънини камситадиган уринишларга йўл қўймаслик гоялари шулар жумласидандир.

Ўрта асрларда бутун дунёда бўлгани сингари Шарқ оламида ҳам инсон ҳуқуқлари турли йўллар билан топтаб келинган. Ўша даврларда инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари сингари, унинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳуқуқлари ҳам ҳукмрон сиёсий кучлар томонидан чеклаб қўйилган. Бундай ҳолатларга қарши норозиликлар шафқатсизларча бостирилган. Кишилар яшаш, меҳнат қилиш ва дам олиш каби оддий инсоний ҳуқуқлардан ҳам тўла эркинлик асосида фойдаланиш имкониятига эга бўлмаганлар. Инсоннинг шаъни, қадр-қиммати, эркинликлари ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланмаган, унинг ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилиши оддий бир ҳол бўлган. Аҳоли кенг қатламларининг ночор ҳаёти ўз ҳақ-ҳуқуқларини англаб етиш ва уни ҳимоя қилиш учун кураш олиб бориш имконини бермаган.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, айрим мамлакатлар ва минтақаларда олиб борилган жангу жадаллар, босқинчилик урушлари натижасида фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ваҳшийларча топтаб келинган. Бундай мисолларни Ўрта Осиёда яшаган халқлар ва миллатлар ҳаётидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Биргина мўғиллар босқини даврида Ўрта Осиёда яшаган халқларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қанчалик топталганлигини оддий сўз билан ифодалаш қийин. Масалан, мўғиллар 1220 йилда Бухорони босиб олиб 30 мингдан ошиқ бухороликнинг ёстиғини қуритганлар, аҳолининг қолган қисмини қулларга айлантириб, кўпчилигини ўзлари ишғол қилган бошқа ерларга ҳайдаб кетганлар. Дин пешволари, олиму фузалоларни таҳқирлаганлар, Бухоро шаҳрига ўт қўйилган. Бундай шароитда инсон ҳуқуқлари ёки уни ҳимоя қилиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди.

Лекин мавжуд сиёсий тузумлар шароитида ҳам сомонийлар, темурийлар, бобурийлар даврида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида талайгина тadbирлар амалга оширилганлигини айтиш жоиз. Масалан, Ўрта Осиёда

сомонийлар ҳукмронлиги даврида аҳолининг ҳунармандчилик, деҳқончилик, чорвачилик, илм-фан билан шуғулланувчи қисмига қулай шароитлар яратишга ҳаракат қилинган. Савдо-сотик ишлари авж олиб, бу иш билан шуғулланувчилар давлат томонидан муҳофаза этилган. Савдо карвонларини қўриқлаб борувчи соқчилар тайинланган. Давлатни бошқаришда марказ билан жойлар ўртасида мустақкам алоқа ўрнатилган. Бу ва шунга ўхшаш тадбирлар инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ўша даврнинг барча ҳукмдорлари учун ибрат намунаси бўлган.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ва уларга берилган ҳуқуқларидан фойдаланишда соҳибқирон Амир Темур амалга оширган ишлар диққатга сазовордир. Соҳибқироннинг бутун ҳаёти ва кураши инсонни қадрлаш, унинг яхши ҳаёт кечириши учун қулай шарт-шароитларни яратиб бериш билан чамбарчас боғлиқдир. Амир Темур ўзининг “Темур тузуклари”да мамлакат фуқароларининг ҳақ-ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилишнинг зарурлигини қайта-қайта таъкидлаган. Инсоннинг меҳнат қилиш ҳуқуқи асарда кўйидагича таърифлаб берилади: “Агар касбу ҳунар ва маърифат аҳилларидан бўлса, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа, билагада кучи бор фақр-мискинлар эса, ўз аҳволи ва касби-корига қараб иш тутсинлар” (“Темур тузуклари” Т., Ғ. Фулом номидаги нашриёт, 1991, 67-бет).

Амир Темур инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда энг кўп куч-гайрат сарфлаган етук сиймолардан бири эди. У ҳукмронлик қилган даврда инсон ҳуқуқларини камситишга қаратилган ҳар қандай уринишларга чек қўйилган ва бундай уринишларнинг раҳнамолари ҳамда иштирокчилари қаттиқ жазоланган. “Яна буюрдимки, — деб ёзади соҳибқирон — агар (ҳар ер ва элнинг) амалдорлари ва калонтарлари оддий фуқароларга жабр-зулм қилса ва шу орқали бечораларга зарар етказган бўлса (бундай вақтларда) етказилган зарарни калонтарлардан ундириб, жабр кўрганларга берсин, токи улар яна ўз ҳолларига келсинлар” (“Темур тузуклари”, 99-бет).

Ҳар қандай жабр-зулм инсон ҳуқуқларини поймол қилади. Жумладан, меҳнат қилишга мажбур этиш, қийноққа солиш, мол-мулкига, шахсий ҳаётига зарар етказиш ва шу кабилар. Улуғ соҳибқирон инсон шаънига номуносиб бўлган ана шундай ҳатти-ҳаракатларга йўл қўйиб бўлмасликнинг моҳиятини тўғри тушунган ва шунинг учун ҳам мамлакат фуқароларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлида қатъий кураш олиб борган.

Амир Темурнинг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ғоялари унинг давлатни идора қилишдаги ўзи асослаган қоидаларда жуда аниқ баён этилган. Бу қоидалар қонун кучига эга бўлиб, уларда инсон ҳуқуқлари масаласига кенг ўрин берилган. Соҳибқироннинг адолат билан иш кўриши, гуноҳқорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм-шафқат қилиши, раиятнинг аҳволдан доимо хабардор бўлиб туриши, давлат ишларини салтанат қонунларига асосланган ҳолда бошқариши ва бошқа шулар сингари хайрли ишлари унинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қанчалик катта аҳамият берганлигидан даракдир.

Амир Темур инсоннинг қадр-қиммати ва ҳуқуқларини қадрлаган ва ҳимоя қилган улуг зотлардан биридир. У марказлашган қудратли мамлакатни бошқарар экан, ўз амиру бекларидан, давлат хизматчиларидан фуқароларнинг ҳолидан хабар олиб туришни, уларнинг шахсий ва ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилишни қаттиқ талаб қилган.

Соҳибқирон ўз ҳукмдорлигининг барча даврларида адолат ва инсоф билан иш кўрган, гуноҳқорга ҳам, бегуноҳга ҳам адолат, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқарган, ўзининг хайр-эҳсон ишлари билан одамлар кўнглидан жой олган. Золимлардан мазлумлар ҳаққини ундириб берган. Унинг ёзишича, золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарлар исботланганидан кейин, уларни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилган. Натижада айбсиз кишига жабр-зулм ўтказилмаган.

Буюк алломалар Форобий, Ибн Сино, Берунийлар ҳам инсон ҳуқуқлари масаласини четлаб ўтмаганлар. Сомонийлар даврида амалда бўлган тартиб қоидалар, ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий тузуми бу мутафаккирларнинг дунёқарашига кучли таъсир кўрсатган. Улар ўз асарларида бу даврга баҳо бериш билан бирга қимматли ғояларни илгари сурганлар, инсон ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилиш тўғрисида ҳам ўз фикрларини ёзиб қолдирганлар. Форобий ўзининг “Фозил одамлар шаҳри” асарида одамларнинг маълум бир касб-ҳунар билан шуғулланиши, улар ҳар қандай таъқиб ва чеклашлардан холи бўлиши, эркин ва озод яшаши ҳақида ёзади.

Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” жамоаси ҳақидаги таълимоти, унинг комил инсон ҳақидаги фикрлари билан боғланиб кетган. Комил инсон жамиятнинг тенг ҳуқуқли, эркин фуқароси бўлиши лозимлиги, жамоа унинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиши, кишиларнинг тинч

ва осойишта ҳаёт кечиришлари учун зарур бўлган шарт-шароитларни таъминлаб бериши ҳақидаги фикрлар асарнинг асосий мазмунини ташкил этади. Гарчи, бу масала ҳаёлий тарзда тасвирланган бўлса-да, бироқ унда инсонга ғамхўрлик қилиш, унинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш зарурлиги гоёлари илгари сурилганлигининг ўзи муҳим аҳамиятга эгадир.

Форобий сингари Ибн Сино ҳам инсон ва унинг жамиятда эгаллаши лозим бўлган ўрнига катта эътибор билан қараган. Алломанинг инсон ва унинг ҳуқуқлари тўғрисидаги қарашлари амалий фалсафага доир таълимотида асослаб берилган.

Ибн Сино фанларнинг таснифини бериб, фалсафани икки: назарий ва амалий қисмларга ажратади. Ўз навбатида, фалсафанинг амалий қисмини ҳам учга бўлиб, шулардан иккитасида инсон тўғрисидаги илмлар ҳақида сўз юритади: а) инсон ҳақидаги илм; б) инсоннинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги илм. “Рисолату тадбири манзил” асарида Ибн Сино инсоннинг шахсий талаблари, уларни қондириш усуллари, инсоннинг жамиятдаги тутган ўрни ва вазифалари билан боғлиқ масалалар тўғрисида фикр юритади. У инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қиладиган қонунлар зарурлигини ва қонуншунослар уларга бажарилиши шарт бўлган мажбурият тусини беришлари лозимлигини айтади.

Ибн Сино фақат ўтмишда эмас, балки ўзи яшаган даврда ҳам жамиятда мавжуд бўлиб келган тенгсизлик, адолатсизликларни қоралайди, норозилик билдиради. У ҳукмдорлар, амиру бекларни инсоф ва адолатга чақирар экан, бунда биринчи ўринга инсонни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини қўяди. Оллоҳ олдида барчанинг тенг эканлигини таъкидлаб, Ибн Сино ҳар қандай жамият, давлат адолатни ҳимоя этувчи ҳуқуқий қонунлар асосида идора этилишини талаб қилади.

У “Ишорат ва танбиҳат” асарида инсоннинг шахсий талаблари орасида унинг меҳнат қилиш ҳуқуқидан фойдаланиш, шахсий дахлсизлиги, диний эътиқоди сингари ҳуқуқлари, тўғрисидаги фикрларни баён қилган.

Атоқли қомусчи олим Абу Райҳон Беруний гоёлари-нинг асосида ҳам инсон муаммоси, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари билан боғлиқ масалалар ётади. Беруний 150 тадан ошиқ асар ёзган бўлиб, буларнинг кўпчилигида инсон ва жамиятга доир масалаларни таҳлил қилган.

“Маъсуд қонуни”, “Ҳиндистон”, “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” сингари машҳур асарларида инсоннинг ижтимоий моҳиятига доир масалаларга кенг ўрин берган. Берунийнинг бу борадаги ғоялари, энг аввало, унинг жамиятдаги ижтимоий тенгсизликнинг сабабларини очиқ беришга қаратилганлиги билан ажралиб туради.

Беруний ижтимоий тенгсизликнинг асосий сабабларидан бири жамиятда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга етарли эътибор берилмаслигидан эканлигини тушуниб етади ва ҳукмдорларни адолатли бўлишга чақиради.

Ижтимоий тенгсизлик ғояси Беруний қарашларида инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари ғояси билан боғлиқ равишда асослаб берилади. Бунда инсоннинг шахсий ҳуқуқ-эркинликларга эга эканлиги унинг жамият ҳаётининг иқтисодий-сиёсий ва маданий соҳаларида тенг ҳуқуқлилиги асосида фаолият кўрсатиши зарурлиги назарда тутилади.

Ҳар бир кишининг меҳнат қилиш ҳуқуқига эга бўлиш ғояси Беруний қарашларида муҳим ўрин эгаллайди. “— Инсоннинг энг асосий бурчи ва вазифаси, — дейди олим, — унинг меҳнат қилиш имкониятларига эга бўлиши билан белгиланади”. Беруний киши ўзининг ҳар қандай хоҳиш-истагига меҳнат қилиш орқали эришишини таъкидлаб, бунинг учун инсоннинг меҳнат қилиш ҳуқуқи жамиятда таъминланган бўлиши зарур, деган хулосага келади.

Инсон ҳуқуқлари ғояси Улугбек, Навоий, Бобир Мирзо сингари Шарқнинг буюк мутафаккир олимлари, давлат ва жамоат арбоблари қарашларида ҳам ўз аксини топган. Бу сиймолар турли давр ва шароитларда яшаган бўлишларига қарамай, инсоннинг жамиятдаги ўрни ва роли масалаларига алоҳида эътибор берганлар. Уларнинг ҳар учаласи ҳам давлат ишлари билан машғул бўлганлари учун, давлат билан фуқаролар ўртасидаги муносабатларни, инсон ва жамиятга доир масалаларни ўзлари яшаган даврларнинг аниқ шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда ифодалаб беришга ҳаракат қилганлар.

Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” асарида шоҳ Искандарнинг мамлакатда амалга оширган адолатли тадбирлари орасида инсонга ғамхўрлик, унинг шаъни, қадр-қиммати, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш чора-тадбирлари масаласи муҳим ўрин эгаллаган бўлса, “Вақифия” асарида турли табақага мансуб кишиларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳар бир инсоннинг ҳалол меҳнат билан шуғулланиши зарурлиги ғояси илгари сурилади.

Унинг ёзишича, меҳнат аҳлини улуғлаш ҳар бир ҳукмдорнинг муқаддас бурчи бўлмоғи керак.

Юқорида номлари тилга олинган алломаларнинг асарларида инсон меҳнатини улуғлаш билан бирга, ҳар бир кишининг меҳнат қилиши, ҳордиқ чиқариши, бола тарбияси билан шуғулланиши, уй-жойли бўлиши сингари ҳақ-ҳуқуқлари тўғрисида ҳам қимматли маълумотлар берилган.

2. ИСЛОМ ТАЪЛИМОТЛАРИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ҒОЯСИ

Инсон ҳуқуқлари масаласи ислом таълимоти ва унинг яратувчилари фаолиятида муҳим ўрин эгаллайди. Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифларда инсон қадр-қиммати, ҳақ-ҳуқуқлари масалаларига кенг ўрин берилган. Унда инсоннинг шахсий, ижтимоий ҳуқуқлари шариат қонунқоидалари асосида баён қилинган.

Имом Бухорий, Аг-Термизий, Аҳмад Яссавий, Абулқосим Замаҳшарий сингари ҳадис ва тасаввуф илмининг етук намояндалари инсон ҳуқуқлари ва унинг ижтимоий моҳиятини Қуръони Қарим ва Ҳадиси Шарифларда қўйилган ислом ҳамда шариат талаблари асосида кўрсатиб беришга ҳаракат қилганлар. Ислоннинг бу муқаддас манбаларида инсоннинг тақдири ва ҳаёти Оллоҳ номи билан боглиқ ҳолда ифодалаб берилади. Бунда ер юзидаги барча инсонларнинг Оллоҳ олдидаги тенглиги ғояси, ҳар бир инсонга Оллоҳ томонидан берилган неъматлардан уларнинг баравар фойдаланиши зарурлиги ғояси билан чамбарчас боғланиб кетганини кўрамиз.

Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифларда инсоннинг Оллоҳ ва шариатдаги ҳақ-ҳуқуқлари инсон фойдаланиши зарур бўлган алоҳида-алоҳида ҳуқуқлар мисолида кўрсатиб берилган. Масалан, “Қуръони Карим”нинг “Бақара сураси”даги 223, 228-229, 230-оятларида эркак ва аёлнинг никоҳга кириш ёки никоҳдан чиқиш ҳуқуқи, “Ол-и имрон сураси”нинг 20-оятда ислом динига эътиқод қилиш ҳуқуқи ва инсоннинг бошқа ҳуқуқлари шариат талаблари асосида баён қилинган.

Инсон ҳуқуқларини шариат талаблари асосида кўрсатиб беришга доир бундай ёндашиш ҳадисларда ҳам ўзининг аниқ ифодасини топган. Ҳар бир ҳадисда жамият ҳаётининг алоҳида бир масаласига доир талаблар илгари сурилганлиги учун ҳам, уларда инсоннинг хилма-хил ҳақ-ҳуқуқлари уларнинг алоҳида ҳуқуқлари мисолида баён

қилиб берилади. Масалан, Имом Бухорийнинг “Ал-адаб, ал-муфрад” (Адаб дурдоналари) асарида ота-она ҳақини адо қилиш, фарзанднинг ота-онаси олдидаги ва ота-онанинг фарзанди олдидаги ҳақ-ҳуқуқлари, зиёрат қилиш, турар жойга эга бўлиш ва бошқа шулар сингари ҳақ-ҳуқуқларнинг ҳар бири алоҳида ҳадисларда берилганки, бундай ҳолни ҳадислар тўғрисида ёзилган ҳар бир асарда учратиш мумкин.

Турли масалалардаги сингари, инсон ҳуқуқлари масаласига доир ҳадисларда ҳам инсон ҳуқуқлари масаласи унинг ҳақ-ҳуқуқлари мисолида берилади. Бунда инсоннинг кимнингдир олдидаги ҳақи (Оллоҳнинг, унинг расули Муҳаммад Пайғамбарнинг ёки жамиятнинг) унинг ҳуқуқи эканлигини ҳам англатади.

Масалан, борди-ю, бир киши иккинчи бир кишидан бирор нарса билан қарздор бўлиб қолган бўлса, бу қарзни қайтариб олиш шариатда иккинчи кишининг ҳуқуқи ҳисобланади ва шу иккинчи киши ўзининг қарзини қайтариб олиш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкин бўлади. Қарз олган кишининг уни қайтариб бериши эса унинг ҳуқуқи ҳисобланмайди. Шунга кўра исломда ва унинг манбаларида инсоннинг ҳуқуқлари унинг ҳақи мисолида берилганлигини кўрамиз. Жумладан, Имом Бухорий фарзандлар ота-оналарини рози қилиш ҳуқуқига эга эканлигини қуйидаги бир ҳадисда шундай баён қилади: “Ким ота-онасини рози қилса, унга тубо (жаннат) насиб бўлиб, Оллоҳ Таоло унинг умрини ҳам зиёда қилади” (*Имом Исмоил ал-Бухорий, Ал-адаб ал-Муфрад* (Адаб дурдоналари). Т., Ўзбекистон, 1990, 20-бет). Бунда фарзанднинг ота-онасини рози қилиши кераклиги Оллоҳ номи билан ҳар бир инсоннинг у фойдаланиши мумкин бўлган ҳуқуқи эканлиги назарда тутилган.

Инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилиш масаласи Ат-Термизий қарашларида ҳам ўзининг чуқур ифодасини топганлигини кўрамиз. Ул зот тўплаган кўпчилик ҳадисларда ҳамда Муҳаммад Пайғамбарнинг сийратлари мадҳ этилган асарларида жаноб Расулуллоҳнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида қилган амаллари ва йўл-йўриқлари тўғрисида қимматли фикрлар баён қилинади. Чунончи, Ат-Термизий томонидан ёзилган “Аш-шамойил ан-набавийа” (Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари) асарида Расулуллоҳнинг инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасидаги амалларидан бири қуйидагича таърифлаб берилади: “Муҳаммад Пайғамбаримиз ...қачон бир киши-

нинг ҳақиға тажовуз қилинса, ул ҳолда ғазабларини ҳеч бир нарса босолмас эрди. Андин интиқом олмай қўймас эрдилар” (*Абу Исо ат-Термизий*. Аш-Шамойил ан-набавийа. Т., Чўлпон, 1993, 61-бет). Имом Бухорий, Ат-Термизий ва бошқа кўплаб ҳадис илмининг фидойилари инсон, унинг шаъни, обрў ва мартабаси муқаддас эканлигини, унинг ҳақ-ҳуқуқлари Оллоҳ таоло ва унинг расули Муҳаммад Пайгамбар томонидан шариат йўли билан ҳимоя қилиниши зарурлиги ҳақида таълим берганлар. Бу мутафаккирларнинг ҳар бири ўзларининг бутун ҳаётини ҳадис илмини ўрганишга бағишлаш билан бирга, мўмин-мусулмонларни бировга зулм ўтказмасликка, бировнинг ҳаққини емасликка, бировнинг ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилишига йўл қўймасликка ундаб келдилар.

Ҳадиси Шарифларда инсоннинг қадр-қимматини камситишга йўл қўймаслик, унинг шаъни ва обрўсига тажовуз қилмаслик, ҳар кимнинг сир сақлаши, эркин фикр юритиши, эркин сўзлашиши сингари шахсий ҳуқуқлари билан бирга, унинг мулкка эга бўлиши, турар жойли бўлиши ва унинг дахлсизлиги сингари турли хилдаги ижтимоий ҳуқуқлари ҳам шариат талабларига ва қонунларига мувофиқ тарзда ҳимоя қилиниши зарурлиги ўз ифодасини топган.

Масалан, инсоннинг сир сақлаш ҳуқуқидан фойдаланиши мумкинлигини Имом Бухорий, Муҳаммад Пайгамбарнинг хотинлари Ойиша она қизлари Фотимадан “жаноб Расулulloҳ санга қандай сир айтдилар?” деб сўраганларида Фотима” ўз оналарига оталари айтган гапни ошкор қилмасликларини айтдилар” деган ҳадисни келтиради (*Ибн Исмоил Ал-Бухорий*. Ал-Жомий ас-Саҳих. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1992, 159-бет).

Имом Бухорий, Ат-Термизий, Ал-Мавразий, Ал-Баракатий, Ан-Насафий ва бошқа кўплаб ҳадиснавис алломалар тўплаган ҳадисларда ҳам инсоннинг ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилишнинг зарурлиги билан боғлиқ масалалар ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. Инсон ҳуқуқлари масаласининг ҳадисларда берилиши бежиз эмас. Чунки ислом динида инсоннинг шаъни, қадр-қиммати юксак даражага кўтарилган бўлиб, уни таҳқирлашга қаратилган ҳар қандай уриниш қораланади. Исломда барча мўмин-мусулмонлар Оллоҳнинг бандалари эканлиги ва улар Оллоҳ таоло олдида тенг ҳуқуққа эга эканлиги, Оллоҳ таоло ўз бандаларини уларнинг қилмишларига яраша

ҳимоя қилиб туриши тўғрисида муҳим ғоялар илгари сурилади.

Исломда Оллоҳ таоло ҳар бир мўминнинг ҳақ-ҳуқуқини камситмаслик ва уни ошириб ҳам юбормасликни буюриши ҳақида муҳим маълумотлар берилади. Уламоларнинг таъбирига қараганда, исломда инсоннинг ҳақ-ҳуқуқлари ўнта бўлиб, улар: 1. Оллоҳ таолонинг ҳақ-ҳуқуқлари; 2. Пайгамбар алайҳиссаломнинг ҳақ-ҳуқуқлари; 3. Ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқлари; 4. Фарзандларнинг ота-оналардаги ҳақ-ҳуқуқлари; 5. Қариндош-уруғларнинг ҳақ-ҳуқуқлари; 6. Эр-хотиннинг ҳақ-ҳуқуқлари; 7. Ҳокимият ва раиятнинг ҳақ-ҳуқуқлари; 8. Қўшнанинг ҳақ-ҳуқуқлари; 9. Мусулмонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари; 10. Файридин халқларнинг ҳақ-ҳуқуқларидан иборат.

Бу ҳақ-ҳуқуқларда инсоннинг жамиятдаги ҳуқуқ ва бурчлари ислом ва шариат қонун-қоидалари асосида кўрсатиб берилдики, улардан фойдаланишда ҳар бир инсон тўла эркинликка эгадир. Бундай эркинлик инсонларга Оллоҳ таоло томонидан берилган бўлиб, уни таҳқирлашга қаратилган ҳар қандай уриниш инсон ҳуқуқларини камситишдан бошқа нарса эмас.

Ислом уламолари томонидан тасниф қилинган ҳақ-ҳуқуқлар орасида энг муқаддаси — бу Оллоҳ таолонинг ҳақ-ҳуқуқларидир. Оллоҳ таоло инсонларнинг тинч ва осойишта ҳаёт кечиришлари, уларнинг ўзига ва бир-бирларига яхши муносабатда бўлишлари ва ҳеч кимнинг ҳақ-ҳуқуқини камситиш мумкин эмаслигини Қуръони Карим оятлари орқали нозил қилган.

Мусулмончилик ҳақ-ҳуқуқлари орасида Пайгамбар алайҳиссаломнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳам энг олий ҳақ-ҳуқуқ ҳисобланади. Чунки пайгамбаримизнинг барча амаллари ва панд-насиҳатлари, ул зотнинг йўриқлари инсоннинг ҳақ-ҳуқуқини ҳурмат қилиш ва уни камситишга йўл қўймасликдан иборат.

Инсон ҳуқуқлари масаласи исломда шухрат қозонган тасаввуф илмининг асосини ташкил этади. Илмнинг бу тури Шарқда кенг тарқалган бўлиб, Ўрта Осиёда унинг вужудга келиши ва ривожланишига Аҳмад Яссавий, Абдуҳолиқ Фиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳожа Аҳрор сингари буюк сиймолар катга ҳисса қўшдилар. Уларнинг таълимоти исломда тариқат (Тариқат — исломда йўл-йўриқ, йўналиш деган маъноларни англатади) деб аталиб, бу тариқатларда фалсафий, диний-ахлоқий, ҳуқуқий масалалар тўғрисида муҳим ғоялар илгари сурилади. Бу

тариқатлардаги гоёлар узоқ йиллардан буён инсоннинг жамиятдаги ўз ҳақ-ҳуқуқларини англаб олишларида ва уни ҳимоя қилишларида муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

Ясавий, Фиждувоний, Нақшбандий тариқатларида инсоннинг шахсий ва ижтимоий ҳуқуқлари масаласи инсоннинг Оллоҳ таоло ва унинг расули Муҳаммад алайҳиссалом олдидаги тенглиги мисолида баён қилинади. Исломи тариқатларида ҳар бир кишининг динга эътиқод қилиши, унинг фойдали меҳнат билан шуғулланиши, илм олиши, айбисиз жазоланмаслиги, қийноққа солинмаслиги сингари масалалар бўйича илгари сурилган гоёлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Алишер Навоий ўзининг “Насойим” асарида мўмин-мусулмонларнинг динга эътиқод қилиш ҳуқуқига эга эканлиги тўғрисида Нақшбандий тариқатида берилган фикрларга юқори баҳо беради. Унинг ёзишича, Баҳоуддин Нақшбанд ислом шариатида ва унинг талабларига риоя қилиш ихтиёрий эканлигини қайд қилади ва бу талабларнинг ижросида инсоннинг қадр-қиммати камситилишига йўл қўйиб бўлмаслиги зарурлигини таъкидлайди (Қаранг. *Ибн Исмом ал-Бухорий. Ал-Жомий ас-сахих* (“Ишончли тўплам”). Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1992. 156-бет).

Тасаввуф илмида бир қанча йўналишлар бўлиб, уларнинг исломда бирмунча кенг тарқалган йўналишларидан бири бу Нақшбандий тариқатидир. Унда илгари сурилган “дил ба ёру даст ба кор” (дил Оллоҳда, қўл ишда) мавзусидаги гоё инсоннинг меҳнат қилишга ундаш билан бирга, унинг меҳнат қилиш ҳуқуқига эга эканлигини ҳам билдиради. Ҳақиқатдан ҳам Нақшбандия таълимотига амал қилган кишилар ҳалол меҳнат билан кун кечириб, Оллоҳнинг марҳаматларидан баҳраманд бўлиш, ўз оиласини обод қилиш, савдо-сотик билан шуғулланиш ва бошқа шулар сингари шахсий ва ижтимоий ҳуқуқлардан фойдаланишга ҳаракат қилганлар.

Тасаввуф илмида мусулмонлик ҳақ-ҳуқуқларига доир масалалар ўзининг чуқур ифодасини топган. Оллоҳ олдида барчанинг тенглиги гоёси тасаввуф илмининг асосини ташкил қилганлиги учун ҳам унда Оллоҳ таоло ва унинг расули Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳақ-ҳуқуқлари жуда кенг ва чуқур ифодалаб берилган.

Аҳмад Ясавийнинг “Ҳикматлар”, Абдуҳолик Фиждувонийнинг “Васиятнома”, Имом Ғаззолийнинг “Охират-

нома” асарларида инсон зоти Оллоҳ буюрган амалларни бажариш билан унинг олдидаги ўз ҳақини адо этиши, Оллоҳ ва унинг Пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломнинг инобати билан берилган шариат ҳуқуқларидан фойдаланиши ва шу йўл билан ҳар бир мўмин комил инсон бўлиб ҳаёт кечириши мумкинлиги тўғрисида қимматли фикрлар ёзилган. Шунингдек, уларнинг асарларида ота-оналарнинг, фарзандларнинг, қариндош-уруғларнинг, эру хотиннинг, давлат раҳбарлари ва раиятнинг, қўшнилари-нинг ҳақ-ҳуқуқлари ўзининг аниқ ифодасини топган.

Инсоннинг эркин бўлиши ғояси тасаввуф илмининг асосини ташкил этади. Чунки тасаввуфда инсоннинг ҳатти-ҳаракатлари, унинг жамиятдаги мавқеи қандай бўлиши мумкинлиги Оллоҳ таолонинг иродасига боғлиқ эканлиги билан асослаб берилади. Ҳар бир инсоннинг Оллоҳ таоло висолига етиши ғояси тасаввуф илмида унинг инсонга хос бўлган ҳақ-ҳуқуқларидан бири сифатида қаралади. Бу ҳуқуқ исломда шариат талабларига асосланган бўлиб, унга тўсқинлик қилиш Оллоҳ таолога шак келтириш билан баробардир. Шунинг учун ҳам тасаввуф илмининг намояндалари ўзларининг асарларида мусулмонлик ҳақ-ҳуқуқлари орасида инсоннинг Оллоҳ таолога иймон келтириши зарурлигини таъкидлайдилар.

Тасаввуф илмининг етук намояндаларидан бири Аҳмад Яссавий ўзининг “Ҳикматлар” асарида ҳар бир инсон Оллоҳ таолонинг висолига етиш ҳуқуқига эга эканлигини кўплаб ҳаётинг мисоллар асосида тушунтиришга ҳаракат қилган. Шунинг билан бирга Яссавийнинг тасаввуф илмидаги қарашлари унинг ҳар бир инсоннинг кийим-кечакка, уй-жойга эга бўлиш сингари ҳуқуқларга эга эканлиги ғояси билан ҳам чамбарчас боғланиб кетган. Инсонга зулм қилмаслик, тазйиққа дучор этмаслик, шахсий ҳаётига аралашмаслик сингари инсонпарварлик ғоялари Яссавий ҳикматларида ўзининг чуқур ифодасини топган.

Шарқ оламида машҳур бўлган “Фикҳ” илми инсон ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилишни шариат қонунлари асосида ёритиб беришдаги асосий манбалардан бири ҳисобланади. Фикҳ илми Ўрта асрларда шарқ мамлакатларида шариат меъёрлари ва тартиб-қоидаларини қонуний йўл билан тартибга солиб туриш зарурияти асосида вужудга келган.

Фикҳ илми ислом оламида жуда кенг тарқалган бўлиб, унинг иходкорлари Қуръони Карим, Ҳадиси Шарифлар, Ижмо ҳамда Қиёсдаги ҳуқуқий кўрсатмалар, йўл-йўриқ-

лар, қонун-қоидаларни ўрганиш ва уларнинг моҳиятини очиб бериш билан шуғулланганлар. Улар ислом ва унинг қоидаларини муқаммал ўрганганлар, бу қоидалар орасида ҳуқуқшуносликка оидларини танлаб олганлар ва тартибга келтирганлар. Бу иш билан шуғулланган мутафаккирлар турли даврларда ва турли хил шароитларда яшаганлар. Бу ҳол, шубҳасиз, уларнинг масалага турлича ёндошишларига сабаб бўлган. Уларнинг айримлари бошқаларининг ишларидан хабардор бўлганлари ҳолда, баъзилари эса муглақо беҳабар ҳолда иш олиб борганлар. Шу боис ислом оламида фикҳ илми билан шуғулланувчи кўплаб мазҳаблар юзага келган. Бу мазҳаблар унинг асосчилари номи билан аталиб келинган. Фикиҳи Ханифий, Фикиҳи Моликий, Фикиҳи Шофий, Фикиҳи Ханбалий сингари мазҳаблар буларнинг энг асосийлари бўлган. Ислом ҳуқуқшунослиги қонун-қоидалари, Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифларда берилган таълимотларга асосланганлиги учун ҳам бу мазҳабларда ҳуқуқий масалаларни таҳлил қилишга ёндашишларда умумий, ўхшаш томонлар кўп бўлган.

Ислом оламида фикҳ илми қозилар, миршаблар ва кўплаб ҳукмдорлар учун дастуриламал вазифасини бажарган. Улар жиноят ва жазони тасниф қилишда, айбдорларни жазолаш ва бегуноҳларни афв этишда фикҳ илми ва унинг турли мазҳаблари томонидан яратилган китоблардан кенг фойдаланганлар.

Шарқда фикҳ илмининг яратилиши ва унинг ривожига Абу Ханиф, имом Молик, Муҳаммад Ибн Идрис Шафойй, Имом Аҳмад ибн Ханбал сингари ҳуқуқшунослар катта ҳисса қўшганлар. Буларнинг ҳар бири исломни, унинг қоидаларини, ислом шариатида амалда бўлган ҳуқуқий масалаларни ва бу ҳақда мавжуд бўлган таълимотларни жуда яхши билганлар. Улар Шарқ оламида ўзига хос мактаб яратиб, бунда шариатда амалда бўлган қонун-қоидаларни ҳуқуқий жиҳатдан асослаб беришга ҳаракат қилганлар. Уларнинг бу соҳада қилган буюк ишлари, яратган асарларидан мусулмон мамлакатларидаги қозилар ва ҳуқуқнинг бошқа ҳимоячилари ҳозирги кунгача ҳам фойдаланиб келмоқдалар.

Инсон ҳуқуқлари ва уларга амал қилишнинг йўллари, шарт-шароитларини кўрсатиб беришга доир Шарқ мутафаккир олимлари, давлат ва жамоат арбоблари томонидан яратилган таълимотлар ўз даври учун қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлса, улар ўзининг аҳамиятини бизнинг давримизда ҳам йўқотгани йўқ. Бу таълимотлар ҳозирги кунда

бизнинг мамлакатимизда инсонпарвар, демократик жамият қуриш шароитида янада чуқур маъно касб этмоқда. Бунинг моҳияти Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов томонидан жуда аниқ таърифлаб берилган: “Буюк давлат пойдеворини қуриш, дунёда ўзимизга муносиб ўринни эгаллашда Ал-Беруний, Ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фаргоний, Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Бобир Мирзо каби боболаримизнинг бебаҳо мероси ҳамиша бошимизни баланд, қаддимизни тик қилади, халқимизнинг кучига-куч, ғайратига-ғайрат, ишончига-ишонч кўшади” (И. А. Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т., Ўзбекистон, 1994, 97-бет).

IV БОБ

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ МИЛЛИЙ ИНСТИТУТЛАРИ

Инсон ҳуқуқлари масаласига халқаро муносабатларда ҳам тобора кенг аҳамият берилмоқда. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя этишга қаратилган кўплаб декларация, хартия ва битимлар қабул қилинган бўлиб, уларда инсон ва унинг ҳақ-ҳуқуқларини қандай қилиб ҳимоя қилиш қоидалари, меъёрлари мустақамланган. Тоталитар тузум ҳукмронлик қилган йилларда Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларига тегишли бўлган халқаро ҳужжатлар ҳақида деярли ҳеч нарса дейилмас эди.

1. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА МИЛЛИЙ ИНСТИТУТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЗАРУРЛИГИ

Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат қурилишига ўтиш муносабати билан, биринчи навбатда инсон ҳуқуқи масаласига алоҳида эътибор берилиб, бу масала омма орасида кенг кўламда ўрганила бошланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов, мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устунлигидан келиб чиқадиган халқаро миқёсда қабул қилинган янги юридик тамойил вужудга келтирилганлигини ва унинг аҳамиятини алоҳида қайд қилган эди. Бугунги қонунларимиз ана шу тамойил, ривожланган мамлакатлар тажрибалари асосида халқаро ҳуқуқ қоидалари талабига жавоб берадиган даражада қабул қилинмоқда. Шунинг учун ҳам

бугунги кунда инсон ҳуқуқлари меъёрларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Инсон ҳуқуқлари умумбашарий аҳамиятга молик масала эканлигини асослашга доир ҳужжатлар дастлаб АҚШ Мустақиллик Декларацияси (1776 йил) ва Франция Инсон ва фуқаролик Ҳуқуқлари Декларацияси (1789 йил)да ўзининг аниқ ифодасини топган. Бу декларацияларда инсоннинг эркин фикр юритиши, виждон эркинлиги, ихтиёрий равишда тинч йигилишларда, уюшмаларда, давлат ишларида иштирок этиши ва шахсга нисбатан зўрлик қилиш, тазйиқлар ўтказилишини ман этиш каби ҳуқуқлар дунёда биринчи марта давлат сиёсати даражасида ошкора эълон қилинди.

Инсон ҳуқуқларига доир қонунлар ва уларнинг меъёрлари такомиллашиб, дунёнинг кўпчилик мамлакатларида ҳукуматлар томонидан адолатли ижтимоий сиёсат амалга оширила бошланди. Масалан, ишсизларга ёрдам кўрсатиш, касалларга, ногиронларга тиббий хизмат кўрсатиш, кўп болали оилаларга ва кексаларга нафақа тайинлаш шулар жумласидандир.

Инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилишга доир ишлар Иккинчи жаҳон урушидан кейин кенг қўламда ривож топди. Олмония нацистлари томонидан инсонга қарши олиб борилган қирғин уруши барча тинчликсевар инсонлар томонидан кескин қораланди. Айбдор генераллар эса, халқаро суд томонидан жазоландилар. Бу дунёда биринчи бор инсон ҳуқуқларини поймол қилганларга қарши қонуннинг қўлланилиши эди. Кейинчалик Бирлашган Миллатлар Ташкилоти тузилишининг асосий сабабларидан бири ҳам инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган ишларнинг яна бир амалдаги натижаси бўлган эди. Бу ишда айниқса Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг қабул қилиниши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Декларация барча давлатларга тегишли бўлган сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқи: яшаш ҳуқуқи, эркинлик ва шахсий дахлсизлик (3-модда), қулчиликни тақиқлаш (4-модда), одил судлов (6-10-модда), сиёсий бошпана ҳуқуқи (14-модда), мулк ҳуқуқи (17-модда), эркин фикрлаш ҳуқуқи ва виждон эркинлиги (18-модда) ва бошқа шулар сингари муҳим ҳуқуқларни қатъий қилиб белгилаб қўйди.

Оврупо мамлакатларида кейинчалик ҳар бир давлатда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга доир алоҳида миллий институтлар ташкил топди. Улар турли мамлакатлар-

да турлича номланган. Аммо уларнинг олдига қўйган мақсади, вазифаси одамларга ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишда беғараз ёрдам кўрсатишдир.

Миллий институтлар шакл жиҳатидан турлича кўри-нишда мавжуд бўлади. Масалан, Омбудсман институти Данияда Парламент томонидан сайланади, Франция ва Ирландияда президент томонидан тайинланади, Нидерландияда эса парламентнинг қуйи палатаси томонидан сайланади, Норвегияда парламент, Португалия, Испания, Швеция, Ўзбекистонда ҳам парламент томонидан сайланади. Бундан ташқари Бельгия, Канада, Дания, Финляндия, Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари марказлари ва комиссиялари фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг ташкил этилиш вақти ва номланиши турлича бўлишига қарамасдан ҳаммасининг олдида ягона бир мақсад — инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш туради. Бундай марказ ва комиссиялар ўз давлатлари *парламентлари* доирасида унинг ишига таклиф ва мулоҳазалар тайёрлайдилар.

Демократик ҳуқуқий давлатлар конституциялари ва жорий қонунларида инсоннинг қадри, ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоя қилишга доир алоҳида боб ва моддалар мавжуддир. Инсон ҳуқуқини таъминлаш, ҳимоя қилиш учун давлатлар ўртасида битимлар, келишувлар, декларациялар амал қилмоқда. Халқаро майдонда БМТ ташкил этилиб унинг муассасалари, институтлари фаолият кўрсатмоқда. Ва, ниҳоят, ҳар бир мамлакатда инсон ҳуқуқлари масалалари билан шуғулланувчи миллий институтлар ташкил этилган бўлиб, улар мамлакатда инсон ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши муаммоларини ўрганиш билан машғулдирлар.

Инсон ҳуқуқлари миллий институтларининг зарурлиги асосан қуйидагилар билан белгиланади:

Биринчидан, тарих шундан гувоҳлик берадики, қонунларда ҳамма тенг, эркин, озод деб ёзилиши билан амалда ҳамма тенг бўлавермайди. Масалан, собиқ СССР давлатида ҳамма иттифоқчи республикалар суверен, мустақил ҳамма миллатлар тенг ва озод деб эълон қилинганлигига қарамасдан, амалда улар озод эмас эдилар. Ҳатто айрим халқлар, миллатлар ўз Ватанларидан бадарға этилиб, бошқа минтақаларга сургун қилинган эдилар. Бугун, йигирманчи аср охирида, биз бутун бир халқнинг, миллатнинг озодлиги бошқа давлат, миллат томонидан қўпол равишда поймол қилинганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Айни пайтда баъзи мамлакатларда, ҳукумат томонидан ўз халқининг, фуқаро-

ларининг ҳуқуқлари бузилмоқда. Ана шундай зўравонликларга ва адолатсизликларга қарши кураш учун ҳам инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларни ташкил этиш ниҳоятда зарурдир.

Иккинчидан, жамиятда ҳатто энг ривожланган мамлакатларда ҳам барча фуқаролар учун суд идораларига ўз ҳуқуқ-эркинликларини ҳимоя қилиш учун мурожаат этишдаги имкониятлар бир хил эмас. Мавжуд сансалорликлар, буйруқбозлик ва моддий тўсиқлар айрим шахсларни судларга, давлат идораларига мурожаат этишларига тўсқинлик қилади. Инсон ҳуқуқлари бўйича миллат институтлари эса, одамларга яқинроқ бўлганлиги сабабли, уларнинг бузулган ҳуқуқларини миннатсиз, сансалорликка солмасдан ўз вақтида тиклаш учун беғараз ёрдам кўрсатади.

Учинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар ваколатлари ҳамда имкониятларининг кенглиги, унда иштирок этаётган кишиларнинг танилган мутахассис-ҳуқуқшунос, сиёсатшунос эканлиги инсон ҳуқуқларини миллий қонунлар мажмуаси билан бирга, халқаро ҳуқуқ соҳасидаги қоидалар, декларациялар, конвенцияларга асосан ҳимоялаш имкониятини беради.

Тўртинчидан, миллий институтлар илмий тадқиқот ишлари олиб бориб, у ёки бу давлатда инсон ҳуқуқлари амалда қай даражада эканлиги тўғрисида давлат идораларига маълумотлар, хабарлар, маърузалар тайёрлайди ёки бундай ишларга кўмаклашади.

Бешинчидан, Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар жамиятда фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятининг шаклланиши ҳамда ривожланишида муҳим рол ўйнайди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар ишларининг самарали бўлиши, биринчи навбатда, уларнинг мустақил иш юритишларига боғлиқ бўлади. Инсон ҳуқуқи бўйича миллий институтларнинг мустақиллиги уларга бошқа давлат идораларидан фарқли ўлароқ кенг жамоатчилик орасига кириб бориш имкониятларини беради. Бироқ бу имкониятлар уларнинг мутлоқ мустақиллигини эмас, балки нисбий мустақиллигини билдиради. Чунки инсон ҳуқуқлари институтлари ҳам бошқа барча давлат ва ноҳукумат ташкилотлар сингари конституция ва қонунлар доирасида ҳаракат қилади, парламент ёки ижро ҳокимиятига ҳисоб беради, маърузалар тайёрлайди ҳамда молиявий ҳисоб беради. Бу ерда муҳими уларни ҳуқуқий

ва сиёсий жиҳатдан мустақиллигини таъминлаш хусусида доимо ғамхўрлик қилиш керак.

Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларнинг ишларини амалга ошириш омилларидан яна бири — бу ишлаётган мутахассисларга уларнинг малакаси, обрў-этиборларига ва иш услубларига боғлиқ бўлади.

Миллий институтлар ўзларининг мустаҳкам ишланган ҳуқуқий асосларига эга бўлишлари керак. Юридик меъёрларда ва уларнинг низомларида инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларнинг фаолиятига тегишли ҳуқуқ ва бурчлар аниқ белгилаб қўйилган бўлиши керак. Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, улар жисмоний ва юридик шахсларнинг аризаларини қабул қилиш ва шу аризалар асосида тушунтириш ишларини олиб бориш ҳуқуқларидан фойдаланадилар.

Миллий институтлар кўпроқ ҳуқуқга эга бўлишлари керак. Кейинги йилларда Ўзбекистонда ташкил этилган инсон ҳуқуқларлари бўйича институтлар Латвиядаги инсон ҳуқуқлари бюроси, Австралия ва Ҳиндистондаги миллий комиссияларнинг ҳуқуқлари анча кенгайтирилди. Институт марказ, комиссия ва бюролар ҳамда фуқаролардан тушган аризаларни кўришдан ташқари, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳокимиятларга инсон ҳуқуқининг бузилиш ҳолларини тугатиш йўллари кўрсатувчи таклифлар бермоқда. Улар мамлакатда инсон ҳуқуқларининг бузилмаслиги учун зарур бўлган тадбирийд дастурларни ишлаб чиқадилар ва уларни тегишли давлат идораларига тақдим этадилар.

Бундан ташқари, улар жамоатчилик асосида суруштирув ишларини ҳам олиб бормоқдалар. Хусусан, ёш болалар, уйсиз қолганлар, руҳий касаллар, жисмонан соғлом бўлмаган ногиронлар кўпроқ инсон ҳуқуқларини ҳимоя этувчи миллий институтлар ёрдамига муҳтождирлар.

Албатта, турли давлатларда у ёки бу сабабларга кўра инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларнинг фаолиятлари турлича бўлади. Уларнинг ҳаммаси бир хилда фаолият кўрсатиши ёки бирдай ишлашларини талаб қилиш мумкин эмас. Улар фаолиятларининг турлича бўлиши давлатларнинг сиёсий тизимига, мамлакатда олиб борилаётган сиёсатга, иқтисодиётга ва бошқа омилларга боғлиқ. Инсон ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши миллий институтларнинг мамлакатда сон жиҳатдан кўплиги билан эмас, балки уларнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қи-

лишдаги фаолиятининг амалий натижалари билан белгиланади.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш комиссиялари, институтлари ўзларининг мустақкам ҳуқуқий асосларига эга бўлишлари керак. Масалан, Ўзбекистонда, Австралияда, Ҳиндистонда, Латвияда ташкил этилган институтлар ўзларининг пухта ишланган ҳуқуқий асосларига эгадирлар. Улар конкрет қонунлар ва фармонлар асосида ташкил этилган бўлиб, бу қонунларда уларнинг вазифалари, ҳуқуқлари аниқ қилиб белгилаб қўйилган.

Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар фаолиятининг энг муҳим томонларидан яна бири, институт эшикларининг мурожаат қилаётган ҳар бир шахс учун доимо очиқ бўлишидир. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқи поймол этилган шахс учун мурожаат қилиш осон бўлмоғи керак. Бундай институтлар халққа давлат идораларидан ҳам яқинроқ бўлиши, одамларнинг шикоятлари, аризаларини синчиқлаб ўрганиши ва энг муҳими уларга ёрдам бериши лозим.

Миллий институтларда ишни шундай ташкил этиш керакки, сансалорлик ҳоллари учрамасин. Уларнинг жойларда ўз вакиллари бўлиб, қишлоқ ва шаҳар аҳолиси билан жуда яқиндан алоқа қилиши зарур. Институтлар фаолиятида почта, телеграф, факс, электрон почталар хизмати имкониятлари ҳам катта аҳамиятга эга.

Собиқ Иттифоқ тарқаб кетганидан кейин ҳозирги МДҲ давлатларида, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам инсон ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилишга катта эътибор берилмоқда. “Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, irqи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар” (Конституция, 18-модда). Конституция Ўзбекистон фуқароларининг сиёсий, иқтисодий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларини белгилаб берди.

2. ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА МИЛЛИЙ ИНСТИТУТЛАРНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА УЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Кейинги йилларда жаҳондаги кўплаб илгор мамлакатлар сингари мамлакатимизда ҳам инсон ҳуқуқлари масалалари билан шуғулланувчи миллий институтлар ташкил топди. Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис Вакили

(Омбудсман), Инсон ҳуқуқлари Миллий Маркази ва Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти шулар жумласидандир. Уларнинг барчасининг вазифаси инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоялашга қаратилган.

Бу институтларнинг ташкил топишида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг хизматлари каттадир. Бинобарин И. Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1995 йил 23 февралда бўлган биринчи мажлисида қилган маърузасида, Олий Мажлис таркибида инсон ҳуқуқлари масаласи билан шуғулланувчи ва ҳозирги кунда амалий фаолият олиб бораётган бу институтни ташкил қилишнинг зарурлиги ва аҳамиятини халқ ноиблари эътиборига ҳавола қилган эди: “Парламентимиз — Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари ва эркинлигини ҳимоя қилиш, уни амалга ошириш, унга кафолат бериш борасидаги таъсири хусусида сўз юритар эканмиз, қатор демократик мамлакатлар тажрибасидан келиб чиқиш, Олий Мажлис таркибида инсон ҳуқуқлари масаласи билан шуғулланувчи вакиллик ташкил этилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди, деб ўйлайман. Бу олий қонунчилик органимиз мақомига мос келади, муҳими, у жамиятимизда инсон ҳуқуқлари муаммосини ҳал этишни янги сифат даражасига кўтаришга хизмат қилади” (И. А. Каримов. “Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари”. Т., “Ўзбекистон”, 1995, 24-бет).

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Кенгашининг 1996 йил 3 декабрдаги 322-1-қарорига асосан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг ташкил этилиши Президентимиз олиб борган саъй-ҳаракатларнинг амалдаги нфодаси бўлди.

Институтнинг Низомида белгилаб қўйилган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат:

— амалдаги қонун ҳужжатларини демократия ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро меъёрларга мувофиқлигини ўрганиш;

— Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларини демократия ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро меъёрлар ва стандартларга мувофиқлаштириш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш;

— инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳуқуқий меъёрларни Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига жорий этиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш;

— қонунчилик иши механизмини такомиллаштириш ва ҳимоя қилиш бўйича ҳуқуқий татбиқий тажрибани ўрганиш ва умумлаштириш, шунингдек амалдаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш;

— институтлар ва халқаро ташкилотлар билан Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари мониторинги соҳасида ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган таклифлар тайёрлаш;

— қонун лойиҳаларини илмий экспертизадан ўтказиш, шу жумладан хорижий экспертлар ва институтларни жалб этган ҳолда экспертизалар ўтказиш;

— амалдаги қонунларнинг рўёбга чиқарилиши ва уларнинг ижросини назорат қилиш механизмини такомиллаштириш юзасидан таклифлар тайёрлаш;

— қонунчилик ишлари юзасидан жорий ва истиқболга мўлжалланган режалар ҳамда дастурларга доир таклифлар ишлаб чиқиш.

Юқорида қайд этилган вазифаларни бажариш учун институт:

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссиялари билан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлари, давлат қўмиталари ва идоралари билан ўзаро ҳамкорлик қилади;

— давлат илмий-техника дастурлари доирасидаги тадқиқотларнинг асосий йўналишларини, институтнинг илмий-тадқиқот ишларининг режаларини рўёбга чиқаради;

— қонунчилик фаолиятининг долзарб муаммоларини илмий тадқиқ этиш соҳасида, шу жумладан инсон ҳуқуқлари соҳасида Республикадаги илмий-тадқиқот институтлари ва олий ўқув юртлари билан, уларнинг идоравий бўйсунувидан қатъи назар ўзаро ҳамкорликни амалга оширади;

— халқаро ташкилотлар, хорижий илмий-тадқиқот, маслаҳат ва ўқув марказлари олимлари ва мутахассислари билан илмий ва амалий алоқалар ўрнатади, алоқаларни ривожлантиради ва мустаҳкамлайди, улар билан ҳамкорлик қилади, шартномалар тузади;

— халқаро ҳуқуқнинг амалдаги меъёрлари шу жумладан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги меъёрлари маълумотларининг базасини шакллантиради;

— республика ва хорижий давлатларнинг олимлари ҳамда мутахассислари иштирокида инсон ҳуқуқлари муаммоларига доир аниқ мақсадга қаратилган илмий мунозаралар, конференциялар, симпозиумлар ўтказиш;

— халқаро ҳуқуқ меъёрларининг ўрганилиши ва таққосланиши ҳамда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги давлатлараро шартномаларга Ўзбекистоннинг қўшилиши юзасидан таклифлар тайёрланишини таъминлайди;

— қонун лойиҳалари юзасидан таклифлар тайёрлайди ҳамда Ўзбекистоннинг халқаро мажбуриятларга риоя этиши нуқтаи назаридан қонунларнинг экспертизасини ўтказди.

УБОБ

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ

1. БМТ ВА ЎЗБЕКИСТОН

Ўзбекистон Республикасининг БМТга аъзо бўлиши унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида, халқаро майдондаги фаолиятида муҳим воқеа бўлди. Ўзбекистоннинг БМТдек нуфузли халқаро ташкилотнинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлиши унинг жаҳон ҳамжамиятидаги обрў-эътиборининг ошишига, халқаро муносабатлардаги фаолиятининг кенгайиб боришига олиб келди.

БМТнинг давлатлар ва халқлар тақдирида, жаҳондаги барча эркпарвар халқлар тақдирида тугган оламшумул тарихий ролини Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида қилган маърузасида қуйидагича жуда аниқ қилиб таърифлаб берган эди: “Бизнинг тасаввуримизда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти барча давлатларнинг, минтақаларнинг, бутун жаҳон ҳамжамиятининг энг муҳим муаммоларини муҳокама қилиш ва ечиш учун тузилган ноёб ташкилотдир. БМТ — бу халқларнинг тинч-тотув яшашга бўлган эзгу иродасининг буюк рамзи, инсоният маънавий тараққиётининг ёрқин нишонасидир.

Туб тарихий ўзгаришлар даврида ҳозирги дунёнинг ўзаро алоқаси бир-бирига боғлиқлиги ортиб бораётганлиги равшан кўриниб турибди. Айни шу пайтда умуминсоний муаммоларни ўрганиш ва ҳал қилишда жаҳон миқёсидаги сиёсий восита сифатида БМТнинг дунё кўламидаги роли ва аҳамияти ошиб бормоқда” (И.А.Каримов. Биздан озод ва обод ватан қолсин. “Ўзбекистон”, 1994, 139-бет).

Ўзбекистоннинг БМТга аъзо бўлиши мамлакатимизнинг миллий хавфсизлигини сақлашда муҳим аҳамиятга эгадир. Эндиликда Ўзбекистон ўз хавфсизлигини таъминлашнинг

ишончли таянчига эга бўлди. Унинг тинчлиги ва хавфсизлигига қарши бирон-бир куч таҳдид солиши ҳоллари рўй берган тақдирда, у БМТга мурожаат қилиши, унинг ёрдами ва қўллаб-қувватлашига ҳақлидир.

Ўзбекистоннинг бу нуфузли ташкилотдаги иштироки фақат мамлакатимиздагина эмас, шунинг билан бирга Марказий Осиёда ҳам тинчлик ва барқарорликни сақлаш гаровидир. Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов БМТнинг хавфсизлик ва ҳамкорлик соҳасидаги роли ва аҳамиятини кўп марталаб таъкидлаб, бу ташкилот дунёда мустақкам ва барқарор тинчликка эришишнинг ҳамда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг мустақкам таянчи бўла олишига чуқур ишонч билдириб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси БМТга аъзо бўлгандан буён ўтган давр мобайнида мамлакатимизнинг бу халқаро ташкилот билан алоқалари тобора кенг тус олиб бормоқда. Бу алоқаларнинг ривожланишида БМТнинг 1993 йилда мамлакатимизда иш бошлаган ваколатхонасининг аҳамияти каттадир. Ваколатхона ўз ишини бошлаган кунларданок, орадан кўп вақт ўтмай, у ўз таркибига БМТнинг Тараққиёт дастури, Қочоқлар иши бўйича ваколатли Олий комиссари, Болалар жамгармаси, Саноат тараққиёти дастури, Наркотикларни назорат қилиш бўйича дастур, Соғлиқни сақлаш ташкилоти, Аҳоли жойлашиши жамгармаси каби кўплаб ихтисослашган муассасаларни ўз таркибига бирлаштирди ва улар фаолиятини мувофиқлаштириб келмоқда.

Ўзбекистоннинг БМТ билан ҳамкорлиги тўла тенг ҳуқуқлилик ва ўзаро ишонч асосига қурилгандир. Мамлакатимизнинг БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар билан ўзаро ҳамкорлиги иқтисодиёт, ижтимоий соҳа, маданиятни тиклаш, соғлиқни сақлаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бошқа соҳаларни ҳам қамраб олмоқда. Бунда бир томоннинг бошқасига нисбатан имтиёзга эга бўлишига йўл қўйилмайди.

Эндиликда Ўзбекистоннинг БМТ ва унинг ихтисослашган ташкилотлари билан икки томонлама ва кўп томонлама ҳамкорлиги кенг тус олмоқда. Бу ҳамкорликда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳам етакчи ўринлардан бирини эгалламоқда. БМТ мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида олиб борилаётган ишларга бегараз ёрдам бермоқда. Бу ёрдам БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизимини қўллаб-

қувватлаш дастурига асосланган ҳолда амалга оширилмоқда. Ўзбекистонда демократиялаш жараёнларининг чуқурлашиб бориши мамлакатимизнинг БМТ билан алоқалари ва ҳамкорлигининг янада кенгайиб боришига асос бўлмоқда.

Ўзбекистон Республикаси БМТ билан ҳамкорликни ва ўзаро муносабатларни тобора чуқурлаштириш ташаббускори бўлиши билан бирга, бу халқаро ташкилотнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишни таъминлайдиган қудратли ташкилотга айланишининг тарафдори бўлиб қолмоқда. Бунинг учун БМТ ўз тузилмаларини қайта қуриш соҳасидаги ишларини муваффақиятли ҳал этиши, ўзининг раҳбарлик идоралари ва ихтисослашган муассасалари ишини тубдан қайта қуриш ғоясини изчиллик билан амалга ошириши лозим. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов БМТ фаолиятини ҳозирги давр талаблари асосида қайта қуриш борасидаги ишларини қўллаб-қувватлаб, бу иш "... миллий, минтақавий ва жаҳоншумул муаммоларни ҳал қилишдаги дунё давлатлари саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштириш ва бирлаштиришда уларнинг аҳамиятини кучайтиришга имоним комил" деб ишонч билдирганлиги бежиз эмас (И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. "Ўзбекистон", 1995, 64-бет).

2. БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) нинг тузилиши инсоният тарихида рўй берган муҳим сиёсий воқеадир. Бу оламшумул воқеа кейинчалик миллионлаб халқларнинг тинч ва осойишта ҳаёт кечириши, уларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилашларида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унинг изчил ва қатъий ҳаракатлари натижасида жаҳоннинг айрим мамлакатлари ва минтақаларида рўй берган маҳаллий, фуқаролар урушига барҳам берилди ёки уларга йўл қўйилмади, айрим давлатлар ва халқлар ўртасида келиб чиққан турли хилдаги можаролар сиёсий йўл билан ҳал этилди, халқаро майдонда рўй бериши мумкин бўлган тангликлар, нохуш ҳолатларнинг олди олинди. Кейинги йилларда Болқон мамлакатларида, Яқин Шарқда, Африка ва Лотин Америкаси минтақаларидаги ҳарбий ва сиёсий можароларни тинч йўл билан ҳал

қилишда бу ташкилотнинг роли ва аҳамияти бениҳоя катта бўлди. У жаҳондаги кўпчилик мамлакатларга иқтисодий, ижтимоий, маданий ёрдам бермоқда. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бу ташкилот фаолиятининг асосий жиҳатларидан бири бўлиб қолмоқда.

“Бирлашган Миллатлар” деган тушунча биринчи марта Америка Қўшма Штатлари Президенти Франклин Рузвельт таклифига кўра 1942 йил 1 январда Бирлашган Миллатлар Декларациясида қўлланилди. Бунга асосий сабаб, 26 мамлакатнинг ўз ҳукуматлари номидан иккинчи жаҳон урушининг бошланишига сабабчи бўлган давлатларга қарши бирлашишига қарор қилиниши бўлди. Бу тушунча кейинчалик Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)да ўзининг тўла ва аниқ ифодасини топди.

1945 йил 25 апрелдан 26 июнгача Америка Қўшма Штатларининг Сан-Франциско шаҳрида 50 та давлат вакиллари иштирокида Бирлашган Миллатларнинг конференцияси бўлиб ўтади. Бу конференцияда халқаро ташкилот тузиш ҳақида қарор қабул қилинади ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низоми тасдиқланади. Хитой, СССР, Англия ва АҚШ (1944 йил август ойида) давлатлари вакиллари томонидан қабул қилинган лойиҳа мазкур Низомга асос қилиб олинди.

1945 йил 26 июнида БМТнинг Низоми 50 та мамлакат вакиллари томонидан тасдиқланди. Кейинчалик Польша давлатининг Бу Низомни тасдиқлаши муносабати билан 51 та давлат Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг таъсисчилари бўлдилар. БМТ 1945 йилнинг 24 октябрида таъсис этган кўпчилик давлатлар томонидан ратификация қилинган кундан бошлаб юридик кучга эга бўлди, яъни амал қила бошлади. Шундан буён 24 октябрь ҳар йили Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ташкил топган куни сифатида дунёнинг барча мамлакатларида нишонланади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомида унинг асосий мақсади, вазифаси, ҳуқуқ ва бурчлари аниқ қилиб кўрсатилган. Бошқача қилиб айтганда, БМТнинг асосий манбаи, юридик ҳужжати — бу унинг низомидир. У ана шу Низом доирасида ва у берган ваколатлар асосида амал қилади.

БМТ Низоми Муқаддима ва 3 та моддага бўлинган 19 та бобдан иборат. Бу бобларда ташкилотнинг мақсад ва та-

мойиллари, аъзолари, таркиби, вазифа ваколатлари, овоз бериш тартиби ва шартлари Хавфсизлик Кенгаши, унинг вазифаси ва ваколатлари, низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш ва бошқа ташкилот фаолиятига доир масалалар алоҳида моддаларда баён қилиб берилган.

МУҚАДДИМА

Муқаддимада барча халқлар ва давлатларнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотига бирлашиш сабаблари, тамойиллари ва мақсадлари баён этилган.

Унда БМТга бирлашган халқ кишилиқ тарихида бўлган урушлар инсониятга қанчадан-қанча офатлар олиб келганлигини кўрганлигини ва бундан буён бу халқ ҳам шу ташкилот аъзолари билан биргалиқда урушга қарши курашажаклари баён қилинган. Инсон ва унинг ҳуқуқи, эрки учун курашиш, эркак ва хотин-қизлар ҳуқуқларининг тенглиги, катта ва кичик миллатларнинг тенглиги, демократия ва гуманизм гояларини тарғиб этиш, эркинлик, озодлик, тенглик муносабатларини давлатлар ўртасида ривожлантириш сингари мақсад ва тамойиллар муқаддимада ўзининг аниқ ифодасини топган. БМТ ўз Низомининг муқаддимаси орқали турли халқлар ва давлатларнинг умумий тараққиёт учун олиб борадиган курашини бутун дунёга маълум қилди. Бинобарин, унда ана шу эзгу ниятларни, гояларни амалга ошириш учун курашга жаҳондаги барча халқ ва давлатлар даъват этилди.

Муқаддимада давлатлар ўртасида тузилган шартномалар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа манбаларидан келиб чиқадиган мажбуриятларни эътироф этиш ва уларга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, турли давлатлар ва халқларнинг яхши қўшнилар каби тотув ва аҳил яшашлари, халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш йўлида бирлашишлари лозимлиги қайд қилинди.

Муқаддиманинг сўнгида БМТ ташкил этилганлиги баён қилинган: "... тегишли ҳукуматлар ўзларининг Сан-Франциско шаҳрида тўпланган ва тақдим этган ваколатлари зарур шаклда деб топилган ўз вакиллари орқали Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ушбу Низомини қабул қилишга рози бўлдилар ва шу билан "Бирлашган Миллатлар" деб номланган халқаро ташкилот таъсис этдилар".

МАҚСАД ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

Мақсадлар

- халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш;
- миллатлар ўртасида дўстлик муносабатларини ўзаро тинчлик ва ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойилига асосан ривожлантириш;
- халқаро иқтисодий, социал, маданий ва гуманитар характердаги муаммоларни ечишда ҳамкорлик қилиш ҳамда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлашга қаратилган ҳаракатларни тақдирлаш ва ривожлантириш;
- ушбу умумий мақсадларга эришишда миллатлар ҳаракатини мувофиқлаштиришда марказ вазифасини бажариш.

Тамойиллар

- барча аъзоларнинг суверен тенглиги;
- барча аъзолар ушбу Низомга биноан ўзлари олган мажбуриятни сидқидилдан бажариши;
- улар ўзларининг барча халқаро низоларини тинчлик йўли билан ечишлари керакки, тинчлик, хавфсизлик ва адолат хавф остида қолмасин;
- улар ўзларининг халқаро муносабатларида бошқа давлатларга нисбатан куч ишлатиш ёки дўқ- пўписалардан ўзларини тийишлари керак;
- улар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомига биноан кўраётган ҳаракат ва тадбирларига ҳар томонлама кўмаклашишлари керак, ҳамда БМТ қайси бир давлатга нисбатан мажбурлаш ёки бошқа чора кўрган бўлса, бу давлатга ёрдам беришдан ўзларини тийишлари зарур;
- Бирлашган Миллатлар ташкилоти унга аъзо бўлмаган мамлакатларни ҳам ушбу тамойилга амал қилишларини таъминлайди, чунки бу бутун дунёда тинчлик ва хавфсизлик таъминланиши учун зарурдир;
- Низом БМТга ҳеч қачон давлатларнинг ички масалаларига доир ишларига аралаштиш ҳуқуқини бермайди.

БМТ АЪЗОЛАРИ

Бирлашган Миллатлар Ташкилотига ҳар қандай тинчликсевар давлат ўз ихтиёрига биноан унинг Низомини тан олган ва БМТнинг олиб бораётган ишларини қўллаб-қувватлаган тақдирда аъзо бўлиши мумкин.

Аъзоликка янги давлатлар Хавфсизлик Кенгаши, Бош Ассамблея томонидан қабул қилинади. Масалан, Ўзбе-

кистон 1992 йил 2 мартда Бош Ассамблея томонидан БМТга аъзо этиб қабул қилинди. Низомда БМТнинг та-
мойилларига амал қилмаган давлатларнинг ҳуқуқларини
чеклаб қўйиш ёки уни умуман аъзоликдан маҳрум этиш
белгиланган. Аммо бугунга қадар ҳали бирор бир мамла-
кат ундан чиқарилган эмас.

БМТнинг махсус тиллари

Низомга биноан БМТнинг махсус тиллари: хитой, ин-
глиз, француз, рус ва испан тилларидир. Кейинчалик бу
рўйхатга араб тили ҳам киритилган.

2. БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ ТИЗИМИ

БМТ Низомига кўра унинг олтита органи мавжуддир.
БМТ фаолиятини мувофиқлаштиришда бу идораларнинг
роли ва аҳамияти бениҳоя каттадир. БМТ ўзининг бугун
фаолиятини ана шу идоралар ёрдамида амалга оширади.
Улар бир-бирларининг ишларини айнан такрорламаган
ҳолда иш юритадилар ва бу ташкилот амалга оширадиган
вазифаларни ҳал қилишда у ёки бу даражада фаолият
кўрсатадилар.

БОШ АССАМБЛЕЯ

У БМТнинг бош маслаҳат идорасидир. У аъзо бўлган
ҳар бир давлатнинг вакилларида иборат бўлиб, улар-
нинг ҳар бири бир овозга эгадир. Қуйидаги ўта муҳим
масалалар: тинчлик ва хавфсизлик, янги аъзоларни қабул
қилиш, бюджет масаласи бўйича қарорлар 2/3 кўпчилик
овоз билан қабул қилинади. Бошқа масалалар эса оддий
кўпчилик овоз бериш йўли билан ҳал этилади. Бош Ас-
самблея ўз сессиясига йилда бир марта тўпланади. Одатда
сессия ҳар йилнинг сентябрь ойидан бошланиб декабр-
нинг ўрталаригача давом этади ва ўз ишини янги йил
олдидан тугаллайди. Айрим ҳолларда сессия ишида та-
наффус қилиниб, унинг ишини бошқа вақтга кўчириш
ҳоллари ҳам бўлиб туради. Бундай ҳолда сессия икки қисм-
дан иборат бўлади. Ҳар сессия чақирилганда у ўзига янги
раис ва унинг 21 та муовинини ҳамда 7 та қўмитанинг
раисларини сайлайди.

Бундан ташқари Низомга кўра Хавфсизлик Кенгаши
таклифига биноан, БМТга аъзо давлатнинг кўпчилиги

ёки алоҳида бир аъзо давлатларнинг таклифи қўпчилик давлатлар томонидан маъқулланганида махсус сессия ёки фавқулодда махсус сессиялар ҳам чақирилиши мумкин.

ҚЎМИТАЛАР

1. Қуролсизланиш ва халқаро хавфсизлик қўмитаси (биринчи қўмита).

2. Иқтисодий ва молиявий масалалар қўмитаси (иккинчи қўмита).

3. Социал ва гуманитар масалалар ҳамда маданият масалалар қўмитаси (учинчи қўмита).

4. Социал-сиёсий масалалар, мустамлакачиликни тугатиш қўмитаси (тўртинчи қўмита).

5. Маъмурий ва бюджет масалалари қўмитаси (бешинчи қўмита).

6. Ҳуқуқий масалалар қўмитаси (олтинчи қўмита).

Қўмиталар ўз мажлисларида кўрилган масалалар юзасидан оддий кўпчилик овоз бериш йўли билан қарорлар қабул қилади.

Шундай қилиб БМТнинг фаолияти барча аъзо давлатлардан ташкил топган Бош Ассамблея томонидан идора этилади. Бош Ассамблея томонидан тузилган қўмиталар соҳалар бўйича конкрет масалаларни кўрадилар. Улар қуролсизланиш, космик фазодан фойдаланиш каби масалаларни ҳал қиладилар, маърузалар тайёрлайдилар. Қўмиталарнинг ҳар бири мустақил равишда ўз ташаббуси билан бирон-бир янги масалани кўтариб чиқиш ҳуқуқига эга эмас. Улар фақат ўзларига топширилган масалаларни муҳокама қилиб бўлганларидан кейингина тегишли таклифларни Бош Ассамблея тасдиғига қўйиш ҳуқуқига эгадирлар. Бош Ассамблея турли мавзулар ва масалаларда халқаро конференциялар ўтказиши мумкин.

Котибият ва Бош котиб ҳамда аъзо давлатлар вакилларидан иборат штат амал қилади.

ХАВФСИЗЛИК КЕНГАШИ

Низомда Хавфсизлик кенгашига халқаро тинчлик ва хавфсизлик учун жавобгарлик юклатилган. Кенгаш 15 та аъзодан иборат, 5 таси доимий аъзолар: Хитой, Франция, Россия, Англия, АҚШ ва 10 таси эса икки йиллик муддатга Бош Ассамблея томонидан сайланади.

Агар БМТ қўмиталарининг давлатларга юборадиган таклифлари, тавсиялари мажбурий бўлмаса, Хавфсизлик Кенгашининг қарори, барча аъзо давлатлар учун мажбурий характерда бўлади. Шунинг учун ҳам унинг қарорини қабул қилишда мураккаб “Буюк давлатлар яқдиллиги” қойдаси, яъни 5 та доимий аъзо давлатларининг розилиги талаб қилинади. Уларнинг ҳар бири “вето” ҳуқуқидан фойдаланади.

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ КЕНГАШ

Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш асосий иқтисодий идора ҳисобланади. БМТнинг иқтисодиётга тегишли барча масалаларини кўради ва тартибга солади. Кенгаш 54 та аъзодан иборат бўлиб, уч йил муддатга сайланади ва уларнинг ҳар бири бир овозга эгадир. Кўрилган масалалар оддий кўпчилик овоз бериш йўли билан ҳал этилади. Кенгаш БМТнинг иқтисодий ва ижтимоий соҳадаги фаолияти учун жавобгардир.

Кенгашнинг асосий вазифаси халқаро миқёсда иқтисодий ва ижтимоий масалаларни ҳал этиш ва давлатлар учун тегишли тавсияномаларни ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалга ошириш йўл-йўриқларини кўрсатишдан иборат. У бу масалалар юзасидан текширишлар олиб боради, маърузалар тайёрлайди ва тавсияномалар беради. Бундан ташқари маданият, маориф, тиббиёт соҳаларида ҳам айрим хулосалар, таклифлар, дастурлар ишлаб чиқиши мумкин.

Иқтисодий ва ижтимоий Кенгаш инсоннинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини рағбатлантириш, ўз ваколатига кирадиган масалаларга доир битим лойиҳаларини тузиб, уни Бош Ассамблеяга топшириш, БМТнинг турли хилдаги ихтисослашган ташкилотлар билан ўзаро муносабатларини белгилаб берадиган шарт-шароитларни ифода қилувчи битимлар тўғрисида музокаралар олиб бориш, улардан мунтазам равишда маърузалар олиб туриш сингари хилма хил ваколатларга эгадир.

Иқтисодий ва ижтимоий Кенгаш бир йилда бир марта ўзининг сессиясини ўтказади. Сессия навбати билан беш ҳафта давомида Нью-Йорк ва Женева шаҳарларида ишлайди. Сессиялар орасида унинг қўмиталари ва комиссиялари мунтазам иш олиб борадилар ва Кенгаш сессиясига

ҳисоботлар, маърузалар ва тегишли ҳужжатлар тайёрлайдилар. Кенгаш таркибида унинг ёрдамчи идоралари сифатида 9 та: статистика, аҳолининг жойланиши ва ривожланиши, социал ишлар бўйича, гиёҳвандлик ишлари бўйича, жиноятнинг олдини олиш ва жиноят қонунчилиги, фан ва техника каби комиссиялар фаолият кўрсатади.

ХАЛҚАРО СУД

Халқаро суд Гаага (Нидерландия) шаҳрида жойлашган. Унинг статуси, яъни вазифаси ва ҳуқуқлари Низомда белгиланган. Унга аъзо давлатлар ва аъзо бўлмаган давлатлар ҳам мурожаат қилишлари мумкин. Шарти шуки, ҳар бир давлат учун Хавфсизлик Кенгашининг тавсиясига биноан Бош Ассамблея рухсат бериши керак. Судга жисмоний шахс, яъни якка тартибда фуқаролар мурожаат қила олмайдилар. Хавфсизлик Кенгаши ва Ассамблея ҳар қандай ҳуқуқий характердаги масала юзасидан тушунчалар, шарҳлар олиши мумкин.

Суднинг ваколати (юрисдикция) барча давлатлар томонидан бериладиган, Низомда кўрсатилган ва шартнома, конвенцияларда белгилаб қўйилган масалалар бўлиши мумкин. Халқаро суд ўз фаолиятида қуйидаги масалаларга, манбаларга асосланади:

- халқаро Конвенциялар;
- халқаро пактлар;
- халқлар томонидан қабул қилинган умумий ҳуқуқ тамойиллари;
- суд қарорлари ва таниқли мутахассислар доктриналари.

Суд тарафларнинг розилигига биноан адолат юзасидан масалани ҳал қилиши мумкин.

Халқаро суд 15 та сайланган аъзолардан иборат. Улар мутахассисликларига кўра Ассамблея ва Хавфсизлик Кенгашлари томонидан 9 йил муддатта сайланадилар ва қайта сайланишлари мумкин.

КОТИБИАТ

Котибият турли давлатлар вакилларида ташкил топган бўлиб, Нью-Йорк ва бошқа аъзо давлатларнинг шаҳар-

ларида ҳам иш юритади. Вазифаси БМТнинг сиёсатини, иқтисодий, ижтимоий фаолиятини жойларда амалга оширишдан иборат. Котибият жуда кўпчиликни ташкил этади. Улар 170 дан ортиқ мамлакат вакилларида, 14000 кишидан иборат. Буларнинг барчасига Бош Котиб раҳбарлик қилади. У Хавфсизлик Кўмитаси тавсиясига биноан Ассамблея томонидан 5 йил муддатга сайланади, қайта сайланиши мумкин. Бош Котиблик лавозимига тажрибали, доно сиёсатчи, дипломат шахс сайланади. Миср давлати вакили Бутрос Бутрос-Ғолий 1992-1996 йил, Хавьер Перес де Куэльяр (Перу) 1982-1991, Курт Вольф Хайм (Австрия) 1972-1981, У Тан (Бирма) 1961-1971, Даг Хаммарвильев (Швеция) 1953-1961, Трөгве Ли (Норвегия) 1945-1953 йилларда БМТнинг Бош Котиби вазифасини бажарганлар.

БЮДЖЕТ

Ҳар икки йил давомида Ассамблея томонидан БМТнинг бюджети тасдиқланади. Бош котиб томонидан бюджет лойиҳаси 16 экспертлардан иборат кўмитага киритилади ва муҳокама қилинади. Масалан 1994-1995 йиллар учун бюджет 2580200200 долларни (АҚШ) ташкил этди.

Бюджет 12 йўналишда сарфланади:

1. Сиёсатни ишлаб чиқиш, раҳбарлик ва мувофиқлаштириш ишлари.

2. Сиёсий масалалар.

3. Халқаро одил судлов ва ҳуқуқ.

4. Ривожланиш мақсадида халқаро ҳамкорлик.

5. Ривожланиш мақсадида минтақавий ҳамкорлик.

6. Инсон ҳуқуқи ва гуманитар масалалар.

7. Жамоатчилик асосидаги маълумот.

8. Умумий таъминот хизмати.

9. Ўзаро молиявий фаолият ва махсус харажатлар.

10. Хизматчилардан ушлаб қолинадиган солиқлар ҳажми.

11. Капитал харажатлар.

12. Инспекция ва суриштирув бошқаруви.

**АСОСИЙ ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ
ҲУЖЖАТЛАР ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ
СОҲАСИДАГИ ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК**

VI БОБ

**ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМЖАҲОН
ДЕКЛАРАЦИЯСИ ВА УНИНГ
ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ
ҲИМОЯ ҚИЛИШДАГИ РОЛИ**

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) Бош Ассамблеяси томонидан 1948 йилнинг 10 декабрида қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини белгиловчи дастлабки муҳим тарихий ҳужжат ҳисобланади.

БМТ Бош Ассамблеяси ўзининг 1996 йилдаги йиғилишида фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳақида Пактлар қабул қилган. Уларда ҳар бир давлат ўз фуқаролари бўлган шахсларга берилиши мажбур бўлган ҳақ-ҳуқуқлар кўрсатилган ва кафолатланган.

**1. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМЖАҲОН ДЕКЛАРАЦИЯСИ
ВА УНИНГ ҚАБУЛ ҚИЛИНИШИ**

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилишга доир халқаро ҳужжат бўлиб, БМТ томонидан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган. Бу тарихий ҳужжатнинг ишлаб чиқилиши ва эълон қилиниши инсониятнинг тарихий тақдирида, давлатларнинг ички ва ташқи сиёсатида, халқаро ташкилотлар, сиёсий партиялар ва ижтимоий ташкилотларнинг фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда ишлаб чиқилган қоида ва хулосалар, тамойиллар ўзининг моҳияти ва мазмунига кўра мукамал ишланган ҳуқуқий меъёрларнинг умумлашган ифодаси ҳисобланади. Инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилиш масалаларини ҳал қилишда давлатлар мазкур ҳужжатда эълон қилинган ҳуқуқий меъёрларга амал қилиши, уларда ишлаб чиқиладиган ҳуқуқий

ҳужжатларнинг самарали ва адолатли бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги мазкур ҳужжат қабул қилинишидан аввал бу соҳада муҳим ишлар амалга оширилган эди. Жумладан, инсон ҳуқуқлари ҳақидаги меъёрлар илк бор Миллатлар Лигаси даражасида ўтказилган халқаро Конференцияда, БМТ Низомининг ишлаб чиқилиши пайтида бир гуруҳ давлатлар унга инсон ҳуқуқлари масалаларини ифода қилувчи декларацияни киритишни таклиф этгандилар. Бироқ бу таклиф, яхши ўрганилмаганлиги ва махсус тайёргарликка эга бўлинмаганлиги сабабли муҳокамага қўйилмаган. Ҷша даврда БМТ Низомига фақат умуминсоний ҳуқуқлар ва эркинликларни ривожлантириш, ҳурмат қилиш ҳамда улар фаолиятини амалга оширишда ҳеч қандай ирқий, жинсий, диний ва тил бўйича чеклашлар ёҳуд камситишлар бўлмаслиги ҳақидаги қондани киритишга муваффақ бўлинган.

Сан-Франциско Конференцияси тугаши билан, БМТнинг тайёрлов қўмитаси ўзининг биринчи йигилишида Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашга БМТ Низомининг 68-моддасида ўрнатилганидек, инсон ҳуқуқларини қўллаш ва қувватлаш қўмитаси тузиш таклифини киритади. Мазкур таклиф Кенгаш ишида муҳокама қилинади ва унинг қарорига асосан 1946 йилда БМТнинг Инсон Ҳуқуқлари Бўйича Қўмитаси ташкил этилади.

Инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича ҳужжатнинг лойиҳаси 1946 йилнинг январь ойида Лондонда ўтган Бош Ассамблея сессиясида тайёрланган эди. Кейинчалик Бош Ассамблея ушбу лойиҳани Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашга тақдим этган ва Инсон Ҳуқуқлари Бўйича Қўмита бу лойиҳадан инсон ҳуқуқлари ҳақидаги халқаро ҳужжатни ишлаб чиқишда фойдаланиш лозимлигини тавсия қилган эди. Қўмита жуғрофик тамойилга асосан саккиз давлат вакилларидан сайланган. Мазкур Қўмита ўзининг ишчи гуруҳига инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатнинг дастлабки лойиҳасини ишлаб чиқишни топширган. Лойиҳани ишлаб чиқиш таҳририят зиммасига юклатилган.

Халқаро ҳужжатнинг шакли ҳақида турли хил фикрлар, таклифлар бўлди. Таҳририят қўмитаси уларни ҳисобга олиб, ҳужжат лойиҳасини икки турда: Декларация ҳамда Конвенция шаклида тайёрлашга қарор қилди. Шундан сўнг Комиссия Қўмитага Инсон Ҳуқуқлари Халқаро Декларациясини ва инсон ҳуқуқлари Халқаро Конвенциясининг моддалар матнини лойиҳа сифатида тақдим этади.

Инсон ҳуқуқи ҳақидаги халқаро ҳужжат кенг қамровли бўлгани учун Комиссия 1947 йилнинг охирида декларация бўйича, пакт бўйича ва уни ишлатиш бўйича ишчи гуруҳини тузган эди. Комиссия 1948 йил 24 майдан 15 июнгача ўтган сессияда вакилларнинг таклифларини инобатга олган ҳолда Декларация лойиҳасини кўриб чиқди. Пакт бўйича ва уни ишлатиш бўйича лойиҳалар матни унинг бажарилиши таъминланишига БМТнинг 1948 йил 10 декабрда Парижда ўтган Бош Ассамблея сессиясида муҳокама этилди ва қабул қилинди. БМТ томонидан тайёрланган ва халқаро муносабатлар соҳасида биринчи ҳужжат ҳисобланган Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси шу асосда вужудга келди.

БМТнинг Бош Ассамблеяси 1948 йил 10 декабрда Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси қабул қилинганлигини эълон қилди. Бу тарихий ҳужжатда давлатлар қуйидаги мажбуриятларни бажаришлари зарурлиги қатъий таъкидланди: “мазкур инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясини барча халқлар ва барча давлатлар бажаришга интилиши лозим бўлган вазифа сифатида эълон қилар экан, токи ҳар бир инсон ва жамиятнинг ҳар бир ташкилоти доимо ушбу Декларацияни назарда тутиб, маориф ва илм йўли билан бу ҳуқуқ ва эркинликларнинг ҳурмат қилинишига кўмаклашиши, миллий ва халқаро тараққийпарвар тадбирлар орқали ҳам унинг бажарилишини таъмилашига, Ташкилотга аъзо бўлган давлатлар халқлари ўртасида ва ушбу давлатларнинг юрисдикциясидаги ҳуқуқларда яшаётган халқлар ўртасида ёппасига ва самарали тан олинисига интилишлари зарур”.

Табиийки инсоният тафаккури шу пайтгача инсон ҳуқуқлари масаласига кўп марта мурожаат қилиб келган. Турли даврларда ва турли давлатларда инсоннинг эркин бўлиши, ўз тақдирининг эгаси бўлиши бир неча марта эълон қилинган. Инсоннинг ҳуқуқ ва асосий эркинликлари бўйича фаолият кўрсатадиган кўплаб халқаро шартномалар ҳам имзоланган.

1789 йилда француз буржуа инқилоби арафасида эълон қилинган Инсон ва Фуқаролик Ҳуқуқлари Декларацияси Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг ўтмишдошидир. У узоқ йиллар давомида буржуазиянинг феодализмга қарши курашининг ифодачиси бўлиб келди. Ўз

даврида бу ҳужжат муҳим аҳамият касб этган. Қўпчилик мамлакатларда қуллик ва крепостнойлик ҳуқуқи мавжуд бўлган йилларда Декларация “кишилар ҳуқуқларда эркин ва тенг бўлиб туғиладилар ва шундай бўлиб қоладилар, ижтимоий фарқлар фақат умумий манфаатлардаги эътирозларга асосланади” деган талабни илгари сурган. Давлатнинг мақсади, — дейилган эди Декларациянинг 2-моддасида, — инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқларини таъминлашдан иборат. Бу ҳуқуқларга эркинлик, мулкчилик, хавфсизлик, зулмга қаршилик кўрсатиш ҳуқуқи киради.

Бироқ, бу ҳужжатнинг ўша давр учун фожиасти шундан иборат эдики, ҳокимиятни эгаллаган буржуазия амалда дарҳол эълон қилинган демократик тамойиллардан чекинган. Бундай чекиниш фақат амалда эмас, балки қонунларда ҳам ўз аксини топган. Декларация қабул қилингандан сўнг орадан тўрт йил ўтгач, буржуазиянинг Таъсис йиғилиши йиғилишлар ва ассоциациялар эркинлиги, фуқароларнинг ўз меҳнат ҳуқуқларини биргаликда ҳимоя қилишга доир ҳаракатларини таъқиқловчи қонун қабул қилди.

1789 йилда қабул қилинган Американинг “Ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун”и Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг издоши ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам, бу тарихий ҳужжатда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қоидалар ўзининг аниқ ифодасини топган. Унда шахсни ҳимоя қилиш, унинг турар жойга, мулкка эга бўлиш ва бошқа шулар сингари қонун бериб қўйган асосий ҳуқуқлари бузулгудек бўлса, суд мажлисида ошкора тартибда қонуний йўл билан унинг ҳуқуқлари муҳофаза қилинади. Бироқ инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунда кўрсатилган шунга ўхшаш ҳуқуқлар дастлабки пайтларда АҚШнинг барча фуқароларига тегишли бўлмаган. У 1865 йилда эркинликка эришган қулларга ҳам тааллуқли бўлмаган. Бу ҳуқуқлар фақат 1920 йилда эркаклар билан тенг сайланиш ҳуқуқини олган аёлларга қисман тегишли эди.

Чамаси иккинчи жаҳон урушигача фуқароларнинг инсон эрки ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишга тааллуқли ҳужжатлар фақатгина бир мамлакат миқёсида қабул қилинганлиги учун ҳам инсон ҳуқуқлари муҳофазаси масалалари тор доирада ҳал этилган.

1815 йилда қулликни тақиқлаш тўғрисидаги Декларация, 1920 йилда қулликка солиш ва қул савдосининг барча турларини тақиқлайдиган Конвенциянинг қабул қилини-

ши инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилиш соҳасида қўйилган дастлабки амалий қадамлар эди.

1904 ва 1910 йилларда аёлларни зинога жалб этишни тақиқлайдиган Конвенциялар қабул қилиниб, унинг иштирокчиларига хотинларни бузуқликка ёллашга қаршилик кўрсатиш мажбурияти юкланган эди. 1933 йилдаги Конвенция унинг иштирокчиларига зинони авж олдиришга қаратилган ҳаракатлар учун жиноий жавобгарликка тортиш мажбуриятини юклаган. 1937 йилдаги Халқаро Конвенция эса унинг иштирокчиларига терроризмнинг олдини олиш ва инсон ҳаётига тажовуз қилган айбдор шахсларни жазолаш мажбуриятини юклади.

Иккинчи жаҳон уруши даврида немис-фашист босқинчилари қулоқ эшитиб кўз кўрмаган ваҳшийликларни қилишди, уларнинг кўпгина халқларга нисбатан ваҳшийларча муносабатлари барча тараққийпарвар инсониятнинг газабини кўзгади.

Тинчликсевар халқларнинг саъй-ҳаракатлари билан БМТ ўз олдига халқаро тинчлик ва хавфсизликни, яъни инсониятни уруш офатидан асраш ва шу билан жамиятда инсон ҳуқуқларини таъминлашни мақсад қилиб қўйди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, БМТнинг фаолияти инсон эрки ва ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ривожлантиришга қаратилгандир. БМТ ўз фаолияти давомида инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ бир қанча халқаро ҳужжатлар — декларация, конвенция ва пактларни қабул қилди.

БМТ Низомидаги қоидаларда, шунингдек, Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида ҳамда 1975 йилнинг 1 августида Хельсинкида 33 та давлат бошлиқлари томонидан имзоланган Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги йигилиш ҳужжатларида инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилиш масалалари ўз ифодасини топганлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Бинобарин, Хельсинкида қабул қилинган ҳужжатда кўрсатиладиги: “Инсон ҳуқуқлари соҳасида давлатларнинг мустақиллиги БМТ Низоми таъминлари ва Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси қоидалари асосида амалга оширилади. Давлатларнинг бошлиқлари инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро декларация ва келишувларда имзоланган халқаро пактлардаги қоидаларни бажаради”.

БМТ Низоми ўз олдига инсоннинг эрки ва ҳуқуқлари рўйхатини тузиш вазифасини қўймаган. Низом матнида инсон эрки ва ҳуқуқи “ижтимоий тараққиёт ва яшаш ша-

роитини яхшилашга”, яъни инсоннинг сиёсий фаолиятинигина эмас, балки унинг иқтисодий ва шахсий ҳаёти соҳаларини ҳам қамраб олиши кўзда тутилган.

2. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМЖАҲОН ДЕКЛАРАЦИЯСИНING ТУЗИЛИШИ ВА МАЗМУНИ

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси Муқаддима ва 30 та моддадан иборат бўлиб, унда инсоннинг асосий ҳуқуқлари, кадр-қиммати, инсон шахсининг беназирлиги ҳамда эркаклар билан аёлларнинг тенг ҳуқуқлиги ўз ифодасини топган. Декларациянинг 1-моддасида ҳуқуқий жиҳатдан асосланган фалсафий фикрлар баён этилган бўлиб, унда “Барча одамлар эркин, кадр-қиммат ва ҳуқуқларда тенг бўлиб туғилдилар. Улар ақл ва виждон соҳибидирлар ва бир-бирларига биродарларча муомала қилишлари зарур” дейилади.

Декларациянинг бу моддаси унинг асосий йўналишларини белгилаб беради. Унга кўра, биринчидан, инсон ўзининг эрк, ҳуқуқ, тенглик сингари ажралмас ҳуқуқларидан маҳрум қилинмаслиги ва, иккинчидан, инсон ақл ва виждон соҳиби сифатида ер юзидаги бошқа мавжудотлардан фарқ қилиб, ўз тақдири ва ҳаётини ўзи эркин белгилаши лозим.

2-моддада ҳар бир инсон ҳуқуқ ва эрклдан фойдаланишда тенг бўлиши, у Декларацияда эълон қилинган барча ҳуқуқлар ва эркинликлар соҳиби бўлиши баён этилган: “Ҳар бир инсон, бирор бир айримчиликсиз, irqи, терсининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий эътиқоди ёки бошқа эътиқодларидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқишидан, мулкӣ аҳволи, қайси табақага мансублиги ва бошқа ҳолатлардан қатъи назар, мазкур Декларацияда эълон қилинган барча ҳуқуқлар ва эркинликлар соҳиби бўлиши керак”.

3-моддада ҳар бир инсоннинг яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга эканлиги таъкидланади. Бу модда 4, 21-моддаларга кириш бўлиб, буларда фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ифодаланган: қуллик ёки қарамликдан сақланиш ҳуқуқи; азоб-уқубатга ёки ваҳшийларча жазога мустаҳик бўлмаслик ҳуқуқининг қонун томонидан баб-баравар муҳофаза этилиши; ўзбошимчалик билан қамоққа олинишидан, ушлаб туриш ва қувгин қилинишдан сақланиш ҳуқуқи; кўйилган айбнинг асосланганлигини аниқлаш учун тенглик асосидаги ижтимоий

адолатнинг барча талабларига риоя қилиш ва унинг суд томонидан ҳолисона кўриб чиқилиши ҳуқуқи; шахсий ёки оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан аралashiш; уй-жой ва хатлардаги сирларнинг дахлсизлиги ҳуқуқи; давлат ҳудудида эркин юриш ва ўзига истиқомат жойини танлаш эрки; бошқа мамлакатда бошпана олишдан фойдаланиш ҳуқуқи; фуқаролик ҳуқуқи; никоҳдан ўтиш ва оила қуриш ҳуқуқи; мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи; эркин фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқи; маслак эркинлиги ва уни ифодалаш ҳуқуқи; тинч йигилишлар ўтказиш ва уюшмалар тузишда қатнашиш ҳуқуқи; мамлакатни бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқлардан фойдаланиш шулар жумласидандир.

Декларациянинг 23-27-моддалари инсоннинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларини муҳофаза қилишга бағишланган. Бу моддаларда ҳар бир инсон меҳнат турини ўз эрки билан танлаш, ишсизликдан муҳофаза қилиниш, оилани таъминлайдиган даражада адолатли даромад олиш имкониятга эга бўлиш, жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этиш сингари ҳуқуқлар ўзининг аниқ ифодасини топган.

Бу тарихий ҳужжатда БМТга аъзо давлатларнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида ўзаро ҳамкорлик қилишини ҳуқуқий жиҳатдан кафолатлашнинг асосий йўналишлари белгилаб қўйилган. Бошқача айтганда, Декларация халқаро ҳуқуқнинг замонавий, бош йўналишини белгилаб беради. У ҳар бир киши ва ҳар қандай мамлакатда инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисида ҳолисона мушоҳада юритиш имкониятини кенгайтиради. Унда ишлаб чиқилган қоидаларга асосланган ҳолда ҳар бир мамлакатда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг қандай кафолатланганлиги тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси барча давлат ва халқлар амалга оширишга интилаётган инсон ҳуқуқларига доир халқаро меъёрларни ҳурмат қилиш ва уларга амал қилиш зарурлигига муҳим вазифа сифатида қарайди.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида инсон ҳуқуқлари соҳасида амалга ошириладиган фаолиятлар йўналиши белгиланган бўлиб, унда инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳуқуқлар мажбурий характерга эга бўлган бошқа барча халқаро ҳужжатлар учун фалсафий асос бўлиб хизмат қилади. Ўзининг

мавқеи жиҳатидан бу Декларация БМТ фаолиятида Ташкилот Низомидан кейинги иккинчи ўринда туради.

1968 йилда инсон ҳуқуқлари бўйича Эронда бўлиб ўтган БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича биринчи умумжаҳон анжуманида қабул қилинган Техрон Конференцияси ҳужжатларида шундай дейилган: “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси жаҳон халқларининг хусусан, ҳар бир инсоннинг ажралмас ва мустақкам ҳуқуқлари бўйича умумий битимни ўзида намоён қилиб, халқаро ҳамжамиятнинг барча аъзолари учун мажбурийдир”. Анжуман Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси тамойилларига чуқур ишонч билан қараш лозимлигини қайд этиб, жаҳондаги барча халқлар ва давлатларни ана шу тамойилларни амалга ошириш учун куч-ғайрат сарфлашга чақирди. Анжуманда инсонни жисмоний баркамолликка, ақлий ва руҳий етукликка, ижтимоий рўшноликка олиб келувчи шарт-шароитларнинг ҳуқуқий асосларини таъминловчи омиллар бу тарихий ҳужжат мазмунининг асосий жиҳатларидан бири эканлиги тўғрисида муҳим фикрлар илгари сурилди.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси айрим давлатларнинг қонунчилигига таъсир этиб қолмасдан, шунинг билан бирга, у БМТ доирасида тузилган ва иш олиб бораётган ихтисослашган ташкилотларнинг фаолиятида ҳам муҳим роль ўйнайди. Декларацияда қайд этилган ҳуқуқий меъёрлар ихтисослашган ташкилотлар томонидан тузиладиган шартномаларни тартибга солишда, уларнинг амалда бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида шаклланган гоёлар кейинчалик халқаро майдонда қабул қилинган кўплаб халқаро ҳужжатларда ўзининг ҳуқуқий ва мантикий ривожини топди. Қочоқлар тўғрисидаги Конвенция (1951), Халқаро Меҳнат Ташкилотининг тенг тақдирлов тўғрисидаги Конвенцияси (1951) 1974 йилда эълон қилинган “Куролли тўқнашувлар даврида ва фавқулодда ҳолатларда хотин-қизлар ва болаларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги Декларация”, 1975 йилда эълон қилинган “Илмий-техникавий ютуқлардан тинчлик ва инсоният фаровонлиги манфаатлари йўлида фойдаланиш тўғрисидаги Декларация”, 1981 йилда эълон қилинган “Дин ёки эътиқод учун камситишнинг барча шаклларини йўқотиш тўғрисидаги Декларация” шулар жумласидандир.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси инсоният барча аъзоларининг бўлинмас ва бузилмас ҳуқуқларини

ифодаловчи асосий халқаро ҳужжатдир. Бу ҳужжат қоидалари ва тамойилларини ҳаётга жорий этишда давлатларнинг масъулиятини ошириш, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар, барча тараққийпарвар кучларнинг фаоллигини рағбатлантириш ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда.

VI БОБ

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ХАЛҚАРО ПАКТЛАР

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси қабул қилингандан сўнг БМТга аъзо давлатлар тасдиқлаши зарур бўлган инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Пактнинг шартномавий шаклини ишлаб чиқишга киришилди. Пакт ишлаб чиқилгандан сўнг, уни ратификация қилган давлатларнинг ҳисоботларини кўриб чиқиш учун инсон ҳуқуқлари Комитети таъсис этилди.

1. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ХАЛҚАРО ПАКТЛАР ВА УЛАРНИНГ ҚАБУЛ ҚИЛИНИШИ

1950 йилда БМТ Бош Ассамблеяси ўзининг Резолюциясида фуқаролик ва сиёсий эркинликлардан фойдаланиш шунингдек, иқтисодий-ижтимоий ҳуқуқларга ҳамда маданият соҳасидаги ҳуқуқларга эга бўлиш ўзаро боглиқ ва бир-бирини тақозо этувчи ҳуқуқлар эканлигини эълон қилди. Шундан сўнг Ассамблея инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Пактга иқтисодий ҳуқуқлар, ижтимоий ҳуқуқлар ва маданият соҳасидаги ҳуқуқларни ҳамда эркак ва аёлларнинг ҳуқуқий жиҳатдан тенглигини эътироф этишни киритиш тўғрисида қарор қабул қилди. 1951 йилда Комиссия махсус муассасалар фикрлари ва ҳукуматлар тақлифлари асосида иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқлар тўғрисида 14 та моддани тузди. У шунингдек бу ҳуқуқларни амалга ошириш юзасидан чора кўриш тўғрисидаги 10 та моддани шакллантирди. Шунга мувофиқ Пактнинг иштирокчи давлатлари бу масала бўйича ўзларининг ижодий докладларини топширишлари лозимлиги қайд қилинди. 1951 йилда узоқ давом этган музокаралардан сўнг Бош Ассамблея Комиссияга инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги йккита Пактнинг лойиҳасини ишлаб чиқишни ва улардан бирида фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар, бошқасида эса,

иқтисодий, ижтимоий ҳамда маданий ҳуқуқлар ёритилиши лозимлигини топширди. Ассамблея ҳар иккала Пакт ҳам ўзида кўпроқ ўхшаш ҳолатларни, шунингдек “ҳамма халқлар ҳуқуқ эркинлигига эга” лигини кўрсатувчи моддани киритиш кераклигини таъкидлаб ўтди. Комиссия 1953 ва 1954 йилларда ўтказган ўзининг тўққизинчи ва ўнинчи сессияларида ҳар иккала Пакт лойиҳаларини қайта ишлаб чиқишни тугаллади. Бош Ассамблея 1954 йилда пактлар лойиҳаларини кўриб чиқди ва уларни қисмларга бўлиб ўрганишни ҳукуматларга тақдим қилишга қарор қилди. У лойиҳа матнини бандлар бўйича Учинчи комитетнинг 1951 йилдаги сессиясида кўриб чиқишни тавсия этди. Гарчи муҳокама қилиш айтилган вақтда бошланган бўлса ҳам, Пактни ишлаб чиқиш 1966 йилда тугалланди. Шундай қилиб, 1966 йилда олдиндан белгиланган битта Пакт ўрнига иккита Халқаро Пакт ишлаб чиқилди: Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт ҳамда Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт. Бундан ташқари, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактга Факультатив протокол ҳам қўшимча равишда ишлаб чиқилиб, унда алоҳида шахсларнинг Пактда ифодаланган ҳуқуқларининг бузилишига доир хабарлари кўриб чиқилиши ўз ифодасини топиши зарурлиги қайд этилди.

Ҳозирги кунда иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар жаҳоннинг турли мамлакатлари ҳуқуқий тизимида муҳим ўрин эгаллайди. Бундай ҳуқуқларга Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотларнинг фаолиятларида катта эътибор берилмоқда.

XVIII-XIX асрларда қабул қилинган қонунчилик актлари ва конституцияларида фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар кўрсатиб ўтилган эди. Ўша даврларда иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларга сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқларининг ривожланишида ёрдамчи ҳуқуқлар сифатида қаралар эди.

XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида меҳнат муносабатларини йўлга солиш тўғрисидаги биринчи Халқаро битим қабул қилинди. Шу билан бу ялпи ҳуқуқларни халқаро майдонда тартибга солиб туришга асос солинди.

Версаль тинчлик шартномасининг бир қисми бўлган Халқаро Меҳнат Ташкилотининг низомида меҳнатга товар ёки савдо қуроли деб қарамаслик; иттифоқлар ҳуқуқини таъминламоқ; ҳаёт даражасига етарли бўлган ойлик маош тўлаш; 8 соатли иш кунини ёки 48 соатли иш

ҳафтасини ва яна ҳафтасига энг камида 24 соат дам олишни ташкил этиш; болалар меҳнатини бекор қилиш ва ёшларнинг ўқишини давом эттириш ҳамда жисмоний ривожланишларини таъминлашга имкон берадиган даражада меҳнатни чеклаш; ҳар бир киши учун унинг жинсига боғлиқ бўлмаган тенг иш ҳақи олиш тамойилини ҳаётга жорий этиш; барча меҳнаткашлар учун адолатли меҳнат шароитларини таъминлаш сингари БМТ Лигасининг ҳамма аъзолари интилишлари зарур бўлган усуллар ва тамойиллар ўз ифодасини топиши қайд этилган.

БМТ Низомининг қабул қилиниши билан иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларнинг халқаро ҳуқуқ регламентациясида сифат жиҳатдан янги босқич бошланди. Низомнинг “Халқаро иқтисодий ва ижтимоий ҳамкорлик” моддасида Ташкилотнинг энг муҳим мақсадларидан бири “ҳаёт даражасини оширишга, аҳолининг тўла бандлигига, иқтисодий ва ижтимоий шароитларнинг ривожланиши ва тараққиётига, иқтисодий, ижтимоий, соғлиқни сақлаш ва яна шуларга ўхшаш халқаро муаммоларни ҳал этишда халқаро маданият ва маърифат ҳамкорлигига кўмак беришдир” деган қоида ёзиб қўйилди.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар рўйхати Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пактда ва бошқа кўплаб халқаро ҳужжатларда ўзининг чуқур ва аниқ ифодасини топган.

БМТнинг инсон ҳуқуқларини таҳқирлаш тўғрисидаги тадқиқотларида қайд қилинадикки, ҳар бир алоҳида шахе иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларнинг кенг кўлами шароитидагина сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиши мумкин. Инсоннинг ҳар томонлама ривожланишига иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар билан биргаликда фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар таъсир қилади. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Пактларнинг Муқаддимасида қайд қилинганидек озод инсон шахси идеалига фуқаролар ҳақиқий иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлардан фойдаланиш имкониятига эга бўлгандагина эришилади.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт ҳар бир инсоннинг ўз тақдирини ўзи белгилаши; унинг бир жойдан бошқа жойга эркин кўчиб ўтиши; қонун олдида тенглик; эътиқод ва ўз фикрини ифодалаш эркинлиги, шунингдек озчиликнинг ҳуқуқлари сингари ҳуқуқларни ўзида батафсил ифода қилади. У инсонни яшашдан маҳрум этиш; қийноққа солиш; инсоннинг кадр-қимма-

тини таҳқирлаш ёки уни жазолаш; мажбурий меҳнатга жалб этиш, қонунсиз қамоққа маҳкум қилиш; ирқий ёки диний камситишни тарғиб қилиш ва бошқа шулар сингари зўрлик ва камситишни ўзида ифода қилувчи ҳаракатларни тақиқлайди. Сиёсий ҳуқуқлар ҳамжамият аъзоларининг тенг, дахлсиз ва қонун томонидан муҳофаза қилиниши керак бўлган ҳуқуқлари ҳисобланади.

“Сиёсий ҳуқуқлар” тушунчасининг мазмуни Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 21-моддасида ҳар бир инсон ўзининг давлатни бошқаришда бевосита ёки ўзи сайлаган вакиллар орқали иштирок этиш ҳуқуқи, ўз мамлакатида давлат хизматига киришда тенг ҳуқуққа эга бўлиши, бунда ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқидан фойдаланиши, эркин сайловнинг таъминланиши сингари ҳуқуқларга эга эканлиги қайд этилган.

Фуқаро томонидан сиёсий ҳуқуқларнинг амалга оширилиши унинг жамият ҳаётида иштирок этишини билдиради. Бу тушунчанинг мазмуни, ўз навбатида, фуқаронинг давлат бошқарувида ва ижтимоий фаолиятнинг бошқа ташкилий шаклларида иштирок этиши тарзида ифодаланadi.

Мамлакатни бошқаришда иштирок этиш одатда сайлов ҳуқуқини амалга ошириш ва турли даражадаги сайлов лавозимларини эгаллаш ҳуқуқига эришиш тарзида талқин қилинади. Ижтимоий ишларда қатнашиш эса, жамият ҳаётини яхшилашга қаратилган ҳаракатлар сифатида эътироф этилади.

Сиёсий ҳуқуқлар тушунчаси БМТ Бош Ассамблеясининг бошқа ҳужжати — 1952 йилда қабул қилинган Хотин-қизларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияда ўз ифодасини топди. Бу ҳужжатда сиёсий ҳуқуқлар: хотин-қизларнинг сайловларда овоз бериш ҳуқуқи (фаол сайлов ҳуқуқи), сайланиш ҳуқуқи (пассив сайлов ҳуқуқи), ижтимоий-давлат хизматида ҳар қандай лавозимларга эга бўлиш ёки миллий қонунлар томонидан тасдиқланган ижтимоий-давлат вазифаларини бажариш ҳуқуқи тушунилади.

1965 йилда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган ирқий камситишнинг барча шаклларини тугатиш тўғрисидаги халқаро битимда сиёсий ҳуқуқлар тушунчаси фуқароларнинг сайловларда қатнашиши — умумий ва тенг овоз бериши ҳамда ўзининг номзодини кўрсатиш ҳуқуқи сифатида қаралади. Унда давлат ишларига раҳбарлик

қилиш ва давлат бошқарувида иштирок этиш асосий сиёсий ҳуқуқлар сифатида эътироф этилади.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактда кўрилган фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар кўпчилик давлатларнинг ҳужжатларида қайд қилинган. Вазифа бу ҳуқуқларни қайтадан такрорлаш эмас, балки уларга амал қилишни таъминлаш бўйича давлатларга ҳуқуқий мажбуриятлар берадиган халқаро-ҳуқуқий меъёрларни турли шартномаларда баён қилиб беришдан иборат. Шунингдек Пактда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларидан фойдаланиш давлат хавфсизлиги ва ижтимоий тартибларга зарар келтириш ҳисобидан бўлмаслиги қайд қилинган.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пактда унинг қоидаларини бажариш мақсадида қўлланиладиган ҳамда давлатлар томонидан Пактдаги қоидаларга амал қилишга доир чора-тадбирлар кўришни назарда тутган инсон ҳуқуқлари бўйича Қўмита тузиш кўзда тутилган. Бу қўмита Пактда қайд этилган ҳуқуқ ва эркинликларни ҳаётга жорий этиш вазифасини бажариши лозим.

Пактнинг 2-моддасида унда қатнашувчи давлатларнинг мажбуриятлари белгилаб берилган. Шу модданинг 1-бандида, жумладан, шундай дейилган: “Мазкур Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат бирор бир айримачиликсиз, ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, сиёсий ёки диний эътиқоди, миллати, ижтимоий келиб чиқиши, моддий аҳволи, туғилиш ҳолати ёки бошқа ҳолатларидан қатъи назар, ўз ҳудудида ва ўзининг юрисдикциясида бўлган шахсларга ушбу Пактда тан олинган ҳуқуқларни ҳурмат қилиш ва таъминлаш мажбуриятини олади”.

Ҳар бир давлат Пактда эътироф қилинган ҳуқуқ ва эркинликларни мамлакатнинг ҳар бир фуқароси учун таъминлаши, уни самарали ҳимоя қилиши зарур. Бундай ҳуқуқ судлар, маъмурий ва ҳуқуқий идоралар томонидан ҳимоя қилиниши лозим.

2. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ПАКТЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ МОҲИЯТИ ВА МАЗМУНИ

Давлатларнинг ҳар иккала Пактда мавжуд бўлган ҳуқуқ ва эркинликларга муносабатлари турличадир.

Агар Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича Пактнинг қатнашчилари унда эътироф этилган ҳуқуқларни аста-секинлик билан тўла бажариш мажбуриятини

олишган бўлса, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича Пактда қатнашувчи давлатлар эса, ундаги барча ҳуқуқларни ҳурмат қилиш ва таъминлаш мажбуриятини олишган.

Ҳар иккала Пактнинг Муқаддимаси, 1,3 ва 5-моддалари айнан бир хилдир. Ҳар бир Пактнинг Муқаддимасида БМТ Низомига мувофиқ равишда давлатларнинг мажбуриятлари қайд этилган. Унга қўра, ҳар бир инсон бу ҳуқуқларга риоя қилиши ва ҳар бир давлат инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга доир амалга ошириладиган ижобий тадбирларни рағбатлантириб туриши зарур. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясига мувофиқ инсоннинг сиёсий эркинликлардан самарали фойдаланиш, унинг қўрқув ва муҳтожликдан ҳимояланиши иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлардан ҳамда фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлардан қанчалик фойдаланишига боғлиқдир.

Ҳар иккала Пактнинг 1-моддасида халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи эътироф этилган бўлиб, давлатлар бу ҳуқуқни амалга оширишни рағбатлантириши ва ҳурмат қилиши зарурлиги қайд қилинган. Ҳар иккала Пактда айтиладики, “барча халқлар ўз тақдирини ўзлари белгилаш ҳуқуқига эгадирлар. Ана шу ҳуқуқ туфайли улар ўз сиёсий мақомларини ўз эрклари билан белгилайдилар ҳамда ўзларининг иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиётларини таъминлайдилар .

Ҳар иккала Пактнинг 3-моддасида иштиракчи давлатлар инсонга берилган барча ҳуқуқлардан эркалар ва аёлларга тенг ҳуқуқни таъминлаш мажбуриятини оладилар. Ҳар иккала Пактнинг 5-моддасида бирон-бир давлат, гуруҳ ёки алоҳида шахс Пактда эътироф этилган ҳар қандай ҳуқуқ ёки эркинликларни чеклашга қаратилган фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқи бор деб қараши ва бунини тарғиб қилиши мумкин эмаслиги ҳамда инсоннинг ҳуқуқлари бирор бир тарзда чекланиши ёки камситилишига йўл қўйилмаслиги таъкидланади.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактнинг 6-15-моддаларида меҳнат қилиш ҳуқуқи (6-модда), адолатли ва қулай меҳнат шароити (7-модда), касаба уюшмалари тузиш ва унга кириш (8-модда), ижтимоий таъминот ҳуқуқи (9-модда), оилалик, оналик, болалик ва ўсмирликни кенг ҳимоя қилиш ва ёрдам бериш ҳуқуқи (10-модда), етарли ҳаётий даражага эга бўлиш ҳуқуқи (11-модда), жисмоний ва руҳий соғломликнинг энг юқори даражасига эришиш ва

маълумот олиш ҳуқуқи (12-13-моддалар), маданий ҳаётда иштирок этиш ҳуқуқи (15-модда) ва бошқа ҳуқуқлар қайд этилган.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактнинг 6-27-моддаларида инсоннинг яшаш ҳуқуқи ҳимояланиши назарда тутилади. Бу моддаларда ҳеч ким азоб-уқубатга солинмаслиги ёки зolimлик билан, инсонликка иснод бир тарзда ёки унинг қадр-қимматини хўрлаб муомала қилинмаслиги ёки жазога мустаҳиқ этилмаслиги керак (7-модда); ҳеч ким қулликда сақланиши мумкин эмас; қулчилик ва қул савдоси, булар қандай шаклда бўлмасин тақиқланади; ҳеч ким мажбурий ёки шарт бўлган меҳнатга мажбур қилиниши мумкин эмас (8-модда); ҳеч ким ўзбошимчалик билан қамоққа олиниши ёки ҳибсда сақланиши мумкин эмас (9-модда); озодликдан маҳрум этилган барча шахсларга инсонларча муомалада бўлиш керак (10-мода); ҳеч ким бирор шартнома мажбуриятини бажаришга қодир бўлмаган асосдагина озодликдан маҳрум этилиши мумкин эмас (11-модда); ҳар бир одам давлат ҳудудида эркин кўчиб юриш ва яшаш жойини эркин танлаш ҳуқуқига эгадир (12-модда).

Ушбу Пактда иштирок этаётган бирон бир давлатнинг ҳудудида қонуний тарзда турган чет эллик шахс қонунга биноан чиқарилган қарорни ижро этибгина чиқариб юборилиши мумкин (13-модда).

Унинг моддаларида барча шахслар судлар ва трибуналлар олдида тенгдирлар, жинойт ва фуқаролик жараёнларида кафолатга эгадирлар деб эътироф этилган (14-модда); шунингдек жинойт содир этилган пайтда қўлланиши лозим бўлгандан кўра огирроқ жазо тайинланиши мумкин эмас (15-модда); қаерда туришидан қатъи назар, ҳар бир инсон ўзининг ҳуқуқ субъекти эканлигини тан олиниши ҳуқуқига эгадир (16-модда); ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан ёки ғайриқонуний тарзда аралаштиш, уй-жой дахлсизлиги ёки мактублари сирининг дахлеизлигига ўзбошимчалик билан ёки ғайриқонуний тусда, ё унинг ор-номуси ва шаънига ғайриқонуний тусда тажовуз қилиш мумкин эмас (17-модда).

Бундан ташқари, Пактнинг моддаларида қайд этилишча, ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эгадир (18-модда); ҳар бир инсон бемалол ўз фикрида собит бўлиш ҳуқуқига эгадир (19-модда); урушни ҳар қандай йўсинда тарғиб этиш қонун йўли билан

тақиқлаб қўйилиши керак; душманлик, зўравонлик, гиж-гижлаш, миллий, диний ёки ирқий ғанимликни ёқлаб қилинадигап ҳар қандай йўсиндаги ҳаракат қонун йўли билан тақиқлаб қўйилиши керак (20-модда); улар осойишта йиғилишлар ўтказиш (21-модда) ва уюшмалар тузиш эркинлигини эътироф этади (22-модда). Улар никоҳ ёшига етган эркаклар ва аёлларнинг никоҳдан ўтиш ҳуқуқи ва оила қуриш ҳуқуқи, никоҳда бўлган даврда ва никоҳ бекор қилинаётганида эр-хотинларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тенглигини эътироф этади (23-модда); улар болалар ҳуқуқини муҳофаза қилиш тадбирларини белгилайди (24-модда) ва ўз мамлакатининг давлат ишларини юритишда қатнашишдан иборат ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқини назарда тутати (25-модда). Улар барча одамлар қонун олдида тенгдирлар ва сира камситишсиз қонун томонидан баббаравар ҳимоя қилиниши тадбирларини назарда тутати (26-модда). Ва ниҳоят, 28-моддада инсон ҳуқуқлари бўйича Комитет тузиш кўзда тутилган. Бу Комитет Пактда инъом этилган ҳуқуқларни ҳаётга татбиқ этади.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пактда қатнашувчи давлатлар ҳуқуқдан фойдаланишда чеклашлар ўрнатиши мумкин. Чеклашлар шу давлатнинг қонунида белгиланиб, улар умумий фаровонлик мақсадларига ва мамлакатда амалда бўлган тартиб-қоидалар табиатига мос бўлиши шарт.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пактда айниқса қаттиқ талаблар белгиланган: фақат фавқулодда ҳолат расмий эълон қилингандагина иштирак этувчи давлатлар ўз мажбуриятларидан чекинишлари мумкин. Шундагина қабул қилинган тадбирлар маълум индивидлар гуруҳига нисбатан камситиш бўлмайди. Чеклашларнинг Пактда алоҳида қайд этилган ҳуқуқларга таъсири бўлиши мумкин эмас. Булар: яшаш ҳуқуқига эга бўлиш, қийнашни тақиқ этиш, қулчилик, мажбурий меҳнат ва ҳоказо.

Қабул қилинган чеклашларда иштирак этувчи давлатлар БМТнинг Бош Котиби орқали Пактда қатнашувчи бошқа аъзоларини хабардор қилиши лозим. Пактда қайд этилган бир хил ҳуқуқлардан фойдаланишда давлат чеклаш ўрнатиши мумкин. Бу чеклашлар қонунда ўз ифодасини топиши шарт. Улар давлат хавфсизлигини ва ижтимоий тартибини, аҳолининг соғлиғи ёки ахлоқий удумларини, уларнинг ҳуқуқ ва эрklarини ҳимоя қилишга

қаратилган бўлиб, Пактда қабул қилинган бошқа ҳуқуқларга мос бўлади.

Ҳар бир Пактда унда кўрсатилган меъёр ва тамойилларни амалга оширишга қаратилган бир қанча қонун-қоидалар келтирилган.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактга мувофиқ унда қатнашувчи ҳар бир давлат БМТ Бош Котибига Пактда эътироф этилган ҳуқуқларни амалга оширишда эришилган ютуқлар ва тадбирлар тўғрисида маъруза бериб туришни ўз зиммасига олади.

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашнинг кўрсатмаларига асосан дастурларга мувофиқ маърузалар босқичма-босқич бериб турилиши керак. Бош Котиб маърузаларни кенгашга ва манфаатдор бўлган ихтисослаштирилган муассасаларга юбориб туради. Кенгаш ўз навбатида шу муассасалардан келган маърузаларни қабул қилиб олади.

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш (ИИК) вақти-вақти билан Бош Ассамблеяга умумий тусдаги тавсияномалар билан ва мазкур Пактда иштирок этаётган давлатлардан ва ихтисослаштирилган муассасалардан олинган маълумотларнинг баёни тўғрисида маърузалар тақдим этиши мумкин. ИИК БМТнинг бошқа органлари уларнинг ёрдамчи органлари ҳамда техникавий ёрдам бериш билан машғул бўлган ва ихтисослаштирилган ташкилотлар диққат-эътиборини мазкур Пактнинг ушбу қисмида эслатиб ўтилаётган маърузалар муносабати билан пайдо бўлаётган ҳар қандай масалаларга қаратиши мумкинки, бу ана шу органлар томонидан ўз ваколатлари доирасида ушбу Пактни тадрижий йўсинда амалга оширишга ёрдам бериши мумкин бўлган халқаро тадбирларнинг нечоғлик мақсадга мувофиқлиги хусусида қарорлар чиқаришда фойдали бўлиши мумкин (22-модда).

Пакт ИИКга маърузалар тайёрлаш муносабати билан унинг зиммасига яна битта муҳим ваколотни юклаган: бу инсон ҳуқуқлари Комиссиясига умумий таклифлар ёки ахборотлар бериб туриш ваколатидир (19-модда).

ИИК Пакт бўйича ўз мажбуриятларини бажариш юзасидан 1988 йилда қабул қилган қарори асосида дастур таъсис этган. Бу дастурга биноан иштирок этувчи давлатлар босқичма-босқич икки йилда бир марта ўз маърузаларини юбориб туриши кўзда тутилган.

Ҳозирги вақтда ҳар бир иштирок этувчи давлат ўзининг дастлабки маърузасини Пакт ратификация қилин-

ган кундан бошлаб икки йил давомида тавсия этиши мумкин.

1978 йилда Пактда иштирок этувчи давлатлар томонидан тақдим этиладиган маърузаларни кўриб чиқадиган ва сессиялар тарзида ишлайдиган 15 кишидан иборат ишчи гуруҳи тузилган. Бу ишчи гуруҳи таркибига Кенгаш аъзолари бўлган давлатларнинг вакиллари киради. Улар айна пайтда Пактда қатнашувчи давлатлар ҳам ҳисобланади. 1982 йилдан бошлаб, ИИК раиси томонидан тайинланадиган ишчи гуруҳ Инсон ҳуқуқлари бўйича ҳукумат экспертлари ташкилоти томонидан сайланадиган бўлди.

1985 йилда ИИК бу ишчи гуруҳни 18 эксперт-аъзолардан иборат иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича Комитетга ўзгартирди. Улар инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича катта обрўга эга бўлганлар. Улар Комитетда шахсан қатнашадилар.

Мазкур Комитет Пакт бўйича вужудга келадиган масалалар тўғрисидаги мулоҳазаларни изҳор этади. Бу мулоҳазаларда дунёнинг турли минтақаларида жойлашган давлатларда ҳар хил ижтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий ва ҳуқуқий маърузаларни кўриб чиқиш жараёнида тўпланган амалий тажрибалар ҳисобга олинади. Унинг мақсади иштирок этувчи давлатларга Пакт низоми асосида ёрдам кўрсатиш, шу билан бирга, маърузаларни тақдим этиш маросимларини ўтказиш бўйича таклифлар бериб туришдан иборат. Комитет берадиган фикр-мулоҳазалар иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлардан тўла фойдаланиш имконини яратишда иштирок этувчи давлатлар, БМТнинг халқаро ташкилотлари ва ихтисослашган муассасалари томонидан қабул қилинишини кўзда тутади.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактда, шунингдек маърузалар тақдим қилишда унинг меъёрларини бажаришдаги халқаро усуллардан келиб чиқишни назарда тутади.

Пактга биноан маърузалар инсон ҳуқуқлари бўйича 18 та эксперт-давлатдан иборат Пактда иштирок этувчи давлатлар томонидан таъсис этилган махсус Комитетда кўриб чиқилади. Бу Комитетга номзодлар иштирок этувчи давлатлар томонидан таклиф этилади ва сайланади.

Комитет зиммасига Пактда иштирок этувчи давлатлар томонидан қабул қилинган тадбирлар тўғрисидаги маърузаларни ўрганиб чиқиш, унда эътироф этилган ҳуқуқлар-

ни ҳаётга жорий этиш мажбурияти юклатилган. Пакт низомини қўлланишда қатнашувчи давлатлар ўртасида келишмовчиликлар пайдо бўлса уларни ҳал қилиш, зарурият пайдо бўлганда махсус келиштирувчи комиссияларни тузиш кўзда тутилган.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт низоми асосида инсон ҳуқуқлари Комитетига катта вазифалар юклатилган. Шунга асосан Комитет Пактда қайд этилган ҳуқуқлар бузилиши тўғрисидаги ахборотларини олиши ва кўриб чиқиши мумкин.

Факультатив Протоколнинг биринчи моддасига биноан пактда иштирокчи давлатлар Протоколнинг қатнашувчилари бўлиб, улар инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Комитет ваколатини тан олади. Протоколда иштирок этувчи давлатда инсон ҳуқуқлари бузилиши ҳоллари рўй берса, у Комитетга олти ой ичида ёзма тушунтириш хати юбориши керак. Комитет ўзининг ёпиқ мажлисларида алоҳида шахслардан ҳамда манфаатдор давлатлардан келган ёзма ахборотларни кўриб, ўз мулоҳазасини ишлаб чиқади ва уни алоҳида шахсларга, давлатларга юборади. Бу соҳада қилинган ишлар бўйича қисқартирилган ахборот ҳар йили Бош Ассамблеяга Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш маърузаси орқали юборилади.

1989 йил 20 ноябрда БМТ Бош Ассамблеяси фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида иккинчи Факультатив Протоколни қабул қилди. Унда ўлим жазосидан воз кечиш кўзда тутилган. Протокол 1991 йил июл ойидан кучга кирди.

VIII Б О Б

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ СОҲАСИДА ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК

Барча инсонлар тенг қилиб яратилган, улар яратувчи томонидан муайян дахлсиз ҳуқуқлар ва шулар жумласидан яшаш, озодлик ва бахтга интилиш билан таъминланганлигини биз асл ҳақиқат деб тан оламиз. Уларнинг бундай интилишлари ва ҳаракатларини қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилишда жаҳондаги энг обрўли ва нуфузли БМТ, ЕХХТ сингари халқаро ташкилотларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Уларнинг аҳамияти тенглик учун кураш, халқаро хавфсизликни мустаҳкамлаш, давлатлар ва халқлар ўртасида ўзаро ишонч ва тенг ҳуқуқли ҳамкорликни

рагбатлантириш, маҳаллий ва минтақавий низо-жанжалларга йўл қўймаслик, ҳарбий ҳаракатларни тўхтатиш ва уларнинг олдини олиш, шунингдек, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, инсоннинг шаъни, кадр-қимматини камситишга йўл қўймаслик каби инсонпарварлик тамойиллари билан белгиланади.

1. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА БМТнинг РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ

Иккинчи жаҳон уруши дунё аҳлини кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даҳшатларга солди. Урушни бошидан кечирган давлатлар халқи инсон билмаган, улар учун ёт бўлган қийноқ, азоб-уқубатларни, таҳқирлашларни бошидан кечирди. Иккинчи жаҳон урушига сабаб бўлган немис фашизми инсониятни келажакда бундай даҳшатларга қарши биргаликда кураш олиб бориш керак деган хулоса чиқаришига олиб келди. Жаҳонда тенглик ва тараққиётдан манфаатдор бўлган кучлар фашизмнинг қайта тикланишига йўл қўймаслик мақсадида турли давлатларнинг биргаликда ҳаракат қилишлари зарурлигини ва бу борада қўллаб-қувватлашни сўраб ўз ҳокимиятлари олдига қатъий талаблар қўйдилар. Тинчликсевар кучлар ва давлатларнинг бу йўлдаги ҳаракатлари БМТнинг фаолиятида ўзининг амалий ифодасини топди. Уруш офатларидан авлодларни халос этиш, инсон ҳуқуқларига ишончни қарор топтириш, адолат ва халқаро ҳуқуқ тамойилларини ҳурмат қилишни таъминлаш ва ижтимоий тараққиётга ҳамда барчанинг турмуш шароитини яхшилашга ёрдам бериш БМТнинг асосий мақсадларидан бири деб эълон қилинди. Бу нуфузли ва обрўли ташкилотнинг Низомига “Биз Бирлашган Миллатларнинг халқлари, инсоннинг асосий ҳуқуқлари, инсон шахсининг кадр қимматига, ҳамда катта ва кичик миллатлар ҳуқуқи тенглигига ишончимизни яна бир қарра тасдиқлаб, БМТ Низомини қабул қилишга азму қарор қилдик” деган сўзлар ёзилиб қўйилди. Ўшандан буён анча вақт ўтишига қарамай бу мақсадлар ҳозирги кун учун ҳам муҳим маъно ва аҳамият касб этмоқда.

БМТнинг асосий мақсадларидан бири — бу Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида қайд қилинган барча ҳуқуқлар ва эркинликларни самарали амалга ошириш ва уларга риоя қилишни таъминлашдан иборат. Бунинг учун БМТ барча аъзо-давлатларнинг диққат — эътибори ва улар-

нинг сазйи-ҳаракатларини, биринчи навбатда, инсон ҳуқуқларини ва эркинликларини ҳимоя қилишга сафарбар этишларини рағбатлантиришга қаратмоқда. БМТ ихтиёрий ташкилот бўлса-да, бироқ унинг Низомида белгиланган меъёрлар ва талабларни бажаришда ҳар бир аъзо-давлат масъулдир. Масъулият БМТ томонидан бирор-бир давлатни унинг низомидаги талабларини бажаришга мажбур қилишни эмас, аксинча уларнинг ихтиёрийлиги асосида инсон ҳуқуқларини камситиш йўлидаги уринишларга йўл қўймаслик бурчини чуқур англашни ифода қилади.

Ҳар бир давлат мамлакатда инсоннинг ҳақ-ҳуқуқлари, унинг шаъни ва кадр-қимматига номуносиб бўлган ҳаракатларни таъқиқлаш ва буни ҳуқуқий жиҳатдан кафолатлаш йўлида тинмай кураш олиб бориши зарур. Бу зарурият аъзо-давлатларнинг мамлакатда инсон ҳуқуқларини кафолатлаш соҳасида олиб берадиган амалий ишлари натижаларидан келиб чиқади.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари масаласи БМТ нинг 70 тадан ортиқ асосий ҳуқуқий ҳужжатларида белгиланган ва ифодаланган. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси (1948 йил), Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро Пакт (1966 йил), Фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт (1966 йил) ҳамда Факультатив протокол (1966 йил)лар шулар жумласидандир. Бу тарихий ҳужжатларнинг ҳар бири инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда уларни ҳимоя қилишнинг зарурлиги, йўллари, шарт-шароитларини алоҳида моддаларда ҳуқуқий жиҳатдан кафолатлайди.

БМТнинг инсон ҳуқуқларига доир қабул қилган халқаро ҳужжатлари мантиқан бир-бирини тўлдиради ва мазмунан бойитади. Бу моддаларда белгиланган меъёрлар инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида амалга оширилиши зарур бўлган талабларга асло зид эмас. Улар БМТ фаолиятининг айрим даврларида ишлаб чиқилган бўлса-да, ўзининг моҳият эътибори билан инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадларига тўла мос келади. БМТ инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига доир фаолиятини ўзи ишлаб чиққан ва қабул қилган ана шу тарихий ҳужжатларнинг талабларига мувофиқ равишда олиб боришга ҳаракат қилади. БМТнинг Бош Ассамблеяси, Хавфсизлик Кенгаши ва унинг бошқа органлари инсон ҳуқуқи ва эркинликларига доир масалаларни ҳал

қилишда бу ҳужжатларга асосланади ва уларда белгиланган меъёрларга амал қилади. Масалан, Бош Ассамблея ўзининг кўплаб резолюция, конвенция ва декларацияларида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича муҳим қарорлар қабул қилган бўлиб, уларда аъзо-давлатларнинг диққат-эътиборини инсон тўғрисида, унинг шаъни, қадр-қиммати ва эркинлигини ҳимоя қилишга қаратган. Бинобарин, БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1959 йилда қабул қилинган “Ёш бола ҳуқуқлари ҳақидаги Декларация”, 1965 йилда қабул қилинган “Ирқий камситишнинг ҳамма шакллари тугатиш ҳақидаги Конвенция”ларда инсон шахси, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳар бир мамлакатда ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланиши қайд этилган. “Ёш бола ҳуқуқлари ҳақидаги Декларация”да оналик ва болаликни ҳимоя қилиш, болаларнинг меҳнати, саломатлиги, тарбиясини ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза этиш, уларнинг ирқий камситилишига йўл қўймаслик сингари ҳуқуқлари ҳар бир мамлакатда қонун асосида ҳимояланиши зарурлиги таъкидланган.

Бош Ассамблея халқаро ҳуқуқ тамойилларига тааллуқли бўлган масалаларни ҳам қараб чиқади. Бундан мақсад халқаро ҳуқуқнинг инсонпарварлик моҳиятини рағбатлантиришдир. Шунингдек бундан асосий мақсад иқтисодий, ижтимоий, маданий, соғлиқни сақлаш соҳаларида халқаро ҳамкорликка ёрдамлашиш ҳамда ирқ, жинс, тил ва дин тафовутларидан қатъи назар, инсон ҳуқуқларини ва асосий эркинликларини амалга оширишга кўмаклашишдир.

Бош Ассамблеянинг ўз вазифаларини бажаришга ёрдам берадиган комитетлари орасида ҳуқуқий масалалар билан шуғулланадиган комитет ҳам фаолият кўрсатади. Комитет фаолиятида халқаро ҳуқуққа доир масалалар билан бир қаторда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш масалалари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Комитет доимий равишда Бош Ассамблеяга инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида ахборотлар, тавсиялар бериб туради.

БМТнинг Бош Ассамблеяси сингари унинг Хавфсизлик Кенгаши ҳам инсоннинг ҳуқуқ-эркинликларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ мақсадларни амалга оширишда муҳим рол ўйнайди. Хавфсизлик Кенгашининг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга доир мақсадларини амалга оширишда унга ҳисоб бериб турувчи ёрдамчи органларнинг ҳам аҳамияти каттадир. Бундай органлар

Хавфсизлик Кенгашининг турли комиссияларидан ташкил топган бўлиб, бу комиссияларнинг айримлари бевосита инсоннинг ҳақ-ҳуқуқлари масалалари билан шуғулланади. “Инсон ҳақ-ҳуқуқлари комиссияси” БМТ Хавфсизлик Кенгашининг ана шундай комиссияларидан биридир. Бу Комиссия Хавфсизлик Кенгашига инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари масалаларига доир таклифлар, тавсияномалар ва маърузалар беради.

а) инсоннинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳақидаги халқаро пактлар тўғрисида;

б) фуқаронинг эркинликлари, боланинг ҳақ-ҳуқуқлари, ахборотлар эркинлиги ва шу хилдаги бошқа масалаларга тегишли халқаро декларация ёки конвенциялар тўғрисида;

в) майда миллатларни ҳимоя қилиш тўғрисида;

г) ирқи, жинси, тили ва динига кўра камситишга йўл қўймаслик тўғрисида.

“Хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқлари комиссияси” ҳам Хавфсизлик Кенгашига инсон ҳуқуқлари масалаларига доир ҳисоб бериб турувчи комиссиялардан биридир. Бу Комиссия ҳам “Инсон ҳақ-ҳуқуқлари Комиссияси” сингари Хавфсизлик Кенгашига жаҳон хотин-қизларининг сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳалардаги ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоялаш борасида қилинган ишлар тўғрисида ҳисоб бериб туради. Ўз навбатида, комиссия хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари, унинг ҳимоя қилиниши ёки камситилиши бўйича тезлик билан ҳал қилиниши зарур бўлган муаммолар юзасидан Хавфсизлик Кенгашига тавсиялар беради.

БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ фаолиятида унинг қўплаб ихтисослашган ташкилотлари муҳим ўрин эгаллайди. Бундай ихтисослашган ташкилотлар тизимида “БМТнинг маориф, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ташкилоти (ЮНЕСКО)”, “БМТнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик ташкилоти (ФАО)”, “БМТнинг савдо ва тараққиёт масалалари билан шуғулланувчи Конференцияси”, “БМТга кўмаклашадиган ассоциацияларнинг жаҳон федерацияси”, “БМТнинг тараққиёт дастури”, “БМТнинг Болалар фонди (ЮНИСЕФ)”, “БМТнинг махсус фонди” сингари ташкилотлари алоҳида аҳамиятга эгадир. БМТнинг булар каби ихтисослашган халқаро ташкилотларнинг ҳар бири, гарчи улар инсоннинг ҳуқуқи ва эркинликлари масаласи билан бевосита шуғулланмасалар-

да, айна пайтда улар инсоннинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳадаги эҳтиёжларини қондиришда муҳим роль ўйнайдилар.

Инсоннинг ижтимоий, моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилиши ҳар бир мамлакатда амал қиладиган қонунлар, ҳуқуқий ҳужжатларда у ёки бу даражада акс этади. Ҳар бир давлат ўз фуқароларининг бундай эҳтиёжларини қондиришда мамлакатда аниқ тадбирларни, вазифаларни белгилайди, фуқаролар эҳтиёжининг қондирилишида рўй берадиган нохуш ҳолатларга қарши кураш олиб боради. Бинобарин, инсон эҳтиёжларини қондириш борасида рўй берадиган салбий ҳолатларни бартараф қилишда мамлакатда амалда бўлган ҳуқуқий кафолатлардан фойдаланишга ҳаракат қилади. Уларнинг бундай ҳаракатлари қандай амалий натижаларга олиб келишидан қатъи назар, инсон эҳтиёжларини ҳимоя қилишда қонунлар кучидан фойдаланишнинг ўзи муҳим аҳамият касб этади.

БМТнинг ихтисослашган ташкилотлари олиб борадиган фаолиятнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги роли ва аҳамияти бу нуфузли ташкилот томонидан қабул қилинган “Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро Пакт” нинг 22-моддасида жуда аниқ ифода қилинган. Бу Пактда, жумладан, шундай дейилган: “Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бошқа органлари, уларнинг ёрдамчи органлари ва техник ёрдам кўрсатиш билан шуғулланувчи ихтисослаштирилган муассасаларнинг диққат-эътиборини мазкур Пактнинг ушбу қисмида эслатилаётган маърузалар муносабати билан пайдо бўлаётган ҳар қандай масалаларга қаратилиши мумкин, зеро бу ҳол ана шу органлар томонидан ваколатлар доирасида ушбу Пактнинг аста-секин амалга оширишга кўмаклашиш мумкин бўлган халқаро тадбирларнинг қанчалик мақсадга мувофиқлиги борасида қарорлар чиқаришда фойдали бўлиши мумкин”.

БМТ ихтисослашган ташкилотларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишдаги роли ва аҳамияти қуйидагилар билан белгиланади:

Биринчидан, ихтисослашган ташкилотлар БМТга аъзо бўлган мамлакатларда аҳоли турли қатламларининг эҳтиёжларини қондиришда социал-иқтисодий, сиёсий маданий ёрдам кўрсатади ва шу йўл билан мамлакатлар-

да инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишида муҳим роль ўйнайди. Масалан, БМТнинг “Бирлашган Миллатларнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик ташкилоти” халқларнинг турмуш шароитларини яхшилаш мақсадида очарчилик ва қашшоқлик рўй берган мамлакатларга моддий ёрдамлар кўрсатади. БМТнинг “Болалар фонди” (ЮНИСЕФ) болаларнинг моддий ва социал ҳаёт шароитларини яхшилаш йўлида ҳуқуматлар томонидан амалга ошириладиган тадбирларга ёрдам бериш мақсадида тузилган. Фонднинг фаолиятида соғлиқни сақлаш соҳасидаги дастурлар асосий ўринни эгаллайди. Бундай дастурлар ёрдамида болалар саломатлигини муҳофаза қилиш, уларнинг ўлимини қисқартириш ишига кўмак бериш, болаларнинг ҳаёти учун зарарли бўлган меҳнатга жалб қилинишига йўл қўймаслик ва бошқа шулар сингари муаммоларни ҳал этиш бўйича муҳим тадбирлар амалга оширилади.

Иккинчидан, БМТнинг ихтисослашган ташкилотлари ўз фаолиятида инсон ҳуқуқларини камситишга олиб келувчи иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий омилларнинг ривожига тўсқинлик қилиш мақсадларига хизмат қилувчи етакчи сиёсий кучлар сифатида фаолият кўрсатадилар. Масалан, БМТнинг ихтисослашган ташкилотларидан бири бўлган “Бирлашган Миллатлар Ташкилотига кўмаклашадиган ассоциацияларнинг жаҳон федерацияси (БМТКАЖФ) инсон ҳуқуқларини ҳурматлаш ва уларга риоя этиш, дунёдаги иқтисодий ва ижтимоий шароитни яхшилаш манфаатларини кўзлаб миллий ассоциацияларнинг фаолиятларини уйғунлаштириш мақсадларини амалга оширишга хизмат қилади. БМТнинг бу ихтисослашган ташкилоти Бирлашган Миллатлар Ташкилотига кўмаклашувчи ассоциацияларнинг Ялпи сессияларини ўтказиб туради ва бу сессиялар ишида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга доир масалаларни вақт-вақти билан муҳокама этиб, тегишли қарорларни қабул қилади.

Учинчидан, БМТнинг ихтисослашган ташкилотлари инсоннинг иқтисодий, социал ва маънавий ҳаётини яхшилашга кўмак бериши билан, бундай ёрдам оз ёки кўп даражада бўлишидан қатъи назар, инсоннинг шаъни, унинг кадр-қиммати, эркинликлари ва бошқа ҳуқуқларининг камситилишига маълум даражада тўсқинлик қилади. Бундай тўсқинлик бевосита ҳуқуқий меъёрларни қўллаш йўли билан эмас, балки ҳуқуқий меъёрларнинг бузилишига олиб келадиган шароитларга йўл қўймаслик

ёки уларнинг олдини олиш орқали амалга оширилади. Бинобарин, ихтисослашган ташкилотлар инсоннинг ҳаёти-ни яхшилаш, унинг хилма-хил эҳтиёжларини қондириш соҳасида қанчалик кўп хайрли ишларни амалга ошириб борсалар, бу уларнинг шахсий ва ижтимоий ҳуқуқларидан фойдаланишдаги имкониятларнинг шунчалик кенгайиб боришига ёрдам беради.

2. ЕВРОПАДА ХАВФСИЗЛИК ВА ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ ВА УНИНГ ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДАГИ РОЛИ

Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХҲТ) 70-йилларнинг бошларида Шарқ ва Ғарб ўртасида кўп томонлама ҳамкорлик ва ўзаро муносабатларни ривожлантириш мақсадида ташкил қилинган. Асримизнинг 90-йилларида халқаро майдонда рўй берган туб сиёсий ўзгаришлар ЕХҲТнинг давлатлараро муносабатлардаги ролининг ошишига, унинг ҳуқуқ ва бурчларининг янада кенгайишига олиб келди. Шунга кўра бу ташкилотнинг 1994 йилда Будапештда бўлган Олий даражадаги учрашуви, уни шунчаки оддий Кенгаш эмас, балки Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти деб аташга қарор қилди. Шундан кейин бу нуфузли халқаро Ташкилот қатнашчиларининг Белград, Мадрид, Вена каби шаҳарларда қатор учрашувлари бўлиб ўтди. Уларда Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик масалаларига доир муҳим муаммолар муҳокама қилинди ва қатор шартномалар имзоланди.

Жаҳонда рўй берган кучли ижтимоий-сиёсий, миллий ва ҳудудий ўзгаришлар Европа хавфсизлиги учун янги дастур ишлаб чиқишни тақозо этди. Шу сабабли 1990 йилнинг ноябрь ойида “Янги Европа учун” номи билан аталувчи Париж Ҳартияси қабул қилинди. Ушбу ҳужжат ўзининг аҳамияти жиҳатидан Хельсинки Яқунловчи Актига тенгдир.

Ҳозирги кунда бу ташкилот 55 та аъзо-давлатга эга бўлиб, буларга Европадаги ҳамма давлатлар, АҚШ, Канада ҳамда собиқ Иттифоқ қулаши натижасида ташкил топган мустақил давлатлар киради. Македония кузатувчи сифатида иштирок этади. Барча иштирокчи давлатлар умумий мақомга эга. Уларнинг иштироки умумий манфаатлар, қоидалар ва меъёрларга асосланади.

ЕХҲТнинг ташкил топиш тарихи 50-йилларга бориб тақалади. 1969 йилда Финляндия Европада хавфсизлик

ва ҳамкорликка бағишланган кенгашни Хельсинкида ўтказишни таклиф этди. Европадаги барча давлатларга, шунингдек, АҚШ ҳамда Канадага таклифномалар юборилган эди. 1972 йилга келиб таклиф қилинган давлатлардан 25 таси мазкур кенгашни ўтказиш бўйича масалалар тайёрлашга киришиб, Хельсинкида ўтказилган бўлажак кенгашга асос солишганди.

1975 йил 1 августда Хельсинкида йиғилган 35 давлат бошлиқлари Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгашининг Хельсинки Яқунловчи ахдномасини имзоладилар. Бу яқунловчи ахднома Хельсинки келишуви номи билан машҳур бўлиб, унда иштирокчи давлатлар ўртасидаги муносабат ва ҳукуматларнинг ўз фуқаролари ўртасидаги муносабатлари тамойиллари белгиланди.

Хельсинки Яқунловчи Акти билан ЕХХТнинг бундан кейинги ривожланиш жараёнига асос солинди. Унинг мазмуни бўйича учта асосий ҳужжат ишлаб чиқилди.

1. Европа хавфсизлигига боғлиқ масалалар;

2. Иқтисодиёт, фан ва техника ҳамда атроф муҳит соҳаларида ҳамкорлик;

3. Гуманитар ва бошқа соҳаларда ҳамкорлик.

Шу билан бирга бу актда ахдлашув бўйича ЕХХТ аъзоларининг учрашувларини мунтазам ўтказиб туриш, ҳамкорликни кенгайтириш ва сиёсий мулоқотларни қўллаб-қувватлаш, янги қоидалар ва меъёрлар ишлаб чиқиш масалалари назарда тутилди. Ташкилотга аъзо-давлатларнинг учрашувларида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича келишиб олинди, ҳамда кенгаш иштирокчиларининг ўзаро ҳарбий фаолият ва ҳарбий маълумот алмашиш тўғрисида олдиндан огоҳ этиш йўли билан ишончини мустаҳкамлаш тadbирлари бўйича гомонларнинг келишувига эришилади. Шу билан бирга экспертларнинг алоҳида масалалар, жумладан, демократик институтлар, инсон ҳуқуқлари, низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш, атроф муҳит, ахборот воситалари, фан, маданият ва иқтисодиёт соҳаларида ҳамкорлик каби масалалар бўйича учрашувлари ўтказиб турилади.

1990 йилда имзоланган Париж Хартияси ЕХХТ тарихида муҳим бурилиш бўлди. Совуқ уруш масаласи ҳал бўлгандан сўнг, ЕХХТнинг фаолияти ўзининг янги қирраларини очиши зарур эди. Хельсинки учрашувидан кейин бўлиб ўтган давлат ва ҳукумат бошлиқларининг олий даражадаги биринчи учрашувда қабул қилинган янги Европа учун Париж Хартияси, “Янги шароитда жаҳонда ЕХХТнинг ўрнини аниқлаб берди. Унда бу ташкилотнинг

келажак фаолияти учун янги йўналишлари белгиланди ва доимий ҳаракатдаги янги институтлар: яъни Венада низоларни (келишмовчиликларни) бартараф қилиш бўйича Марказ, Варшавада эркин сайловлар бўйича Бюро ва Прагада Котибият ташкил қилинди. Хартияга асосан ташкилотнинг учта асосий сиёсий маслаҳатлашув органи тасдиқланди. Жумладан, Вазирлар Кенгаши, у иштирокчи-давлатларнинг ташқи ишлар вазирларидан ташкил топади; Юқори мансабдор шахслар Кенгаши. Бу Кенгаш давлат бошлиқлари ва ҳукуматларининг олий даражадаги муайян учрашувлари асосида иш олиб боради ҳамда жорий ишларга раҳбарлик қилади.

1992 йил июлда қабул қилинган янги Хельсинки ҳужжати давлатларнинг ЕХХТ доирасида биргаликда ҳаракат қилишларга яна бир туртки бўлди. Ушбу ҳужжат ЕХХТнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ишида ва Европада юз бераётган нохуш жараённи бошқаришдаги фаолиятини янада кенгайтиришнинг бир қанча амалий механизмини яратишга имкон берди. ЕХХТ низоларни бартараф қилиш ва кризисларни тартибга солишда муҳим роль ўйнайди. Унда кам сонли миллатлар иши бўйича Олий Комиссар лавозими таъсис этилиб, унинг зиммасига этник дарз кетишларни, камситишларни, минтақаларда низолар келиб чиқмаслигининг олдини олиш ёки уларни бартараф этиш сингари вазифаларни ҳал қилиш юкланган.

1992 йил декабрда ЕХХТнинг янги Бош котиби лавозими таъсис этилди. 1993 йили Венада кенгайтирилган котибият худди шу ерда ушбу йилнинг декабрида янги орган — Доимий Қўмита (ҳозирда Доимий Кенгаш) ташкил қилинди.

ЕХХТ халқаро ташкилотининг олий анжумани ҳар икки йилда бир марта ўтказилади. Сўнгги олти йил ичида тўрт бор ана шундай йирик анжуманлар бўлиб ўтди. Булар 1990 йил Парижда, 1992 йил Хельсинкида, 1994 йил Будапештда ва 1996 йил Лиссабонда ўтказилди.

Президентимиз И. А. Каримов Лиссабонда бўлиб ўтган анжумандаги нутқида бошқа мамлакатларнинг манфаатлари камситилишига, яқин ўтмишдаги ҳарбий-сиёсий қарама-қарши туришдек ачинарли тажрибага қайтишга ва янги, “Берлин деворлари”ни тиклашга йўл қўймасликни таъминлаш лозимлигини уқтирди. Дарҳақиқат, 60-80 йиллар тажрибаси Фарб билан Шарқнинг рақобати мутлақо яроқсиз, умуминсоний манфаатларга зид эканлигини исботлади.

Кейинги йилларда ЕХХТнинг имкониятлари тобора кенгайиб борди. У давлатлар ва халқлар ўртасида рўй бериши мумкин бўлган низолар, келишмовчиликларни бартараф қилиш ёки уларнинг олдини олиш мақсадида жойларга ўзининг миссияларини юбориб турди. Масалан, 1996 йилнинг февралда ЕХХТ Сербия ва Черногорияга (Югославия) нисбатан қўллаган санкциясини бажариш бўйича бу ерга ўз миссиясини юборди. Ҳозирги кунда ташкилотнинг бундай миссиялари Латвияда, Эстонияда, Тожикистонда, Молдовада, Македония Республикасида, Грузияда ва Сараевода фаолият олиб бормоқда.

ЕХХТ ташкил топгандан ҳозирги кунга қадар ўзи фаолият кўрсатаётган ҳудудларда хавфсизликни таъминлаш масалалари билан бир қаторда, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасида ҳам муҳим ишларни амалга оширмоқда. У БМТ томонидан инсон ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилишга доир барча ҳужжатларни эътироф этиш ҳамда уларда белгиланган тамойилларни амалга оширишга интиломоқда. Унинг БМТ билан бу борадаги ҳамкорлиги инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида амалга оширилаётган ишлар кўламининг ошиб боришига ёрдам бермоқда.

ЕХХТнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ тавсия ва кўрсатмалари ҳамда қабул қилган ҳужжатлари сиёсий аҳамиятга эга бўлиб, уларга мажбурий ҳуқуқий меъёр ёки тамойил сифатида қараш тўғри эмас. Бу ҳужжатларда белгиланган меъёрларга ва тамойилларга амал қилишда ҳар бир давлат эркиндир.

ЕХХТнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги фаолиятида ундаги барча аъзо-давлатлар сингари Ўзбекистон Республикасининг ўрни ва роли ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Республикаси ЕХХТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги тadbирларида мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб бевосита ёки билвосита иштирок этиб келмоқда. Ўзбекистон ЕХХТга 1992 йил 26 февралдан аъзо бўлиб кирди ва унинг томонидан қабул қилинган ҳужжатларни тан олди. 1995 йил октябрда Тошкентда ЕХХТнинг Марказий Осиё бўйича Бюроси очилди. Ушбу халқаро ташкилот билан Республикамининг мунтазам алоқаси инсон ҳуқуқларини амалда ҳимоя қилишга катта ёрдам беради.

ЕХХТнинг Демократик институт ва инсон ҳуқуқлари бўйича Бюроси (ДИИҲБ) инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида вужудга келадиган камситиш, тазйиқ,

низо, тақиб ҳамда бошқа салбий ҳолатларни бартараф этади ва олдини олади. Бу масалаларга бағишланган семинар ва форумларда Республикамиз мунтазам равишда иштирок этмоқда.

Кейинги йилларда Ўзбекистон Республикаси ДИИХБ томонидан инсон ҳуқуқлари (1995й.), қонун устуворлиги (1995й.), виждон эркинлиги (1996й.), суд тизими фаолиятини такомиллаштириш (1996й.) масалалари бўйича ўтказилган форумларда фаол иштирок этди. Бу форумларда Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқнинг мустақил субъекти сифатида иштирок этиб, инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилиш масаласида ўзининг аниқ мақсадга йўналтирилган нуқтаи назарини баён этиб келмоқда.

Республикамиз ЕХХТ кенгашларида ўзининг вакиллари билан иштирок этади. Бу улар учун ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон ўз мустақиллигининг қисқа даврида жаҳон ҳамжамиятида ва айни пайтда ЕХХТда ўзининг муносиб ўрнига эга бўлди. Бу, бир томондан Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги обрў-эътиборини ошишига олиб келган бўлса, иккинчи томондан эса, унинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий ривожланишида кенг имкониятларнинг очилишини таъминлади. Ўзбекистон БМТ ва ЕХХТ нинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида бу нуфузли ташкилотларнинг фаолиятида фаол иштирок этиб, аъзо-давлатлар билан кенг кўламда ҳамкорликни ривожлантирмоқда. Ўз навбатида, ЕХХТ Ўзбекистоннинг Марказий Осиёдаги юксак мақоёга катта ишонч билдириб, бу минтақада хавфсизлик ва ҳамкорликни ривожлантиришга, инсон ҳуқуқларини ва эркинликларини ҳимоя қилиш соҳасидаги ишларни кенгайтиришга ҳаракат қилмоқда.

Ўзбекистоннинг Марказий Осиёдаги мақоёнинг ЕХХТ учун аҳамиятини Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов қуйидагича таърифлаб кўрсатган эди. “Бизнинг фикримизча, республикамиз Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Осиёдаги таянчи бўла олади. У минтақавий хавфсизлик ва ҳамкорликни, эҳтимол тутилаётган можароларнинг олдини олувчи дипломатияни таъминлашда, зиддиятларни бартараф этишда Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти ва БМТ ҳамжиҳат иш юритадиган майдонга айланиши мумкин”. (И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., Ўзбекистон, 1995, 65-бет).

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ИНСОН ВА ФУҚАРОНИНГ АСОСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ, БУРЧЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҲИМОЯ ҚИЛИНИШИ

IX БОБ

ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР

Инсон жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳаларида давлат қонунларида мустаҳкамланган ўз ҳуқуқи, эркинлиги ва бурчларини амалга ошириш билан қатнашади. Жамият ва давлат инсоннинг ҳуқуқи ва эркинлиги, унинг шаъни ва қадр-қимматини олий қадрият сифатида эътироф этади. Инсон ҳуқуқи ва эркинлиги доирасини кенгайтириш, шунингдек, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларни ҳисобга олиш Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилги Конституциясига ҳам хосдир.

1. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ АСОСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ АСОСЛАРИ

Халқаро ҳамжамиятнинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган Ўзбекистоннинг қонунчилиги ҳам халқаро ҳуқуқ талабларига мувофиқ бўлиши керак. Бундай талаблар Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси, Фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро Пакт, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ тўғрисидаги Халқаро Пакт, Оврўпода Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгашининг ҳужжатларида, турли халқаро шартномаларда ўз ифодасини топган. Бу стандартларнинг кўпчилигига жаҳоннинг барча давлатлари учун мажбурий ҳисобланган ва умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва меъёрлари сифатида қаралади. Халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва меъёрларида мустаҳкамланган ҳамда умум эътироф этилган инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари айрим давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тузумига, унинг ривож-

ланиш даражасига, тарихий ва бошқа хусусиятларига боғлиқ эмас. Улар мамлакат Конституцияси ҳамда миллий қонунчилик орқали кафолатланиши керак. Давлат инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқ меъёрларини эътироф этиш билан бирга, фақат халқаро ҳамжамият олдида эмас, балки ўз фуқаролари олдида ҳам муайян мажбуриятлар олади.

Маълумки, халқаро ҳуқуқ меъёрларида мустаҳкамланган инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кўлами давлатга боғлиқ бўлмаса-да, лекин бу халқаро стандартлар ҳар бир давлатнинг конституцияси, бошқа ҳуқуқий ҳужжатлари ёрдамида амалга оширилади. Ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаш тартиби ҳар давлат томонидан мамлакатнинг ўзига хос ҳуқуқий хусусиятлари ҳамда анъаналари ҳисобга олинган ҳолда белгиланади.

Республикамизнинг Конституцияси инсонга кенг кўламдаги ҳуқуқ ва эркинликлар бериши билан бирга, унга маълум мажбуриятлар ҳам юклайди. Асосий конституциявий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлар инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча муҳим соҳаларини қамраб олади. Лекин табиийки, унинг бошқа хилдаги ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларини батамом қамраб олмайди, бинобарин, бу ерда гап фақат асосийлари тўғрисида боради.

Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини тартибга солишда ижтимоий адолат, фуқароларнинг умумий тенглиги, фуқаро ва давлатнинг ўзаро жавобгарлиги ғоясига асосланади. У фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсизлигини, инсонни суд орқали ҳимояланиш ҳуқуқини қайд этади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган асосий ҳуқуқ ва эркинликлар ҳар бир инсонга, ҳар бир фуқарога тааллуқли бўлиб, барча учун тенг ва баробардир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Муқаддимасида инсон ҳуқуқларига содиқлик тантанали равишда эълон қилинган, унда ҳозирги замон конституцияларига хос бўлган умумий йўналишлар акс этган, инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари биринчи ўринга қўйилган, унда сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар, уларнинг кафолати ҳамда фуқароларнинг бурчлари мустаҳкамланган.

Ўзбекистоннинг аввалги Конституцияларида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари асосини ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар ташкил этган бўлиб, унда ҳуқуқ ва эркинликларнинг бурчлар билан узвий боғлиқлиги тўғри-

сидаги гоя сингдирилган эди. Ўзбекистоннинг ҳозирги Конституциясида эса, фуқароларнинг ҳуқуқ, эркинлик ва бурчлари халқаро ҳуқуқ томонидан эътироф қилинган умумий тамойилларга асосланади.

Фуқаролар бурчларини Конституциянинг алоҳида бобида берилиши, ҳуқуқ ва бурчларнинг ўзаро алоқасидан қатъи назар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари таъминланиши лозимлигидан далолат беради. Инсон, унинг ҳаёти, соғлиги, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари Конституцияда олий қадрият деб тан олинади. Бинобарин, Конституция инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминланишини биринчи ўринга қўяди, шахснинг маъмурий-буйруқбозлик тизимининг бир муруввати, белгиланган мақсадга эришишнинг оддийгина бир воситаси деб ҳисобламайди.

Шундай қилиб, Конституция алоҳида кишилар учун ҳам, давлат ва жамият учун ҳам ҳаётий зарур ҳамда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқ ва эркинликларни ўзида мужассамлаштирган. Улар эркин шахсга хос бўлган гуруҳ ва қадр-қимматни, ўзи яшаб турган жамият қурилиши ва уни бошқаришга оид масалаларни ҳал этишда, ҳаётий моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришда зарур бўлган иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитларни яратишда қатнашиш ҳуқуқини таъминлаш учун ниҳоятда зарур.

Конституцияда ифодаланган ҳуқуқларни амалда қўлланиши ҳар қандай демократик ва ҳуқуқий давлат томонидан эълон қилинган қоидаларнинг ҳаётга татбиқ этилишида ўз ифодасини топади. Умуман, давлат, жамиятнинг ҳаётийлиги одамлар турмушининг барча соҳаларида, чунончи сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳалардаги фаолиятларида ўз ифодасини топади. Хусусан, эркин меҳнат қилиш, эркин тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқини таъминламасдан, жамиятнинг иқтисодий тараққиётини тасаввур этиш мумкин эмас, шунингдек, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқини амалга оширмасдан эса, жамиятни демократик асосда бошқариш тизимини юзага келтириб бўлмайди. Шу сабабли, ҳуқуқ ва эркинликлар давлат томонидан тан олинбгина қолмай, улар давлат фаолиятининг муҳим шarti сифатида муҳофаза этилади.

Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар шахснинг ҳуқуқий мақоми асосини ташкил этиб, бошқа ҳуқуқ соҳалари билан конкретлаштирилади. Масалан, меҳнат фаолиятига доир барча ҳуқуқлар ва имтиёзлар меҳнат қилиш

ҳуқуқи ҳақидаги конституциявий қоидалардан, фуқароларнинг соғлигини сақлаш соҳасидаги ҳуқуқлари шу масалага оид қоидалардан келиб чиқади.

Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлар ҳар бир шаҳе ва Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси учун тааллуқлидир. Асосий ҳуқуқ, эркинлик ва бурчларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ҳеч бир истисносиз ҳар бир киши ёки ҳар бир фуқаро учун тенг ва бирдир. Давлат у ёки бу асосий ҳуқуқни тан олишида уларни ҳамма томонидан амалга ошириш имкониятининг ҳуқуқий заминини яратди.

Ўзбекистон фуқароларининг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари бошқа ҳуқуқ ва бурчлари пайдо бўлиши асосларидан бирмунча фарқ қилади. Бундай ягона асос шаҳе фуқаролигининг мавжуд бўлишидир. Улар ҳуқуқнинг субъекти бўлган ҳар қандай фуқарога тегишли ҳуқуқий лаёқатни амалга ошириш билан боглиқ эмас, балки асосий ҳуқуқ ва бурчлар шахснинг давлат билан, унинг фуқароси сифатидаги мақоми билан боглиқ.

Инсон ва фуқаронинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари унинг дунёга келиши биланоқ юзага келиб (баъзи ҳолларда фуқаролик даркор), улар давлат томонидан ҳимоя қилинади ҳамда шахснинг ҳуқуқий ҳолатини белгилайди.

“Ҳуқуқ” ва “эркинлик” тушунчалари ўртасидаги фарқ маълум маънода шартлидир. Эркинлик тушунчаси шахснинг мустақиллиги, унинг ички дунёсига ташқаридан таъсир кўрсатилишидан муҳофаза этилиши (виждон, динга эътиқод қилиш, фикр юритиш эркинлиги, бадий, илмий, техник ва бошқа ижод турларининг эркинлиги кабилар) билан маълум даражада боглиқдир. “Ҳуқуқ” тушунчаси эса кўп даражада давлат томонидан рўёбга чиқариладиган ҳаракат, кўрсатиладиган хизмат ёки шахснинг маълум ижтимоий-сиёсий, хўжалик тизимида иштирок этишга ҳақли эканлигини билдиради.

Конституциянинг шаҳе ёки фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳақидаги боби аниқ ҳуқуқ ва эркинликларга бағишланган бўлиб, ундаги моддалар мантиқий тизимни ташкил этади. Булар ҳуқуқ ва эркинликларнинг, шаҳе ва фуқаролар турмуш даражаларининг ўзига хос хусусиятларини ифода этади. Мана шу белгиларга асосланиб конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларни уч гуруҳга: а) шах-

сий; б) сиёсий; в) ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларга бўлиш мумкин.

Янги Конституцияда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари янги тамойилларга асосланган ҳолда қуйидаги тартибда жойлаштирилган: дастлаб шахсий, кейин сиёсий, улардан сўнг эса ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар кўрсатилган. Бундай тартиб 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясига мос келади.

2. ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар инсон эркинлигининг асосий жабҳаларини қамраб олади, кишининг жамиятдаги турмуши, яшаш ва фаолият кўрсатиш асосларини ифодалайди, унинг шахсий ҳаётини, хусусий эркинликларини турли хилдаги аралашувлардан ҳимоя қилади.

Ушбу турга кирувчи субъектив ҳуқуқ ва эркинликларнинг муҳим фарқи шундаки, улар кишининг индивидуал ҳаётий эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган бўлиб, уларнинг ўзлари томонидан мустақил амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларга багишланган 7-боби 8 модладан иборат бўлиб, уларда қуйидаги ҳуқуқ ва эркинликлар ифода этилади:

- яшаш ҳуқуқи (24-модда)
- эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи (25-модда)
- айбсизлик презумпцияси (26-модда)
- шахсий ҳаётга аралашшишдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқи (27-модда)
- бир жойдан иккинчи жойга кўчиш ҳуқуқи (28-модда)
- фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи (29-модда)
- фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар билан танишиб чиқиш ҳуқуқи (30-модда)
- виждон эркинлиги ҳуқуқи (31-модда).

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар гуруҳининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

Улар ўз моҳияти билан инсон, яъни ҳар бир шахснинг ҳуқуқлари ҳисобланиб, уларнинг қайси давлатнинг фуқаролигига мансуб эканлиги билан боғлиқ бўлмайди;

Шахснинг мазкур ҳуқуқлари дахлсиздир ва ҳар бир шахс уларга туғилиши биланоқ эга бўлади;

Жамиятнинг инсонпарварлиги, энг аввало, унинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаб беришида намоён бўлади. Айнан шундай ҳуқуқ ва эркинликларнинг энг муҳими шахснинг яшаш ҳуқуқи бўлиб, бу олий қадриятни Конституция юридик жиҳатдан мустаҳкамлайди.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида инсон шахсининг кадр-қиммати (муқаддима) ва ҳар бир кишининг яшаш ҳуқуқи (3-модда) эълон қилинган. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактда бу ҳуқуқнинг дахлсизлиги, унинг қонун билан ҳимоя қилиниши ва ўзбошимчалик билан яшаш ҳуқуқидан маҳрум этиш мумкин эмаслигига эътибор қаратилган (6-модда). Ўзбекистон Конституциясининг 24-моддасида ана шу қоидалар ўз ифодасини топган.

Конституцияда яшаш ҳуқуқи илк бор мустаҳкамланган. Инсоннинг табиий ҳуқуқи (яшаш ҳуқуқи) ва уни ҳимоя қилиш давлат ҳамда барча жамоат тузилмалари фаол ҳаракатларининг кенг доирасини, ҳар бир мавжуд инсон турмушининг хавфсиз ижтимоий ва табиий муҳитини, турмуш шароитини ўз ичига олади. Мазкур ҳуқуқнинг ана шу жиҳатлари соғлиқни сақлаш, соғлом турмуш тарзи, муносиб турмуш шароитлари билан чамбарчас боғланиб кетади. Уни амалга ошириш кафолати давлат зиммасига бир қатор мажбуриятларни юклайди. Жумладан урушлардан ижтимоий ва миллий низоларни ҳарбий йўл билан ҳал этишдан воз кечишга, шахсга қарши қаратилган жиноятларга, қонунсиз қурол ва уларни тарқатишга қарши изчил кураш олиб боришдаги давлат сиёсати шундай омиллар жумласига киради. Зарур тиббий ёрдам кўрсатиш, тез ёрдам хизмати, гиёҳвандликка қарши кураш каби тадбирлар ҳам бу ўринда муҳим аҳамиятга эга.

Инсоннинг яшаш ҳуқуқини таъминлаш шунингдек, инсон яшайдиган табиий муҳитни сақлаш ва тиклаш билан тўғридан-тўғри боғлиқдир.

Буларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: Ўзбекистон Республикасининг барча фуқароларига тааллуқли умумий ҳамда ҳар бир шахсга дахлдор яқка тартибдаги мажбуриятлар.

Умумий мажбуриятлар жумласига қуйидагилар киради:
— урушни халқаро можароларни ҳал этиш воситаси деб билмаслик ва унда қатнашмаслик;

— атроф-муҳитни ҳимоя қилиш;

— ўлим жазосини фавқулодда жазо чораси деб эълон қилиш;

— барчага баробар ва малакали тиббий хизмат кўрса-тиш ва бошқалар.

Алоҳида мажбуриятлар эса бир қатор аниқ ҳолатлар-ни, яъни инсон ҳаёти ва соғлигига тажовуз қиладиган ҳаракатларни жинойий ҳаракат деб тан олиш ҳамда улар-ни амалдаги қонунчиликда шу тарзда қайд қилинишига дахлдордир.

Инсон ҳаёти — қонун томонидан кўриқланадиган олий ижтимоий аҳамиятга молик қадриятдир. Ҳар бир шахс яшаш ҳуқуқига эга бўлиб, ҳеч ким уни ўзбошимчалик билан яшаш ҳуқуқидан маҳрум этиши мумкин эмас. Давлат ўлим жазосини бутунлай бекор этишга ҳаракат қилади. Бундай жазо шахсга нисбатан ниҳоятда огир бўлганлиги учун уни фақат суд ҳукмига мувофиқ фавқулодда ҳолат-ларда қўллаш мумкин.

Конституция яшаш ҳуқуқини кафолатлаш билан бир-га, ўлим жазосини қўллаш ҳолларини анча камайтира-диган чоралар белгилайди. Жазонинг бу тури ҳозирча сақ-ланиб, у фақат фавқулодда ҳолларда, республика қонуни билан қўлланиши мумкин ва у жазонинг олий тури си-фатида шахснинг ҳаётига қарши тажоввуз этилгандагина татбиқ қилинади.

Инсоннинг шахсий ҳуқуқлари доирасига давлат томо-нидан шахснинг шаънини ҳимоя қилиш ҳуқуқи ҳам ки-ради. Инсон шаънини ҳурмат қилиш тараққий этган жа-миятнинг ажралмас белгисидир. Уни камситиш учун ҳеч нарса асос бўлиши мумкин эмас.

Давлат муҳофаза этаётган эркинликлар тизимида шахс-нинг соғлигини ҳимоя қилиш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳуқуқ инсоннинг шахсий эркинлигининг ҳар қандай чеклашлардан холи этишни, ўз хатти-ҳара-катларини ўзи бошқаришини англатади.

Эркинлик ва шахсий дахлсизликлар қонун билан ка-фолатанади ва фақатгина қонунда белгиланган тартибда ваколатли давлат органлари томонидан чекланиши мум-кин. Бундай органлар қонунга асосан шахсни ҳибсга оли-ши, қамоқда ушлаб туриши ва озодликдан маҳрум этиши мумкин. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича Халқаро Пактнинг 9-моддасида ушбу ҳуқуқ кафолати белгилаб берилган: “Жинойий айблов билан қамалган ёки ушланган ҳар бир шахс зудлик билан судья ёки қонун бўйича суд ҳукмронлигини амалга ошириш ҳуқуқи бўлган бошқа ман-сабдор шахс ҳузурига келтирилади ва айбланаётган шахс

оқилона муддатда иши судда кўрилиши ёки озод қилиб юборилиши ҳуқуқига эга”.

Тараққий этган мамлакатлар тажрибасида бундай ишлар одатда 24-48 соат ичида кўриб чиқилади. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларига мувофиқ шубҳа қилинаётган ёки айбланаётган шахсни қамоққа олиш ҳақидаги санкцияни прокурор беради. Ушлаб туриш, қамоқда сақлаш, озодликдан маҳрум қилиш, маъмурий, жиноий-процессуал, жиноий ҳуқуқларда аниқ белгилаб қўйилади. Қонунчиликда озодликни ноқонуний чеклашга қарши бир қатор чоралар қўлланилади.

Шахс қадр-қимматини ҳурмат қилиш меъёрларининг конституцияга киритилиши бу меъёрларга амал қилиш ҳар бир мансабдор шахс ва давлат тузилмалари барча ходимларининг юридик бурчи эканлигидан далолатдир. Инсон шаъни ва қадр-қимматини ҳурматсизлаш инсоннинг шахе сифатида шаклланиши, унинг ижодий, интеллектуал қобилиятларини намоён этиш йўлида тўсиқ бўлиб хизмат қилади.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясида, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактнинг 14-моддасида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасида баён қилинган каби, жиноий ишларда ҳар қандай айбланувчи унинг айби қонунда кўзда тутилган тартибда исботланмагунча айбсиз ҳисобланади.

Шундай қилиб, Конституция айбеизлик презумпциясини мустаҳкамлаш билан кишининг асосиз равишда жиноий жавобгарликка тортилмаслигини кафолатлайди, айбланувчининг ҳимояси учун қулай шароит яратади ва судни ҳақиқатни аниқлашга даъват этади.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 5-моддасидаги “Ҳеч ким азоб-уқубатга ёки ваҳшийларча, инсонликка иснод келтирадиган ёки қадр-қимматини хўрлайдиган муомала ва жазога мустаҳиқ бўлмаслиги керак” деган фикр Конституциямизнинг 26-моддасида ҳам ўз аксини топган. Декларациянинг 22-моддасида инсоннинг қадр-қимматини камситишга йўл қўймайдиган ижтимоий-иқтисодий шароитни яратиш зарурлиги кўзда тутилган. Инсоннинг қадр-қимматини камситиш, қийнаш ва бошқа шафқатсиз усулда инсон билан муомалада бўлишни тақиқлаш Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактнинг 7-моддасида кўрсатилган.

Конституцияда шахсий дахлсизлик ҳуқуқи унинг шахсий ҳаёти дахлсизлиги билан тўлдирилади. Шахсий ҳаёт

давлат, фуқаролар томонидан назорат қилинмайдиган алоҳида оилавий, маиший, хусусий, интим муносабатларни ҳам билдиради. Қонунда шахсий ҳаёт деганда ҳар бир шахснинг фақат ўзига тегишли бўлган ёзишма, телефон орқали суҳбат, телеграф ва бошқа хабарлар, тиббий, интим маълумотларни ошкор этиши унга маънавий зарар етказиши мумкин бўлган бошқа ахборотлар тушунилади. Шунингдек, Конституция юқорида кўрсатиб ўтилган ҳолатлар билан бирга ҳеч кимнинг одамлар уйига кириши, тинтув ёки текширув ўтказиши, ёзишма ёки телефон орқали суҳбатининг махфийлигини бузишга ҳаққи йўқлигини англатади.

Фуқароларнинг шахсий ҳаётига асоссиз аралашув, ёзишмалар, телефонда сўзлашувлар ва телеграф хабарларини ошкор қилганлик учун жавобгарликнинг турли шакллари кўзда тутилган. Фақат қонунда кўзда тутилган маълум ҳолларда, яъни жинойи ишлар кўриб чиқиладиган тақдирдагина ёзишмалар ушланиб қолиниши ва уларни почта-телеграф муассасаларидан олиб қўйилиши мумкин.

Турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи юқорида кўриб ўтилган эркинлик, шахсий дахлсизлик, шахсий ҳаёт дахлсизлиги ҳуқуқларига мазмунан яқин. Турар жой деганда хона, ҳовли, дала-ҳовли, ер майдони, меҳмонхона, ётоқхона ва ҳ.к., яъни фуқаронинг қонун асосида доимий ёки вақтинча турар жойи тушунилади.

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 12-моддасида ўзбошимчалик билан турар жойга кириш ва Фуқаролик ҳамда сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактнинг 17-моддасида ноқонуний тажовуз қилишга йўл қўйиб бўлмаслиги қайд қилинган. Бу қоида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасида ўз ифодасини топган бўлиб, ҳеч ким қонунга белгиланган ҳолатдан ташқари, бирор кишининг хоҳиш-иродасига қарши унинг уйига кириш ҳуқуқига эга эмаслиги аниқ кўрсатилган. Унда тергов ишлари бўйича тинтув дастлабки тергов органларининг прокурор рухсати билан асосланган қарори ва гувоҳлар иштирокида ўтказилиши мумкинлиги таъкидланган.

Умумэтироф этилган тамойиллар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида республика ҳудудида эркин ҳаракат қилиш, Ўзбекистон Республикасига кириш ва ундан чиқиб кетиш каби инсон ҳуқуқларининг муҳим томонла-

ри ҳам қайд қилинган. Ўзбекистон фуқароси республика ҳудудидан эркин чиқиб кетиш ва эркин қайтиб келиш ҳуқуқига эга (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 28-моддаси). Бу ҳуқуқ фақат қонунда белгиланган ҳоллардагина чекланилиши мумкин.

Эркин фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги умуминсоний қадриятларнинг асоси ҳисобланади. Буларсиз инсонларнинг ва умуман жамиятнинг тўлақонли даражада яшашини тассавур этиш мумкин эмас. Бу Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясининг 18 ва 19-моддаларида ҳамда Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактнинг 18 ва 19-моддаларида қайд қилинади. Шунингдек Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида ҳам ўз ифодасини топган.

Фикр ва сўз эркинлиги ҳуқуқлари давлат чегараларидан қатъи назар оғзаки, ёзма ёки матбуот орқали ифодалашнинг бадиий услублари ёки ўз хоҳиши бўйича бошқа усуллар билан ҳар қандай маълумотни олиш ва тарқатиш ҳуқуқларини ўз ичига олади. Бу ҳуқуқ аввало, жамият учун муҳим маълумотларни излаш, олиш ва тарқатишининг ҳозир энг кўп ёйилган, осон усули бўлган оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилади. Бироқ оммавий ахборот воситалари маълумотларидан фойдаланиш эркинлигини суиистеъмол қилишга йўл қўйилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 30-моддаси барча давлат идоралари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлаштирилган маълумотлар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериш лозимлигини белгилайди.

Фуқароларга уларнинг ўзлари ҳақидаги маълумотларни олиш ҳуқуқини амалга ошириш соҳасида икки хил имконият берилиши мумкин. Булар тараққий этган ғарб мамлакатларининг қонунчилигида ҳам акс этган халқаро амалиёт турлари бўлиб, улар қайд этувчи ва эълон қилинган ҳужжатлардир. Ғарб мамлакатлари қонунчилигида акс этган халқаро амалиёт фуқароларнинг улар тўғрисидаги маълумотни олиш ҳуқуқини амалга оширишда асосий имкониятларининг иккитасидан: бири берилган маълумотларнинг таснифи, мақсадлари ва улардан фойдаланиш ҳамда топшириш эркинликлари тўғрисидаги алоҳида маълумотлардан фойдаланиш ва иккинчиси, маълумотларни қайд қиладиган ва тарқата-

диган ташкилотлар тўғрисидаги ахборотларни йиғадиган ва ишлаб чиқадиган очиқ регистрлардан иборат.

Шахсларнинг қонуний ҳуқуқига асосан мазкур шахсга тегишли бўлган қандайдир маълумот борлигини, унинг мазмуни, шунингдек ушбу маълумот берилганлиги учун пул тўлаш билан шу маълумотни олиш ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланади.

Шахсий ҳуқуқлар тизимида виждон эркинлиги, диний эътиқод эркинлиги муҳим ўрин тутади (31-модда). Кўп миллатли ва кўҳна юртимизда турли конфессиялар, диний эътиқодларнинг мавжудлиги бу конституциявий меъёрнинг аҳамиятини янада оширади, диний эътиқоднинг эркин танланишини таъминлайди.

Диний эътиқодни қабул қилиш ёки рад этиш, истаган динни яқка ҳолда ёки бошқалар билан биргаликда тарғиб қилиш, диний ёки бошқа эътиқодларни эркин танлаб олиш, унга амал қилиш ва ёйиш инсоннинг шахсий ҳуқуқи ҳисобланади. Давлат томонидан динга бўлган муносабатни аниқлаб олиш масалаларига аралашилмайди

Диний ёки атеистик қарашларни эркин танлаб олиш таълим тизимининг моддий асосларига ёрдам беради, инсоннинг динга у ёки бу даражадаги муносабатини шакллантириш мақсадини кўзда тутмайди. Диний таълимот нодавлат муассасаларида ва тарбия берувчи идораларда, ёки диний бирлашмаларда амалга оширилади.

Инсон ва дин муносабатларини тавсифлайдиган виждон эркинлиги асосан диний ёки атеистик эътиқод ҳуқуқига эгалликни билдиради. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида бундай ҳуқуқ барча учун кафолатланган. Виждон эркинлигининг асосий юридик кафолатларидан бири Конституцияда ҳар бир инсон ва фуқаронинг, унинг динга бўлган муносабатларидан қатъи назар, ҳуқуқлари ва эркинликлари тенглигининг эълон қилинишидир.

Бинобарин, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳар бир кишига ҳар қандай дин, конфессияга тегишли бўлиш эркинлигини кафолатлайди. Бундай кафолат Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ тузилган ва фаолият кўрсатаётган диний бирлашмаларга ҳам дахлдордир. Диний бирлашмалар давлатдан ажратилганлиги сабабли, давлат ва унинг органлари, лавозимли шахслар фуқароларнинг динга бўлган ўз муносабатларини аниқлаш, диний бирлашмаларнинг қонуний фаолияти каби масалаларга аралашмайди.

СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР

Инсоннинг жамиятда тутган ўрни унинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар билан бирга, унинг сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиш имкониятлари билан ҳам белгиланади. Бундай имкониятлар турлича бўлиб, улар сиёсий тузумларга, сиёсий ҳокимиятларга ва жамиятда амалда бўлган тартибларга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Сиёсий ҳуқуқлар ҳар бир шахснинг жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва муносабатларида қандай иштирок қилишини белгилаб беради.

I. СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР, УЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТУРЛАРИ

Ҳар бир инсон у қандай сиёсий тузумда фаолият кўрсатишидан қатъи назар, сиёсий ҳуқуқлардан у ёки бу даражада фойдаланади. Сиёсий фаоллиги кучли кишининг сиёсий жараёнлар ва сиёсий муносабатлардаги иштироки анча кенг бўлади, у ўзининг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликлари моҳиятини чуқур англаб етади ва улардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш имкониятларига эга бўлади. Бу имконият, ҳар бир инсонга ўзининг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда катта ёрдам беради.

Сиёсий ҳуқуқлар жамиятда сиёсий ҳаётнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Бу жараён узоқ тарихий тараққиётнинг натижаси. У давлатларнинг пайдо бўлиши билан рўй берган. Давлат жамиятнинг сиёсий намояндаси сифатида фуқароларнинг ҳаракатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб туришга ҳаракат қилган. Бинобарин, инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари ва уларнинг амалда бўлиши жамиятнинг сиёсий жиҳатдан ривожланиши учун объектив заруриятга айланган.

Инсон сиёсий ҳуқуқларининг объектив моҳияти уларнинг айрим ёки бир гуруҳ кишиларнинг ҳохиш-истагига боғлиқ бўлмаганлиги билан белгиланади. Сиёсий ҳуқуқлар ҳам инсоннинг бошқа ҳуқуқлари сингари бирон-бир сиёсий куч томонидан жамиятга ташқаридан киритилган ёки жорий этилган меъёрлар йиғиндиси эмас.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари умумий моҳиятга эга бўлган тартиб-қоидалар йиғиндисидир. Бунинг маъноси шуки, сиёсий ҳуқуқлар алоҳида миллат ёки халққа, у ёки бу ирққа мансуб бўлмай, бу ҳуқуқлар жаҳондаги барча

миллатлар ва халқларга, турли ирққа мансуб кишиларга дахлдордир.

Инсоният барча замонларда ҳам жамиятда амалда бўлган сиёсий ҳуқуқлардан у ёки бу даражада фойдаланиб келган. Бизнинг мамлакатимизда яшаётган халқ ва миллатлар ҳам бундан мустасно эмаслар.

Инсоннинг асосий сиёсий ҳуқуқларидан бири — бу унинг жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги иштирокидан иборат. Унинг бундай иштироки икки йўл билан амалга оширилади. Биринчидан, ҳар бир инсон жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита иштирок қилиш ҳуқуқидан, иккинчидан, ўз вакиллари орқали иштирок қилиш ҳуқуқидан фойдаланишлари мумкин.

Фуқаролар жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита иштирок этиш ҳуқуқига эгалар. Уларнинг жамият ҳаётига доир масалаларни ҳал қилишда ўз фикр-мулоҳазаларини, таклифларини сиёсий ҳокимиятларга билдиришлари, улар олдига аниқ талаблар қўйишлари ва бу талабларни амалга оширишда йиғилишлардан, оммавий-ахборот воситаларидан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси фойдаланиши зарур бўлган бундай сиёсий ҳуқуқлар демократик сиёсий тузумнинг моҳиятига тўла мос келади.

Жамият ва давлат ишларини бошқаришда фуқароларнинг ўз вакиллари орқали иштирок қилиш ҳуқуқи уларнинг жамият ҳаётига доир масалаларни ўзлари ишонч билдирган вакиллар орқали ҳал этишда қатнашиш имкониятини беради. Бу имконият жамият ҳар бир аъзосининг сиёсий фаоллигини оширишга, унинг жамият олдига даги масъулиятни тобора чуқурроқ ҳис қилиб боришига ёрдам беради. Ҳозирги кунда Ўзбекистон фуқаролари фойдаланаётган сиёсий ҳуқуқнинг бу жиҳати мамлакатимиз ижтимоий ҳаётини демократлаштириш жараёнида муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ва ўз вакиллари орқали иштирок қилиш ҳуқуқи давлат идораларини демократик асосларда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади. Давлат идораларининг иши — инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, инсоннинг талаб ва эҳтиёжларини оқилона даражада қондириш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиб беришдир. Бинобарин, давлат идораларининг асосий вазифаси инсоннинг ўз қобилият ва эҳтиёжларини тўла намоён қилиши учун зарур бўлган имкониятлар-

ни ва бу жараённи вужудга келтирадиган ҳуқуқий механизмларни яратиб беришдан иборат.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқларидан бири мамлакатда амалда бўлган қонунларга мувофиқ тарзда йигилишлар, намоишлар, митингларда иштирок қилишидир. Ўзбекистон фуқароларининг бундай ҳуқуқлардан фойдаланиши республикамизда ҳуқуқий, демократик жамият қуришда муҳим аҳамият касб этади. Ўз навбатида, демократик жамият инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини таъминлашнинг зарур шарти ҳисобланади.

Фуқароларнинг йиғилишлар, митинг ва намоишларда эркин иштирок этиши уларнинг сиёсий онгини ўстириш ва сиёсий фаоллигини оширишда муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистон ҳукумати ва унинг жойлардаги идоралари фуқароларнинг бундай ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини топташ йўлидаги ҳар қандай салбий ҳолатларга йўл қўймаслик чораларини кўриб келмоқда. Бу эса Инсон Ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси ва бизнинг Конституциямиз талабларига тўла мос келади.

Кишилик жамияти ривожининг барча даврларида фуқароларнинг кўча намоишлари, митинг ва йиғилиши турли йўллар билан бостириб келинган. Тоталитар ва авторитар сиёсий тузумлар амалда бўлган кўпчилик мамлакатларда ҳозирги кунда ҳам инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини таҳқирлаш ҳоллари давом этмоқда. Кўча намоишлари, митинг ва бошқа сиёсий тадбирларда қатнашишдан иборат сиёсий ҳуқуқларини топташ йўлидаги уринишлар бунга мисолдир.

Инсоннинг кўча намоишлари, митинг ва йиғилишларда иштирок қилишдан иборат сиёсий ҳуқуқларини мутлоқлаштириш мумкин эмас. Бунинг маъноси — ҳар қандай намоиш ёки йиғилишлардан мамлакатда сиёсий тартибсизликларни авж олдириш мақсадларида фойдаланмасликдир. Чунки сиёсий тартибсизликлар мамлакат ва жамиятнинг ривожланиши учун оғир салбий оқибатларни келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам бундай ҳаракатлар дунёнинг барча мамлакатларида қонун йўли билан тақиқланади. Бизнинг мамлакатимиз ҳам бундан мустасно эмас. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида мамлакатимиз фуқаролари митинглар, йиғилишларни Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ равишда ўтказишлари ва ҳокимият органлари бундай сиёсий тадбирларни мамлакат хавфсизлиги нуқ-

таи-назаридангина тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга эканликлари қайд қилинади.

Мамлакат фуқароларининг касаба уюшмаларга, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшишлари ҳам улар фойдаланадиган сиёсий ҳуқуқлардир. Инсоннинг бундай ҳуқуқлардан фойдаланиши унинг ўзлигини англаш ва сиёсий фаоллигини оширишда муҳим аҳамиятга эга. Аммо инсон ҳамма вақт ҳам бундай ҳуқуқлардан фойдаланиш имконига эга бўлмаган. Бунга кўпинча мамлакатда ўрнатилган сиёсий тартиблар, ҳукмдорлар олиб борган зўравонлик сиёсати сабаб бўлган. Дунёнинг айрим мамлакатларида сиёсий партиялар ва кўплаб жамоат ташкилотлари фаолиятининг тақиқлаб қўйилиши ҳам фуқароларнинг бундай ҳуқуқлардан фойдаланиш имконини бермаган. Фашистик, диктаторлик тартиблари ўрнатилган баъзи мамлакатларда эса, кишилар ўзларининг оммавий ҳаракатларда қатнашиш ҳуқуқидан ҳам фойдалана олишмаган. Жамиятда ҳукм сурган зулм ва зўравонлик, халқ иродасининг букиб қўйилиши йўлидаги ҳаракатлар инсоннинг барча ҳуқуқлари сингари, унинг сиёсий ҳуқуқларининг топталишига ҳам сабаб бўлган.

Инсоннинг жамиятда ҳаракатда бўлган сиёсий ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларига уюшиш ҳуқуқидан фойдаланишида демократик сиёсий тузумларда кенг имкониятлар яратилади. Ҳозирги кунда демократик сиёсий тузумлар амалда бўлган мамлакатларда фуқаролар ўзлари истаган сиёсий ташкилот ва уюшмаларга аъзо бўлиб кириш ва уларнинг ишида фаол қатнашиш имкониятларига эгалар. Бундай имконият Ўзбекистон фуқаролари учун ҳам таъминланган бўлиб, улар ҳозирги кунда ҳеч қандай чеклашларсиз сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларида қатнашмоқдалар.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов мамлакатимиз фуқароларининг сиёсий ва ижтимоий ташкилотларга аъзо бўлиш ҳуқуқларини белгилаб берадиган қонунлар тизимини яратиш зарурлигини таъкидлаб, бундай қонунларнинг амалда бўлиши инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эгаллигини таъкидлайди.

Мамлакатимизда сиёсий партиялар ва жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек давлат идораларида фаолият кўрсатувчи озчиликнинг сиёсий ҳуқуқлари ҳам қонун йўли билан муҳофаза қилинади. Уларнинг

сиёсий ташкилотлар ва давлат идораларидаги ишлари бошқа бирон-бир турдаги жамоат ташкилотларига аъзо бўлиш ҳуқуқидан маҳрум этилишини билдирмайди. Ҳолбуки мамлакатимизда ҳар бир инсон бир вақтнинг ўзида бир нечта жамоат ташкилотининг аъзоси бўлиш ҳуқуқига эга.

Республикада ҳар бир фуқаро бирон-бир сиёсий партиёга аъзо бўлиш билан бир вақтда, касаба уюшмалар, ёшлар, хотин-қизлар ёки фахрийлар ташкилотларига аъзо бўлиши ва улар фаолияти орқали ўзининг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилиши мумкин. Бинобарин, у ёки бу ташкилотга аъзо бўлган шахснинг ҳуқуқи камситилганда, бу ташкилот ўз аъзосини ҳимоя қилади.

Ҳар бир шахс ўзининг сиёсий ташкилотлар ёки жамоат бирлашмаларига аъзо бўлиш ҳуқуқидан қанчалик самарали фойдаланса, бу унинг сиёсий жиҳатдан етук бўлишида муҳим аҳамиятга эга. Инсоннинг сиёсий ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларидаги фаол иштироки унинг ўзлигини англаш ва ҳимоя қилиш имкониятларини кенгайтиради.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари унинг жамоат ва давлат ишларини бошқаришда қатнашиш, митинглар, йиғилишлар ва намойишларда иштирок этиш ёки унинг сиёсий ташкилот ва жамоат бирлашмаларига аъзо бўлишининг ўзи билан чекланмайди. Балки ўз талабларини қондириш мақсадида, давлат идоралари, муассасаларига ёки ўзи аъзо бўлган ташкилотларга ариза, шикоят, маълумотнома, таклифлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқидан фойдаланади. Инсон ўзининг бу сиёсий ҳуқуқидан яқка тартибда ёки бошқалар билан биргаликда фойдаланиши мумкин.

Инсоннинг барча сиёсий ҳуқуқлари сингари унинг турли муассаса ва ташкилотларга ариза, шикоят ёки таклифлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқи ҳар бир мамлакатда қонун орқали ҳимоя қилиниши лозим. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, “Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатда кўриб чиқилиши шарт” — дейилган.

Мугасадди ташкилотларда фуқаролардан тушган таклиф ёки шикоятлар кўриб чиқилаётганда улардаги талаблар, таклиф ҳамда мулоҳазалар инсон ва жамият учун қанчалик фойдали ёки фойдасиз эканлиги эътибордан четда қолмаслиги керак. Чунки шикоят ёки таклифлар орқали инсон биринчидан ўзининг сиёсий ҳуқуқидан фойдаланади, иккинчидан эса, у ўзи ва жамият учун зарур

бўлган эҳтиёжни қондириш имкониятига эга бўлади. Инсон сиёсий жараённинг фаол иштирокчиси бўлиш ва ўзининг сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланиш асосида бу жараённи ҳаракатга келтириб турувчи кучга айланади.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари ҳар қандай жамиятда ҳам ҳурмат қилиниши зарур. Инсон ҳуқуқларининг топталиши халқаро ҳуқуқ меъёрларига батамом зид. Шунинг учун ҳам кўпчилик халқаро сиёсий ташкилотларнинг ҳужжатларида, инсон ҳуқуқларига доир ўтказилган халқаро анжуманларнинг ҳужжатларида инсоннинг барча ҳуқуқлари сингари унинг сиёсий ҳуқуқлари ҳар томонлама ҳимоя қилиниши кўп марталаб қайд қилинади. Масалан, Бирлашган Миллатлар Ташкилотини тузишдаги асосий мақсадлардан бири — бу инсон ҳуқуқларини унинг ёши, жинси, ирқи, дини, миллати, у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансублиги, у ёки бу сиёсий ташкилотга аъзо эканлигидан қатъи назар ҳурмат қилиниши, рағбатлантирилиши, унинг барча ҳуқуқлари сингари сиёсий ҳуқуқлари ҳам эркин ва тўла тенг ҳуқуқлилики асосида ҳимоя қилиниши назарда тутилган. Бу борада БМТ Бош Ассамблеяси тамонидан 1948 йилда қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси”, 1959 йилда қабул қилинган “Болаларнинг ҳуқуқлари Декларацияси” муҳим аҳамиятга эгадир. Халқаро аҳамиятга эга бу тарихий ҳужжатларни камситиш ёки поймол этишга қаратилган ҳар қандай уринишларга йўл қўймаслик зарурлиги таъкидланади.

Шунингдек “Демократ Юристарнинг Халқаро Уюшмаси”, “Халқаро Хотин-Қизлар Кенгаши”, “Жаҳон Демократик Ёшлар Федерацияси” ва бошқа кўплаб халқаро сиёсий ташкилотлар ҳам инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда амалий фаолият кўрсатмоқдалар.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда давлатнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Давлат ўзининг ички ва ташқи вазифаларидан фойдаланиб, инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини мамлакат ичкарисида ва халқаро майдонда ҳимоя қилишда етакчи сиёсий кучлардан бири ҳисобланади. Ўз навбатида, давлатлар фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиши учун зарур бўлган шарт-шароитларни ҳам таъминлайди. Бироқ инсоннинг сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланишида давлатнинг аҳамиятини батамом мутлоқлаштириш мумкин эмас. Давлат диктаторлик ёки зўравонликка асосланган бўлса, ўз фуқароларининг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларини бўғиб қўйишга,

уларнинг ҳар қандай ҳаракатларини зўрлик йўли билан бостиришга интилади. Бу айниқса, тоталитар ва авторитар сиёсий тузумлар амалда бўлган мамлакатлардаги давлатларга хосдир. Собиқ Иттифоқ даврида инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари қанчалик таҳқирланганлигига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Сиёсий қатагонликлар, бутун-бутун халқларни зўрлик билан ўзлари яшаб турган еридан кўчириб юбориш, сайловларнинг номигагина ўтказилиши ва бошқа шулар сингари салбий ҳолатлар инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари қанчалик топтаб келинганлигини амалда кўрса-тади.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда кенг жамоатчилик катта сиёсий куч ҳисобланади. Жамоатчилик фикри ва унинг амалий ҳаракатлари барча замонларда ҳам инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда муҳим омил бўлиб келган. Инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда бу омил ҳозирги кунда ҳам мамлакатимизда ўз кучини йўқотмаган. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда бу омилнинг аҳамияти янада ошиб боришини қайд қилиб, бунда фуқароларнинг сиёсий жараёнларда, давлатни бошқаришда қатнашишини кенгайтириш ва унинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор билан қараш зарурлигини таъкидлади.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари унинг бошқа ҳуқуқлари сингари давлат ҳокимияти, сиёсий ва оммавий жамоат ташкилотлари ҳамда кенг жамоатчилик томонидан ҳимоя қилинмоқда ва бунинг учун зарур бўлган шарт-шароитлар яратилмоқда. Бу ҳол мамлакатимизда инсонпарвар, демократик жамият қуриш йўлидаги ҳаракатларни тезлаштиришга ёрдам бермоқда.

2. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING КОНСТИТУЦИЯСИДА ИНСОННИНГ СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32—35 моддаларида инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари ва уларни қонун йўли билан ҳимоя қилинишининг кафолатлари асослаб берилган. Бундай кафолатлар Ўзбекистонда қурилайётган ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эгадир. Сиёсий ҳуқуқлар қонун йўли билан ҳимоя қилинмаган тузумларда инсоннинг эрки ва қадр-қиммати турли йўллар

билан топтаб келинганлиги тўғрисида тарихдан жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Ҳозирги кунда бизнинг мамлакатимизда инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Сиёсий ҳуқуқлар” деб номланган VII бобидаги моддаларда аниқ кўрсатиб берилган. Ана шундай ҳуқуқлардан бири Конституциянинг 32-моддасида ифодаланган бўлиб, унда “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади”.

Ўзбекистон фуқароларининг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиши Конституцияда қафолатланганлиги инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишгина бўлиб қолмай, айти пайтда ҳар бир фуқаронинг бошқарув ишларида фаол иштирок қилишлари учун зарур бўлган имкониятнинг вужудга келтирилганлигини ҳам билдиради. Бундай имконият, энг аввало, мамлакатимизда вакиллик ҳокимияти тизимининг ташкил топганлиги билан белгиланади. Ўзбекистон парламенти — Олий Мажлиснинг кўппартиявийлик асосида сайланиши давлат бошқаруви вакиллик ҳокимияти тизими асосига қурилганлигини кўрсатиб беради. Бу муҳим сиёсий ўзгаришнинг аҳамиятини Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов қуйидагича таърифлайди: “Мамлакатимизда сиёсий ўзгаришларга мос равишда ихчам, очиқ ва тадрижий ривожланишга эга бўлган ижтимоий тизим яратилди. Шу туфайли биз ўтмишни баҳолашда барча фуқароларнинг ҳамфикрлигига, умуммиллий якдилликка эриша олдик. Сиёсий ислохотларнинг ҳар тамонлама чуқурлашиши учун қулай шароит ҳозирланди” (И.А. Каримов. “Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., “Ўзбекистон”, 1995, 7-бет.)

Ҳозирги кунда мамлакатимизда фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришдаги иштироки вакиллик ва бевосита демократия орқали амалга оширилмоқда.

Бевосита демократия орқали мамлакатимиз фуқаролари жамият ва давлат бошқарувида доир муаммоларни ҳал этишда ўз фикр-мулоҳазалари, таклифлари билан иштирок этмоқдалар. Уларнинг бундай иштироки оммавий ахборот воситалари, босма нашрлар орқали амалга оширил-

моқда. Бу Конституциямизда ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланган инсоннинг шахсий, ижтимоий-сиёсий ҳуқуқларидан самарали фойдаланиш имкониятларидан келиб чиқмоқда. Конституциянинг 29-моддасида белгиланган “ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлигига эга” эkanлиги тўғрисидаги ҳуқуқий кафолати, мамлакатимизда бевосита демократиянинг чуқурлашиб боришини таъминламоқда.

Бевосита демократия фуқароларнинг жамият ва давлат ҳаётига доир масалаларни халқнинг кенг муҳокамасига ва умумий овозга (референдумга) қўйишини ҳам ўзида акс эттиради. Референдумларда иштирок этиш билан фуқаролар ўзларининг сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланишларини амалда кўрсатадилар. Мамлакатимизда инсоннинг бу сиёсий ҳуқуқи Конституциянинг 9-моддасида ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланган. Унда ёзиб қўйилганки, “жамият ва давлат ҳаётининг энг муҳим масалалари халқ муҳокамасига тақдим этилади, умумий овозга (референдумга) қўйилади. Референдум тартиби қонун билан белгиланади”.

Инсон сиёсий ҳуқуқининг бевосита демократия орқали кафолатланиши бизнинг мамлакатимизда фуқароларнинг ўз сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланишда қанчалик кенг имкониятларга эга эканлигини кўрсатади.

Вакиллик демократияси орқали мамлакатимиз фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда ўзлари сайлаб қўйган вакилларига ишонч билдириш орқали иштирок қиладилар. Конституцияга кўра, Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси олий давлат вакиллик органи бўлиб, унинг фаолиятини амалга оширишда халқ ноиблари иштирок қиладилар. Олий Мажлиснинг кучи халқ ноибларининг ўз сайловчилари билан яқин муносабатда бўлишидадир. Бу сайловчиларнинг Олий Мажлисида қандай қонунлар муҳокама қилинаётганлиги ва қабул қилинаётганлигидан хабардор туришларида жуда қўл келади. Бундан ташқари халқ ноибининг ўз сайловчилари олдида ҳисоб бериб туриши ҳам вакиллик демократияси аҳамиятининг ошишига ёрдам беради.

Фуқаролар фойдаланадиган сиёсий ҳуқуқларнинг бевосита ва вакиллик демократияси орқали амалда бўлиши демократик жамият қуришнинг зарур шарт ҳисобланади. Бу йўл, бир томондан, инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари учун зарур бўлган ҳуқуқий кафолатнинг қанчалик амалда

бўлишини белгилаб берса, иккинчи томондан эса, жамият ҳар бир аъзосининг мамлакатда амалда бўлган сиёсий ҳуқуқлардан қанчалик ва қай даражада фойдаланиши мумкинлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида мамлакатимиз фуқаролари фойдаланадиган асосий сиёсий ҳуқуқлардан яна бири — фуқароларнинг митинглар, йиғилишлар, намоёишлар қилиш ёки уларда иштирок этиш ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ Конституцияда қуйидагича қўйилган: “Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намоёишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадир. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга”.

Митинглар, йиғилишлар ёки намоёишлар сиёсий тадбирлар бўлиб, уларни ташкил қилиш ва ўтказишнинг ҳуқуқий кафолати мамлакатимиз Конституциясида мустақамланган. Конституцияда бундай тадбирларни мамлакатда амалда бўлган қонунларга қаттиқ риоя қилиш асосида ўтказиш кўзда тутилган. Қонун билан тақиқланган ҳар қандай ҳаракатлар ёки сиёсий тадбирларга йўл қўймаслик ҳам Конституция талабларига тўла мос келади.

Митинг — бу мамлакатда ёки халқаро майдонда рўй берган муҳим сиёсий воқеа-ҳодисаларга кўпчилиكنинг муносабат билдириши ҳисобланади. Бундай йиғинларда унинг ташкилотчилари ва қатнашчилари рўй берган воқеа-ҳодисага нисбатан ўз фикр-мулоҳазаларини билдирадilar ва тегишли қарор қабул қиладилар. Конституция халқнинг ана шундай йиғинларга иштирок қилишини ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 33-моддасида мамлакатимиз фуқароларининг ана шундай йиғинларда иштирок этишининг ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланганлиги республика ҳаётида демократиялаш жараёнининг амалий ифодаси эканлигини кўрсатади.

Йиғилиш — жамият ҳаётининг у ёки бу масаласини ҳал қилишга доир турли меҳнат жамоалари аъзолари иштирокида муҳим қарорлар ишлаб чиқиш мақсадида ташкил қилинади ва ўтказилади. Бундай йиғилишлардан асосий мақсад етилган муаммоларни ҳал қилиш учун аниқ тадбирларни ишлаб чиқишдан иборат. Бундай йиғилишлар ҳам сиёсий моҳиятга эга бўлиб, улар инсоннинг жамият-

даги асосий сиёсий ҳуқуқларидан биридир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мамлакатимиз фуқароларининг бундай сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланишларини ҳам ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилади.

Намойиш — сиёсий ҳуқуқларнинг ўзига хос кўриниши бўлиб, у орқали мамлакат фуқаролари ўзларининг ижтимоий-сиёсий кайфиятларини кенг жамоатчиликка билдириб турадилар. Намойиш митинг ва йиғилишларга хос айрим хусусиятларни ўзида ифода қилади. Митинг йиғилишдан унда аҳоли турли қатламлари иштирок этиши билан фарқланади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси мамлакатимиз фуқароларининг намоёишларда иштирок қилиш ҳуқуқини ҳам қонун йўли билан ҳимоя қилади.

Инсоннинг сиёсий ҳуқуқини ифода қилувчи митинглар, йиғилишлар ва намоёишлар ҳар бир мамлакатда давлат ҳокимияти томонидан назорат қилиб турилади. Чунки бундай тадбирлар ўтказилаётганда баъзи бир бузғунчи кучлар мамлакатда сиёсий тартибсизликларни келтириб чиқаришга ҳаракат қиладилар. Мамлакатда осойишталикни сақлаш мақсадида митинг, йиғилиш ва намоёишларнинг бориши кузатиб турилади ва қонунга зид равишда ўтказиладиган бундай тардбирларга йўл қўймасликка ҳаракат қилинади. Давлатнинг бу йўлдаги амалий ишлари “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт”нинг 21-моддасида ифодаланган. Унда тинч йиғилишлар ўтказиш ҳуқуқи давлат ёки жамоат хавфсизлигини, мамлакат осойишталигини сақлаш мақсадида қонун томонидан чегаралаб қўйилиши мумкин, деб ёзиб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фуқароларнинг турли хилдаги сиёсий ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларига уюшиши, сиёсий ҳаракатларда қатнашишдан иборат сиёсий ҳуқуқлари ҳам ҳуқуқий жиҳатдан белгиланган. Бундай сиёсий ҳуқуқлар Конституциянинг 34-моддасида ёзиб қўйилган: “**Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.**

Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек ҳокимиятнинг вакилик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч қим камситиши мумкин эмас”.

Фуқароларга берилган ва улар фойдаланадиган бундай ҳуқуқлар мамлакатимизда инсонпарвар, демократик жамият қуриш учун олиб борилаётган самарали ишларнинг амалий натижасидир.

Ўзбекистон фуқаролари фойдаланаётган сиёсий ҳуқуқларнинг амалий аҳамияти қуйидагилар билан белгиланади: биринчидан, фуқаролар бу сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиш асосида ўзларининг сиёсий онглилик даражасини ошириб борадилар; иккинчидан, уларнинг жамият сиёсий ҳаёти ва сиёсий муносабатларидаги фаоллиги кучайиб боради; учинчидан, фуқаролар мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатидан тобора кўпроқ хабардор бўлиб борадилар.

Ҳозирги пайтда фуқаролардан қарийб ярим миллионга яқин киши мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган сиёсий партияларга уюшганлар. 7,5 миллион киши касаба уюшмасининг аъзоларидир. Уларнинг бундай уюшуви ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланган бўлиб, сиёсий-ижтимоий жараёнларда ҳеч қандай тўсиқсиз иштирок қилишларини таъминлайди.

Ўзбекистон фуқароларининг касаба уюшмалари, хотин-қизлар, ёшлар, фахрийларнинг ташкилотлари ҳамда кўпдан-кўп оммавий жамоат ташкилотларида уюшиши улар сиёсий фаоллигининг ошишида муҳим аҳамиятга эгадир. Конституция мамлакатимиз фуқаролари фойдаланаётган бу сиёсий ҳуқуқларини ҳам қонунчилик асосида муҳофаза қилади ва уларнинг эркин ҳаракат қилишларини кафолатлайди.

Фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланишдаги эркинлигини мутлоқ маънода тушунмаслик керак. Бундай эркинлик жамиятда амалдаги қонунлар доирасида бўлиши, Конституция меъёрларидан чиқиб кетмаслигига асосланади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддасида мамлакатимизда Конституциявий тузумни зўрлик билан ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи, республиканинг суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи, урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи салбий урунишлар қонундан ташқари эканлиги ва бундай урунишларни олиб боришни мақсад қилиб қўйган ҳар қандай бирлашмаларнинг фаолияти тўхтатилиши ёзиб қўйилган. Бу моддада махфий жамиятлар ва уюш-

малар тузиш ҳам қатъиян тақиқлаб қўйилиши алоҳида қайд қилинган.

Конституцияда сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмаларида ёки давлатнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари ҳам қонунлар билан муҳофаза қилинган.

Муҳолифат — фикрлар, эътиқодларни эркин равишда ифодалашнинг ўзига хос шакли бўлганлиги учун ҳам уни таъқиб қилиш сиёсий ҳуқуқнинг камситилишини ифода қилади. Озчиликнинг фикри кўпчиликка маъқул бўлмаганда унга қарши зўрлик чораларни қўллашга уришни демократияга мутлақо зиддир. Бинобарин, муҳолифатчи озчиликнинг хатти-ҳаракатлари ҳам мамлакатда амалда қонунлар доирасида бўлиши зарур.

Фуқаролар фойдаланадиган сиёсий ҳуқуқлардан яна бири — бу уларнинг давлат идоралари ва муассасларига ёки халқ вакилларига ариза, шикоят ёки таклифлар билан мурожаат қилишидир. Фуқаролар фойдаланадиган бу ҳуқуқнинг мазмуни Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 35-моддасида берилган. Унда ёзиб қўйилганки: **“Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф, шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.**

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт”.

Ўзбекистон фуқароларининг бундай сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланиш имкониятлари мамлакатимизда демократиялаш жараёнининг чуқурлашиб боришида муҳим аҳамиятга эга. Ариза, таклиф, шикоят ва бошқа турдаги маълумотлар орқали ҳар бир фуқаро, бир томондан ўзининг шахсий эҳтиёжларини қондиришни кўзда тутса, иккинчи томондан эса, у жамият ҳаётига дахлдор бўлган масалаларни мутасадди ташкилотларга ўз вақтида билдириб туради. Шунинг учун ҳам фуқаролардан келаётган барча турдаги хатлар мутасадди ташкилотлар ва уларнинг ходимлари томонидан ўз вақтида қараб чиқилиши, ўрганилиши зарур.

Фуқаролардан тушаётган ариза, таклиф, шикоят ва бошқа турдаги маълумотларни ўз вақтида кўриб чиқишни пайсалга солиш, ҳар бир фуқаронинг шахсий ва ижтимоий ҳаётига дахлдор бўлган маълумотларни ошкор қилиш, Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик ва жиноят қонунчилиги йўли билан жазоланади. Ўзбекистон

Конституцияси бундай турдаги жазо чоралари қўллаш зарурлигини ҳуқуқий жиҳатдан қафолатлайди.

Сиёсий ҳуқуқларда инсоннинг ижтимоий тенглиги ўз аксини топади. Барча фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлардан самарали фойдаланиш имкониятлари бундай тенгликнинг амалий ифодаси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов айтганидек, сиёсий ислохотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан инсоннинг сиёсий ҳуқуқлари қанчалик даражада қафолатланганлигига боғлиқ, Президентимизнинг қайта-қайта таъкидлаётгани каби, жамиятимиз ривожининг ҳозирги босқичида инсоннинг сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган ва уларнинг жамият ҳаётига таъсирини кучайтирадиган қонунлар тизимини яратиш лозим. Бу соҳадаги қонунчилик тизимига эришиш мамлакатимизда демократик жамият қуриш жараёнининг боришига қўшилган муҳим ҳисса бўлади.

XI БОБ

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ҲУҚУҚЛАР

Иқтисодий ҳуқуқ ўз моҳиятига кўра, муайян ижтимоий бойликка нисбатан ҳуқуққа эга бўлишдир. Бундай ижтимоий бойликлар турли хилда бўлиб, улар фуқароларнинг сиёсий, моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилишини кўзла тутали. Инсоннинг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини қондиришда унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари муҳим ўрин тутади ва бундай ҳуқуқ-эркинликлардан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланиш шахснинг камол топиши ва ривожланишига ёрдам беради.

I. ЎЗБЕКИСТОНДА ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ҲУҚУҚЛАРНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ КАФОЛАТЛАРИ

Ўзбекистоннинг демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлига ўтиши ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларга янгича ёндашиш, эски андозалардан воз кечиш ҳамда жаҳон тажрибасини ҳисобга олишни объектив асосда талаб қилмоқда. Кўпчилик ижтимоий ва иқтисодий ҳуқуқлар: мулкка эгаллик ҳуқуқи; ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқи; меҳ-

натнинг оқилона шарт-шароитларига эга бўлиш ҳуқуқи; маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи ва бошқалар Ўзбекистон Республикаси Конституциясида илк бор мустаҳкамланди. Бошқа ҳуқуқ ва эркинликлар (меҳнат ҳуқуқи, таълим олиш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот ҳуқуқи, илмий-техник, ижод эркинлиги ва бошқалар) мазмунан бойитилди ва такомиллаштирилди, яъни илмий-техник, ижод эркинлиги мафкуравий биқиқликдан озод қилинди. 1992 йилги Конституция илк бор ҳар бир шахснинг ижтимоий ва моддий таъминот ҳуқуқларини ўзида мустаҳкамлади.

Илгари мавжуд бўлган ҳолатлар билан ҳозирги ҳолатларнинг таққосланиши мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий соҳаларда қандай ўзгаришлар рўй берганлигини кўрсатиб беради.

Бундан ташқари Конституцияда мустаҳкамланган бу ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар бир қатор ҳуқуқий актларда ўзининг аниқ ифодасини топган бўлиб, улар Конституциявий ҳуқуқни самарали ҳимоя қилиш ва амалга оширишда муҳим роль ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасига кўра, ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли, банкка қўйилган омонатлар сир тутилади ва мерос ҳуқуқи қонуи билан кафолатланади.

Бозор иқтисодиётига ўгиш биринчи навбатда мулкчилик муносабатларини шакллантиришни тақозо қилади.

Давлат мулки монополияси ҳуқумронлиги шароитида шахслардан мол-мулкни тортиб олиш, уни “ҳеч кимники” қилиб қўйиш “социализмнинг асосий ютуғи” деб қаралган эди. 1978 йилги Конституция шахснинг мулкка эга бўлиш ҳуқуқини ўзида акс эттирмаган бўлиб, унда шахсий мулкнинг манбаи меҳнат даромади деб эътироф этилган ва фуқаролар тасарруфида бўлиши мумкин бўлган объектлар санаб кўрсатилган (турли жиҳозлар, шахсий истеъмол, хўжалик моллари, турар-жой ва меҳнат даромади омонатлари) эди. Бундан ташқари эски қопуңчиликка биноан шахслар тасарруфида бўлиши мумкин бўлган объектлар чекланган. Масалан, шахсий тасарруфда фақат битта уй бўлиши мумкин бўлган, турар жойнинг ҳажми ҳам қатъий чегаралаб қўйилган. Шунингдек, фуқаролар тасарруфида бўлган объектлардан фойдаланиш эркинлиги ҳам чекланган бўлиб, улардан тадбиркорлик мақсадларида фойдаланишга йўл қўйилмаган. Бундай фаолият турида, яъни тадбиркорликдан топилган даромад ноқону-

ний деб, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш эса жиноят деб ҳисобланган.

1992 йилги Конституциянинг 36-моддасига биноан мулкка эгаллик ҳуқуқи қонун асосида мустақкамлаб қўйилди. Бу ҳуқуқ “Ўзбекистон Республикасининг янги Меҳнат Кодексида “Хусусий мулк тўғрисидаги қонун”, “Конституциявий ҳолатлар тўғрисидаги қонун”, “Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги қонун”, “Тадбиркорлик тўғрисидаги қонун”, “Майда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш тўғрисидаги қонун”ларда ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикасида мулкчилик хусусий ва ижтимоий (давлат) мулк шаклида намоён бўлади. Фуқаролик кодексининг субъектлари: хўжалик бирлашмалари ва уюшмалари, кооперативлар, жамоат бирлашмалари, жамоат фондлари ва бошқа нодавлат юридик шахслар ҳисобланади. Шунга эътиборни қаратиш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига хўжалик субъектлари санаб ўтилган экан, бунда биринчи ўринда асосий субъект Ўзбекистон Республикаси фуқаролари деб эътироф этилган.

Бундан ташқари хусусий мулкнинг субъектлари бошқа давлат фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам бўлиши мумкин.

Хусусий мулкчилик ҳуқуқи мулкка эгаллик қилиш, мулкдан фойдаланиш ва тасарруф этишни кўзда тутлади. Хўжалик субъектлари тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишга ҳақлидир. Хусусий тадбиркорлик деганда амалдаги қонунчилик доирасидаги хўжалик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахслар томонидан шахсий фойда ва даромад олишга қаратилган ҳамда таваккал қилиш орқали мулквий жавобгарликни ўз зиммасига олган фаолият тушунилади. Хусусий тадбиркорлик яқка тартибдаги фаолият кўринишида ёки меҳнатга бошқа шахсларнинг ёлланиши асосида бўлиши мумкин. Хусусий тасарруфдаги мулкнинг миқдори ва қиймати чекланмайди. Ҳар қандай буюм хусусий мулк бўлиши мумкин ва бунга қонунда белгиланган ҳолатлардагина йўл қўйилади. Демак, давлат мулкнинг хусусийлигига ер (қонунда кўрсатилган шартлар асосида белгиланган ердан ташқари), ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот олами, республика миқёсидаги ҳаво йўллари, давлат бошқарувидаги мулк, Республика миқёсидаги тарихий ва маданий бойликлар ва

“Ўзбекистон Республикасида хусусий мулк” ҳақидаги қонунда (19-модда) кўрсатилган объектлар қиради.

Эгалик ҳуқуқи асосларига меҳнат фаолияти, шунингдек мулкни буюртма бўйича яратиш, ривожлантириш ва эгалик қилиш, давлат мулкни хусусийлаштириш; мерос ва бошқа қонунга хилоф бўлмаган асослар қиради.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилик актлари мерос ҳуқуқи ва банк жамғармалари сингари таъминлашга йўналтирилган амалдаги кафолатни мустаҳкамлайди. “Банк ва банк фаолияти ҳақидаги қонун”нинг 38-моддасига мувофиқ банклар операциялар бўйича жамғармачининг ҳисоби ва жамғармаси ҳақида сир сақлашга кафолат беради. Меҳнат фаолиятидаги банк ахборотларига алоқадор бўлган шахслар хизмат сирини сақлашга қонун бўйича белгиланган тартибда жавобгардирлар. Фуқароларнинг шахсий мулки қонунга асосан васият бўйича меросга қолдирилади ва меросхўрларга берилади.

Ўзбекистон Республикасида мулкка эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш мулк эгасидан уни зўрлаб олиб қўйиш мумкин эмаслигини билдиради (баъзи ҳолатлар, яъни қонунга асосан мулк эгасининг мажбуриятлари асосида тўловларнинг ундирилиши, мол-мулк мусодараси, реквизиция ва бошқалар бундан мустасно).

Эгалик ҳуқуқи ҳимояси суд ва хўжалик суди томонидан амалга оширилади.

Мулк эгаси фуқароларнинг қонунда белгиланган бошқа ҳуқуқларини бузмаслиги лозим. У ўз ҳуқуқидан зарар етмаслик чораларини кўриши зарур.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида меҳнат ҳуқуқи ўзининг аниқ ифодасини топган, Конституциянинг 37-моддасига мувофиқ ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Суд ҳукми билан тайинланган жазони ўташ тартибидан ёки қонунда кўрсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат тақиқланади.

1995 йил 21 декабрда қабул қилиниб, 1996 йилнинг 1 апрелидан амалда қўллана бошлаган Ўзбекистон Республикасининг янги Меҳнат кодекси Конституция талабларига мувофиқ меҳнат қонунчилигини юзага келтирди. Кодексга кўра ишга жойлашиш жараёнида, иш фаолиятида ва меҳнат муносабатларининг тугатилишида барча инсонларнинг меҳнат ҳуқуқи кафолатлари сезиларли да-

ражада кенгайтирилади. Бу Кодекснинг лойиҳаси Халқаро Меҳнат Ташкилотида текширувдан ўтди.

Халқаро меҳнат бюросининг изоҳларида таъкидланишича, бу қонун халқаро меҳнат қонунчилиги стандарти асосларига етарли даражада мос келади. У Ўзбекистоннинг бир қатор бошқа халқаро меҳнат ташкилотлари билан шартнома ва сулҳ тузишларида ишончли ҳуқуқий имкониятларни яратиб беради.

Меҳнат кодекси халқаро ҳуқуқ меъёрлари билан мустаҳкамланиб халқаро ҳуқуқ акт-тамоийллариغا риоя қилган ҳолда ходим ва иш берувчи ўртасидаги муносабатни тўғри йўлга қўйди. Кодекс Ўзбекистон Республикаси Конституциясида амалда бўлган қонунлар доирасида меҳнат-кашларнинг ҳуқуқларини ва уларнинг тенглигини таъминлайди. Кодексда айнан ҳуқуқларнинг камситилишига йўл қўймаслик, мажбурий меҳнатнинг тақиқланиши, меҳнат муносабатларининг ўзаро келишилган ҳолда мустаҳкамланиши, ва ниҳоят, буларнинг барчаси иш ва машғулотларни эркин ҳолда танлаш ҳуқуқи имкониятларининг асосий кафолатлари сифатида кўрсатилган. 1992 йилдаги Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 1978 йил Конституциядан фарқли ўлароқ, умумий меҳнат мажбуриятлари юкламайди.

1992 йил Конституцияда мустаҳкамланган мажбурий меҳнатнинг тақиқланиши бир қатор асосий қонунчилик актларида ўзининг аниқ ифодасини топди. Меҳнат кодексда “Ўзбекистон Республикасида “Мулкчилик ҳақида”ги ва “Аҳолининг бандлиги тўғрисида”ги қонунларда кўзда тутилган меъёрлар ўз аксини топган. Унда ҳар бир инсон меҳнатга ўз имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ёндашишга тўла ҳақли эканлиги, иш ва машғулот турларини эркин танлаш ҳуқуқи, иш тақсимловчиларга тўғридан-тўғри мурожаат қилиш ёки меҳнат органларининг бепул воситачилигидан фойдаланиш ҳуқуқи қонун асосида мустаҳкамланди, бирон-бир касб билан шуғулланмаслик жавобгарликка тортиш учун асос бўла олмаслиги қайд қилинди.

Меҳнат кодексининг 7-моддасига мувофиқ бирон-бир жазони қўллашга ишора сифатида қўрқитиб (шунингдек, меҳнат интизомини сақлаш воситаси сифатида), мажбурий меҳнатга жалб қилиш тақиқланади. Бу қоиладан четга чиқиш фақат қонун асосида амалга оширилади.

Бирон кишининг хоҳишига қарши ҳолда у меҳнатга жалб қилиниши мумкин эмас ва бу ҳолат айбдор шахс-

пинг қонуи олдида жавобгарликка тортилишига асос бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг қонунчилик актларида мустақамланган мажбурий меҳнатнинг тақиқланиши фуқароларни мажбурий меҳнатга жалб қилиш мумкин эмаслиги кўзда тутилган сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқлари ҳамда халқаро битим талабларига, Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 1930 йилдаги 29-сонли, 1957 йилдаги 105-сонли, “Мажбурий меҳнатни бекор қилиш тўғрисида”ги қарорларига мос келади.

Адолатли меҳнат шароитларига эга бўлиш ҳар бир инсоннинг меҳнат қилиш ҳуқуқи асосини ташкил этади.

Меҳнат шароитлари деганда иш жараёнининг турли ижтимоий (иш ҳақининг ҳажми, иш вақти ва бошқалар) ва ишлаб чиқариш (техник, санитар, маиший ишлаб чиқариш ва бошқа шароитлар) омиллари тушунилади. меҳнат шароити Меҳнат ҳақидаги қонунчилик ва бошқа меъриий актлар, шунинг билан бирга корхоналар томонидан қабул қилинадиган маҳаллий (жамоат шартномалари, ички меҳнат тартиби қоидалари ва бошқалар) ҳамда меҳнат шартномасини тузувчиларнинг келишувлари асосида ўрнатилади.

Авваллари амалда бўлган Меҳнат қонунлари Кодекси меҳнат муносабатларини маъмурий-буйруқбозлик тизими ва давлат мулки монополиясига асосланган бўлиб, барча масалаларни марказлаштирилган ҳолда ҳал қилишга интилиб келинган. Оқибатда ишчилар ва иш берувчиларнинг меҳнатни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиб туриш соҳасидаги имкониятлари чекланган эди.

Янги меҳнат кодекси, бир томондан меҳнат муносабатлари субъектларининг эркинликларини бир мунча кенгайтиради, уларнинг меҳнатни тартибга солиб туришдаги ишларини енгиллаштиради, бошқа томондан эса, меҳнаткашларнинг меҳнат ҳуқуқларини қонуний жиҳатдан ҳимоя қилишни таъминлайди.

Авваллари меҳнат муносабатларини марказлаштирилган ҳолда тартибга солиб туриш устунлик қилганда турли корхоналардаги меҳнат шароитлари бир-биридан жуда ҳам фарқ қилар эди. Белгиланган нормалардан ҳар қандай чекиниш зудлик билан марказлаштирилган ҳолда тартибга солинарди.

Эндиликда вазият тубдан ўзгарди. Бозорга ўтиш, мулкчилик шаклларининг хилма-хиллиги, меҳнат муносабатларининг шартнома асосида тартибга солиниши корхо-

наларда меҳнат шароитларининг тубдан фарқ қилишига олиб келади. Натижада ишловчилар учун меҳнат турини танлаш имкониятлари вужудга келди. Шунинг билан бирга, ҳар бир кишининг адолатли меҳнат шароитларига эга бўлиши, ҳар бир киши учун унинг қаерда ва қандай иш билан машғул бўлишидан қатъи назар, меҳнат қонуни билан кафолатланган бўлиши (меҳнатга ҳақ тўлашнинг минимум ҳажми, иш вақти давомийлигининг аниқ чегараси, меҳнат муносабатларида камситиш ҳолларига йўл қўймаслик ва бошқалар) меҳнат тўғрисидаги қонунчилик актлари орқали ўрнатилади.

Шундай қилиб, корхоналарда ишчилар билан тузиладиган маҳаллий ёки жорий актлар ходимларнинг меҳнат шароитларини яхшилаш, уларнинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлайди. Уларни қонунларда кўрсатилган даражадан пасайтиришга йўл қўйиш мумкин эмас.

Ҳар бир кишининг меҳнат қилиш ҳуқуқи ишга қабул қилишда ноқонуний усуллардан фойдаланишни тақиқлаш, ходимнинг шартномавий шароитидаги меҳнати ва меҳнат вазифаларини (мутахассислиги масаласи ёки лавозими) бир ёқлама тартибда ўзгартиришга йўл қўймаслик асосида таъминланади. Бунда фақат ходимнинг иш берувчи билан тузган меҳнат шартномасини ходимнинг ташаббуси билан (бу ташаббус асосли бўлганда) бир ёқлама тартибда бузиш ҳоллари ҳисобга олинмайди. Иш берувчининг ходим билан меҳнат шартномасини бузиши фақат қонунларда кўрсатилган асосларга кўра амалга оширилади.

Янги Меҳнат кодекси Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 1982 йилдаги 158-сонли “Меҳнат муносабатларини тўхта-тиш тўғрисида”ги талабларини ҳисобга олган ҳолда бозор шароитида шартномани бекор қилиш ходим учун кутилмаган ҳол бўлмаслиги керак. Айнан шунинг учун ҳам иш берувчининг мажбуриятларида ходим билан меҳнат шартномасини бекор қилиш хоҳиши бўлган тақдирда, уни олдиндан огоҳлантириш назарда тутилган. Бундай огоҳлантиришнинг муддати меҳнат муносабатлари нимага асосланишига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 1992 йил биринчи марта ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқини мустаҳкамлади. Меҳнат кодекси ва Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолининг бандлиги тўғрисида”ги қонуни ҳар бир кишига унинг ўзига маъқул бўлган иш турини танлашда кўплаб ҳуқуқларни беради. Давлат янги касбни

эгаллаш ёки мутахассисликка эга бўлишга, ходимнинг малакасини оширишга ёрдам беради.

Ҳар бир кишига ўзининг меҳнат ҳуқуқини судлар орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи ҳам берилган. Меҳнат муносабатлари ҳуқуқидан келиб чиқиб ходимлар суд харажатларидан озод қилинадилар.

Ходим фақат ўзининг бузилган ҳуқуқларини (аввалги ишига қайта тиклаш, камситишга барҳам бериш ва бошқа) талаб қилиб қолмасдан, ғайриқонуний меҳнат шартномасини бекор қилиш оқибатида кўрган зарарни иш берувчидан ундириш ҳуқуқига ҳам эгадир.

Ноҳақ ишдан бўшатишга ходимнинг иши, меҳнат шартномаси бузилганлиги ҳақидаги ва шу ходимни ишга тиклаш ҳақидаги суднинг қарори зудлик билан бажарилиши керак. Қарорнинг бажарилиши тўхтатилса ёки чўзилса, жабрланган ходим ишсиз қолган вақти учун тўлиқ иш ҳақини ундириб олишга ҳақлидир. Меҳнат ҳуқуқларининг бузилишида айбдор раҳбар ходимлар интизомий, моддий, маъмурий, айрим ҳолларда эса жиноий жавобгарликка ҳам тортилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ёлланиб ишлаётган барча фуқароларнинг дам олиш ҳуқуқига эга эканлиги, иш вақти ва ҳақ тўланадиган таътилларнинг муддати қонун билан белгиланиши мустаҳкамланган.

Конституциянинг 38-моддасида кўрсатилган (ҳақ тўланадиган меҳнат таътили) ҳуқуқлари ҳар бир фуқарога тегишли. Шартнома ёки ёлланма меҳнат шартномаси асосида ишлайдиган барча фуқаролар меҳнат, ижтимоий ва бошқа таътиллари олиш ҳуқуқларига эгадирлар. Бунинг асосий кафолатларидан бири меҳнат кодексида тасдиқланган иш муддати ва Меҳнат таътилининг муддатидир.

1935 йил ХМТ Конвенциясида ҳам шу ҳуқуқ кўрсатилган ва 40 соатлик меҳнат ҳафтаси белгиланган. Собиқ СССР ўз вақтида бу Конвенцияни қўллаб-қувватлаган бўлсада, аммо унинг талабларини бажармаган. 40 соатдан ортиқ иш ҳафтасини сақлаб қолган эди.

1992 йилда Ўзбекистон Халқаро Меҳнат Ташкилотининг аъзоси бўлди. 1993 йилнинг 2 сентябрида Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат қонунлари кодексига қўшимчалар ва ўзгартиришлар киритилди, мазкур Қонунда иш ҳафтаси 40 соатдан ошмаслиги кўрсатилган. Ўзбекистоннинг 1995 йилдаги янги Меҳнат Кодекси ҳам бу меъёрни тасдиқлади. Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасининг

Меҳнат ҳақидаги Қонуни халқаро-ҳуқуқий актларга мувофиқ ишлаб чиқилди.

Шуни ҳам инобатга олиш керакки, айрим касбдаги ходимларнинг ёши, меҳнат шароитлари, соғлиғи ва бошқа жиҳатлари ҳисобга олинган ҳолда, уларнинг иш вақтлари камайтирилди, иш ҳақи эса тўлалигича сақланиб қолди. I ва II гуруҳ ногиронларининг иш вақти ҳафтасига 36 соатдан ошмаслиги ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланди, инсон саломатлиги учун зарарли соҳаларда иш вақти камайтирилди. Байрам кунлари арафасида ҳам иш куни бир соатга қисқартирилди. Раҳбар ва ходим ўртасидаги шартномага асосан тўлиқсиз иш куни ва тўлиқсиз меҳнат ҳафтаси белгиланди. Аёллар учун ҳомиладор, ёш болали, ногирон болалари бор оналар учун энгил меҳнат шароити яратилиши белгиланди. Бироқ, бу билан меҳнат таътили камаймайди.

Меҳнат таътилининг энг кам вақти 15 кундан иборат қилиб белгиланди. Бир қатор ходимлар эса, узайтирилган меҳнат таътилидан фойдаланиш имкониятларига эга бўлдилар. Булар 18 ёшга тўлмаган ногиронлар, огир шароитларда ишловчилар ва шу кабилар.

Ҳар йилги меҳнат таътилига қўшимча вақт бериладиган бўлди. Бунда иш стажы, огир меҳнат шароитлари ҳисобга олинади. Меҳнат таътилидаги ходимни унинг розилигисиз бошқа ишга ўтказилиши мумкин эмас.

1995 йилдаги Меҳнат кодексида меҳнат таътили учун тўланадиган иш ҳақи фақат асосий иш жойидаги меҳнатига эмас, шунинг билан бирга ўриндошлик ишларида ҳам тўланиши зарурлиги қайд этилди. Меҳнат таътиллари тўғрисидаги илгариги қонулар мукаммал бўлмаганлиги сабабли уларда кўпгина хатоликлар сақланиб қолган эди.

Янги Меҳнат кодекси жуда содда ва мукаммал қилиб ишланган. Унда биринчи марта олти ойлик иш вақтидан сўнг меҳнат таътили берилиши кўзда тутилган. Ходим 15 кун олдин таътил берилиши вақти ҳақида хабардор қилиши керак. Таътилга пул тўлаш жамоа шартномасида кўзда тутилган муддатда, лекин таътил бошланадиган кундан кечиктирилмасдан тўланиши керак. Ходимга белгиланган муддатга таътилнинг бошланиш вақти ҳақида хабардор қилинмаган ёки таътил бошлангунга қадар пули тўланмаган бўлса, у вақтда ходимнинг аризасига мувофиқ таътил бошқа муддатга кўчирилиши лозим.

Маълумки Ўзбекистон Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 1936 йилги 52-сонли “Ҳақ тўланадиган таътил” ҳақидаги

Конвенциясига қўшилган. Янги меҳнат қонунчилиги ҳақ тўланадиган таътил бериш соҳасида кафолатнинг янада юқори даражаси кўзда тутилган Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 1970 йилги 132-Конвенциясига кўп даражада яқинлаштирилганлиги билан ажралиб туради.

Давлатнинг инсонпарварлиги ва маданий даражаси, у ўтказаётган ижтимоий сиёсатнинг мазмунига қараб баҳоланади.

Қариб, меҳнат қилиш лаёқати йўқолганда, боқувчисидан маҳрум бўлганда, туққанида ва болани парвариш-лаш билан боглиқ ҳолларда моддий ёрдам бериш азалдан ўтқир муаммо бўлиб келган.

Халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда бу масалага катта эътибор бериб келинаётганлигининг асосий сабабларидан бири ҳам ана шундан иборат. Инсон ҳуқуқларига доир Халқаро Меҳнат Ташкилоти томонидан ишлаб чиқилган кўпгина конвенциялар, БМТ томонидан кекса кишиларни ҳимоя қилишга доир қабул қилинган дастурлар бунга аниқ мисолдир. БМТ Бош Ассамблеясининг 47-сессиясида 1999 йилни кексалар йили деб эълон қилиш тўғрисида қабул қилинган қарор бу соҳадаги муҳим сиёсий воқеа ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 39-моддасида ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда кўзда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга эканлиги белгилаб қўйилган.

Нафақалар, имтиёзлар ва ижтимоий ёрдамнинг бошқа турлари яшашнинг расман белгиланган паст даражасидан кам бўлмаслиги керак.

1992 йилги Конституция биринчи марта ҳар кимнинг (1978 йилги Конституцияда бўлганидек нафақат моддий) ижтимоий ҳуқуқини ҳимоя қилишни қонун асосида мустаҳкамлади, балки унда биринчи марта нафақа, имтиёз ва ижтимоий ёрдам бошқа турларининг энг кам миқдори Республикада расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмаслиги таъкидланди.

Ўзбекистонда иқтисодий ўзгаришларни амалга оширишнинг бошланиш давридаёқ ижтимоий таъминотни тубдан ислоҳ қилиш зарурлиги очиқ-ойдин равшан бўлган эди. Биобарин, собиқ СССР Иттифоқининг 1990 йил 1 майда “Фуқароларнинг нафақа таъминоти ҳақида”ги қонунига асосланган аввалги нафақа тизими ўзгариб бо-

раётган ижтимоий-иқтисодий вазиятга мослашишни тақозо этарди. Нафақа таъминотини тубдан ислох қилиш деб кенг тарғибот-ташвиқот қилинган бу қонун, бозор муносабатларига ўтишни ҳисобга олмаган бўлиб, нафақаларнинг миқдорини амалда тенглаштиришга олиб келди, кўп ҳолларда унда бир-бирини рад этувчи меъёрлар мавжуд эди.

Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 3 сентябрда қабул қилинган “Фуқароларнинг давлат нафақа таъминоти ҳақида”ги қонуни ҳар кимнинг ижтимоий таъминотидан иборат конституцион ҳуқуқини амалга оширишнинг янги тартибини мустаҳкамлади. У ёши етганда, ногирон бўлганда, боқувчисини йўқотганда нафақалар тўлашни кўзда тутди. Бу қонунга мувофиқ Ўзбекистонда доимий яшовчи чет эл фуқарolari ва фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳам Ўзбекистон Республикаси фуқарolari билан бир қаторда, агар у давлатлар билан тузилган шартномаларда кўзда тутилган бўлса, нафақалар таъминоти ҳуқуқига эгадирлар. Нафақа тизими учта даражадан ташкил топиб, биринчиси, давлат томонидан кафолатланган нафақанинг асосли миқдоридан ташкил топади, кейинги даражада тўла нафақа белгилаш талаб қилинадиган ортиқча меҳнат стажи ҳисобига ортиб борадиган нафақанинг бир қисмидан таркиб топади. Унинг миқдори ишнинг давомийлигига, шунингдек ходим ўртача ойлик иш ҳақининг миқдорига боғлиқ бўлиб, нафақанинг асосли миқдори шундан жамланади. Бунда пенсиянинг ошириладиган катта қисми миқдори чекланмайди. Учинчи даражага одатда қўшимча ижтимоий ҳимояга муҳтож шахсларга белгиладиган устама киради.

Ўзбекистонда бозор муносабатларининг қарор топиб бориши нафақа таъминотини бундан буён ҳам ислох қилиб боришни, иқтисодий ривожланиш истиқболларига мўлжалланган яхлит илмий-техника тамойилини ишлаб чиқишни тақозо қилади. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда кундалик тушумдан нафақа тўлаш ва ишлаб турган авлод бадаллари ҳисобига кейинги авлодга тўлашдан иборат қайта тақсимлаш (ёки авлодлар биродарлиги) тамойилига асосланган давлат нафақа таъминотигина қўлланилмоқда. Нафақа ислохотини амалга ошираётган давлатнинг тажрибаси, давлат нафақа таъминоти билан бирга жамғарма фондлари тизими ҳам қўлланганда нафақа таъминотини янада яхшилашга эришиш мумкинлигини кўрсатмоқда. Келажакда ҳар бир киши давлат нафақасини олиш

билан кифояланмай, қариганда, ногирон бўлиб қолганда, боқувчисини йўқотганда жамғарма нафақа фондига ўтказиш ҳисобига давлат томонидан кафолатланган юқори даражадан ўз таъминотини яхшилаш имкониятига эга бўлади.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқи қонунда кўрсатилган имтиёзларнинг бошқа кўринишларидан ҳам фойдаланишни кўзда туғади.

Шундай қилиб, болалигидан ногиронларга, меҳнат стажига эга бўлмаган қариялар ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга ҳар ой сайин нафақа бериб борилади.

Меҳнат шартномаси бўйича ишловчи ҳар бир киши касал бўлиб қолганда, меҳнат жараёнида ёки бошқа ҳолларда, шунингдек, иш жойида шикастланганда, беморни парвариш қилишда карантин вақтида, санатория-курортларда даволанганда, протезлар қўйиш чоғида вақтинчалик ишламаганлиги учун имтиёз олади. Иш жойида шикастланганда ва касб касалига чалинганда тўла иш ҳақи миқдорида, бошқа пайтлар эса умумий меҳнат стажига, қарамоғидаги вояга етмаган боқимандаларнинг сонига қараб 60% дан 100% гача нафақа тўланади.

1996 йил 1 апрелгача умумий касаллик ёки жароҳатланиш оқибатида вақтинчалик ишламаганлиги учун тўловлар узлуксиз меҳнат стажига қараб эмас, балки умумий тарзда белгиланган меъёрларга кўра амалга оширилди. Илгари ходим иш жойини ўзгартиришга, яъни эркин иш танлашда ўз конституцион ҳуқуқини амалга оширишга қарор қилганда, лекин маълум вақт мобайнида (баъзан жуда қисқа вақтда) янги иш жойини топишга улгурмаганда ҳам узлуксиз меҳнат стажи узилиб қолган ҳисобланар эди ва имтиёз белгилаш учун узлуксиз меҳнат стажи ходимнинг янги ишга кирган вақтидан ҳисобланар эди. Бу тартиб адолатсизликни келтириб чиқариб, кўпгина ходимлар нафақа миқдорининг камайишига олиб келарди.

Ҳозирги пайтда имтиёзнинг миқдори умумий меҳнат стажига қараб белгиланадиган бўлди ва ишдаги узилишларнинг аҳамияти қолмади. Бошқача қилиб айтганда, киши қанчалик кўп ишлаб ижтимоий суғурта жамғармасига қанчалик узоқ вақт бадаллар тўлаб турса, имтиёзнинг миқдори шунчалик кўп бўлади. Бунда 8 йил ва ундан ортиқ умумий меҳнат стажига эга бўлган шахсларга имтиёз иш ҳақининг 100 фоиз миқдорида тўланади.

Имтиёзнинг энг юқори миқдори қонунда белгиланган кам ойлик иш ҳақи миқдоридан оз бўлмаслиги керак.

Амалдаги қонунда ҳомиладор аёлларга ҳомиладорлиги ва туққангача вақт ичида 70 кун ва туққандан сўнг 56 (қийналиб туққанда ва икки ҳамда ундан кўп бола туққанда) 70 кун мобайнида иш ҳақи тўла сақланган ҳолда таътил берилади. Ҳомиладорлик ва туққанлиги вақтидаги таътил умумий бўлиб, аёлларга туғишдан олдин фойдаланган кунларидан қатъи назар тўла берилади. Бундан ташқари бола туғилганда бир маротабалик нафақа ҳам тўланади. Келтирилган қоидалар Халқаро Меҳнат Ташкилотининг 1952 йилда қабул қилинган “Оналикни ҳимоя қилиш ҳақида”ги 103-Конвенцияси талабларига мос келади. Ўзбекистон унга 1995 йилда қўшилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июнда эълон қилган “Болали оилаларга давлат ижтимоий ёрдами тизимини такомиллаштириш ҳақида”ги фармони илгари қўлланиб келинган болаларга нафақа тўлаш турлари ва миқдорига нисбатан янада такомиллашган ва объектив ҳолатни кўзда тутлади. У Республикада ўрнатилган энг кам иш ҳақига нисбатан фоиз ҳисобида тўланадиган бўлди. Шундай экан, энг кам иш ҳақи ҳар сафар оширилганда шунга мувофиқ нафақа миқдори ҳам ортиб боради. Фақат 1996 йилда имтиёзларнинг миқдорини аниқлаш учун ўрнатилган энг кам иш ҳақи миқдорига қараб тўланадиган фоизлар икки марта оширилади. Боласипи парвариш қилган оналарга нафақа тўлаш муддати ҳам ўзгартирилади. Агар илгари 1,5 ёшгача боласи бўлган аёллар бундай нафақа олиш ҳуқуқига эга бўлишган бўлса, эндиликда бундай имтиёз бола 2 ёшга тўлгунгача узайтирилди.

Ижтимоий таъминот тўғрисидаги амалдаги қонунчиликнинг инсонпарварлиги шундаки, у ижтимоий ҳимояланишни кучайтиришга қаратилган кафолатли мустаҳкамлаб қолмай, шунинг билан бирга қариялар ва ногиронларнинг парвариши билан бевосита банд бўлганларга ҳам бир қатор имтиёзлар берилишини кўзда тутлади. Жумладан “Фуқароларнинг пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонунга кўра 1-гурӯх ногирони, 16 ёшгача бўлган ногирон болани, шунингдек 80 ёшга тўлган ва даволаш муассасининг хулосасига кўра парваришга муҳтож қарияларни парвариш қилиш учун кетган вақтни меҳнат стажни сифатида ҳисобланиши назарда тутилади. Қариялар, ногиронлар ва ёлғиз фуқароларга хизмат кўрсатиш билан

бевосита банд бўлган ижтимоий таъминот тизими ходимлари ҳам имтиёзли нафақа олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Кам таъминланган оилаларга ҳақ тўлашнинг янги тартиби ўзининг самарали эканлигини кўрсатди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 10 декабрдаги “Болали оилаларни давлат томонидан муҳофаза қилишни янада кучайтириш тўғрисида”ги фармонида 16 ёшгача бўлган болали оилаларга болаларнинг сонига қараб дифференциал ҳажмда ҳақ тўлаш фуқароларнинг маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари томонидан берилиши кўзда тутилган (фуқароларнинг посёлка, қишлоқ, қўрғон, маҳаллаларига мос тарзда).

Конституциянинг 40-моддасига мувофиқ ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бу конституцион ҳуқуққа эришиш ҳар ким учун тиббий хизмат кўрсатиш имконияти, шунингдек, республикада малакали тиббий хизмат ходимларининг сони, замонавий тиббиёт жиҳозлари самарали дори-дармон воситаларига боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 29 августдаги “Фуқаролар соғлигини ҳимоялаш тўғрисида”ги Қонуннинг 13-моддасида фуқароларнинг соғлигини ҳимоялаш ҳуқуқлари кўрсатиб берилган.

Давлат, ёши, жинси, ирқи, миллати, тили, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, ҳар бир кишини унда қандай касаллик кўриниши бўлишидан қатъи назар, камситилишдан ҳимоялашни кафолатлайди. Қонун шунингдек чет эллик фуқароларни ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг соғлигини ҳам ҳимоя қилиш ҳуқуқини кафолатлайди.

Фуқаролар касалланганларида, меҳнат қобилиятини йўқотганларида ва бошқа ҳолларда: касални аниқлаш-даволаш, саломатликни тиклаш, санатория-курорт хизмати ва ижтимоий-тиббий ёрдамнинг бошқа турларидан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар. Шунингдек, касалларга, меҳнат қобилиятини йўқотганлар ҳамда ногиронларга қараб туриш бўйича кўриладиган ижтимоий тадбирлар ҳам ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланади.

Фуқаролар ихтиёрий тиббий суғурта асосидаги қўшимча тиббий хизмат ёки бошқа турдаги хизматлардан: корхона, ташкилот, муассасаларнинг маблағлари, ўзларининг шахсий маблағларидан ҳам қонунларда белгиланган тартибда фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ҳар бир шахс даволаниш учун врачни ҳамда даволаш муассасасини танлаш ҳуқуқига эга. Бу имконият фуқароларга биринчи марта “Фуқароларнинг саломатлигини ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунда берилди. Ҳозирги кунда инсоннинг бу ҳуқуқдан фойдаланишини ҳеч ким рад этиши мумкин эмас. Авваллари тиббий ёрдам учун фуқаролар ўзларининг яшаш жойларидаги поликлиника ёки касалхоналарга жўнатиларди, бу уларнинг тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқининг чекланишига сабаб бўлар эди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда тиббий хизматнинг давлат, хусусий, шахсий ва бошқа шаклларидаги ягона тизими амал қилмоқда. Давлат ихтиёридаги даволаш муассасалари аҳолига бепул тиббий хизмат кўрсатади.

Бинобарин, амалдаги қонунчилик фуқароларга нодавлат тиббий муассасаларига эга бўлиш, тиббиёт ходимларига хусусий тиббий амалиёт билан шугулланиш ҳуқуқларини ҳам беради.

Бугун ҳар ким тиббий ёрдам олиш учун қаерга мурожаат қилишни эркин ҳал этади. Давлат ихтиёридаги касалхона ёки нодавлат даволаш муассасаси ва, ҳатто, хусусий врач ёки табиблардан тиббий ёрдам олиш ҳуқуқидан фойдаланиш ҳар бир фуқаро учун ихтиёрийдир.

Ҳар ким соғлиғига доир кўрик натижалари, касаллик тури, унинг даволаш усуллари, тиббий аралашув имкониятлари, ўтказиладиган даволашнинг оқибати ва натижалари ҳақида маълумотлар олиш ҳуқуқига эга.

Кишининг тиббий ёрдамга муҳтожлиги, соғлиғининг аҳволи, тиббий кўриқдан олинган маълумотлар ҳақидаги ахборот табиблик сири ҳисобланади. Фуқароларнинг ёки уларнинг қонуний вакили розилигисиз бу маълумотларни ошкор этиш тақиқланади. Қонун касалнинг манфаати учун табиблик сирини ташкил этувчи маълумотларни унинг розилигисиз ошкор этишнинг тўлиқ ҳолатларини кўзда туган (юқумли касалликлар тарқаб кетиш хавфи бўлганда, оммавий заҳарланиш ва хушсизланиш рўй берганда; прокуратура ва суднинг қидирув ёки судлов ишлари билан боғлиқ тергов органи сўрови бўйича: фуқаро соғлиғига етказилган зарар ҳуқуққа қарши ҳаракат ёки бахтсиз ҳодиса натижасида эканлиги тўғрисида асосий маълумот зарур бўлганда; ҳолатига кўра касаллигини ихтиёрий равишда ифода этолмаган фуқарони кўриқдан ўтказиш ва даволаш мақсадида; шунингдек 15 ёшгача бўлган, балогатга етмаган болага ёрдам кўрсатилаётганда унинг ота-онаси ёки қонуний вакилини хабардор этиш

учун). Тиббиёт ва доришunosлик ходимлари, шунингдек белгиланган тартибда тиббиёт сирини ташкил этувчи маълумотни олган шахслар қонунга мувофиқ уни ошкор бўлиб кетмаслигига жавобгардирлар.

Тиббий ёрдамдан фойдаланиш инсон ҳуқуқи эканлиги сабабли, дастлабки тиббий аралашувнинг зарур шартининг ихтиёрий розилигидир. 15 ёшга тўлмаган шахсларга ва қонунда белгиланган тартибда тан олинган руҳий ожиз фуқароларга нисбатан тиббий аралашув унинг қонуний вакили розилигидан иборат. Қачонки фуқаронинг ҳолати унга ўз ихтиёрини ифода этишга имкон бермасая, тиббий аралашувни кечиктирмаслик лозим бўлса, бундай аралашувни ўтказиш масаласини фуқароларнинг манфаати учун шифокорлар кенгаши (консилиум) ҳал этади. Консилиумни йиғиш мумкин бўлганда, бевосита даволовчи (навбатчи) шифокор, даволаш-профилактика муассасаси Қонунчиликда белгиланган асосга кўра, атрофдагиларда хавф туғдирувчи касаллик билан оғриган шахсларга тиббий ёрдам кўрсатишга фуқароларнинг ва улар вакилларининг розилигисиз рухсат берилади.

Эндиликда Ўзбекистонда болаларга тиббий ёрдам кўрсатиш, соғлом авлодни тарбиялашга катта эътибор берилмоқда. Жаҳон тажрибасида биринчи бўлиб, Ўзбекистонда “Соғлом авлод учун” ордени таъсис этилди, шу номда халқаро жамғарма тузилди. Республикада кейинги йилларда туғруқхоналар ва болалар тиббий муассасалари сони анча кўпайди, уларни замонавий тиббий асбоб-ускуналар билан таъминлаш тадбирлари кўрилмоқда, тиббий ёрдам кўрсатиш сифати яхшиланмоқда. Республика тиббий ёрдам кўрсатишни такомиллаштиришга қаратилган тадбирлар тизимида касалланишнинг олдини олишга муҳим аҳамият берилмоқда. Фуқаролар ўз саломатлигига таъсир кўрсатувчи омиллар ҳақида, улар яшаб турган жойларда санитария-эпидемиология ҳолати тўғрисида, овқатланиши, иш шароити, хизмат соҳаси ва улардаги хавфсизлик, уларнинг санитария меъёрларни ва қоидаларига қанчалик тўғри келиши ҳақида ишончли маълумотларни ўз вақтида олиб туриш ҳуқуқига эгадирлар. Қасалланишнинг олдини олишнинг устувор йўналишлари Ўзбекистон Республикасининг “Давлат санитария назорати” ҳақидаги қонунда ўз ифодасини топган.

Малакали тиббий ёрдам кўрсатиш учун энг аввало самара берадиган дори-дармонлар ва замонавий тиббиёт асбоб-ускуналари зарур бўлади. Шунини айтиш керакки, Ўзбекистон ўн йиллар мобайнида дори-дармонлар ва тиб-

биёт асбоб-ускуналари билан таъминланишда иттифоқ таъминотига тўла қарам бўлиб келди. 80-йилларнинг охири ва 90-йилларнинг бошида дори-дармонларнинг 90% дан кўпроғи четдан олиб келинган. Мустақилликка эришилгач, аҳолини дори-дармонлар билан таъминлаш учун ўз имкониятларимиздан тўла фойдаланишга кўпгина эътибор қаратила бошланди. Ўзбекистонда дори-дармонлар ишлаб чиқарувчи янги корхоналар, шу жумладан қўшма корхоналар барпо этилмоқда, бутун фармацевтика саноатини тубдан қайта қуриш ишлари амалга оширилмоқда. Натижада бутуннинг ўзида аҳолига сотилаётган дори-дармонларнинг турлари кўпайди. Ўзбекистонда ижтимоий жиҳатдан ҳимояга жуда муҳтож бўлган аҳоли қатламларига бепул ва имтиёзли дори-дармонлар етказиб бериш кўзда тутилган бўлиб, бу аҳоли кенг қатламининг тиббий ёрдам олишини таъминламоқда.

2. МАДАНИЙ-МАЪНАВИЙ ҲУҚУҚЛАР ВА УЛАРНИНГ КОНСТИТУЦИОН КАФОЛАТЛАРИ

Инсоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлари сингари, унинг маданий ва маънавий ҳуқуқлари ҳам қонун асосида ҳимоя қилинади ва уни бузишга қаратилган ҳар қандай фаолият тақиқланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41—42-моддалари инсоннинг маданий-маънавий ҳуқуқларига дахлдор бўлиб, уларда ҳар бир фуқаронинг билим олиши, илмий ва техника ижод эркинлигига эга бўлиши, маданият ютуқларидан фойдаланиши билан боғлиқ масалалар ҳуқуқий жиҳатдан мустақамлаб қўйилган.

Ўзбекистонда инсоннинг маданий-маънавий ҳуқуқлардан фойдаланиши уларнинг конституцияда кафолатланган бунчларидан ташқарида бўлиши мумкин эмас. Ҳолбуки, ҳар бир фуқаро маданий-маънавий ҳуқуқлардан ва бойликлардан қанчалик фойдалансалар, улар буни шунчалик асраб авайлашга ҳам мажбурдирлар. Бу талаб Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 49-моддасида жуда аниқ ифода қилинган. Бу моддада “Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар” деб ёзиб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасига мувофиқ, ҳар бир киши таълим олиш ҳуқуқига эгадир. Давлат бепул умумий таълим олишни кафолатлайди. Мактаб ишлари давлат назоратидадир.

Таълим инсоп шахсининг тўла ривожланишига ва унинг ҳурматини жойига қўйишга қаратилиши, ҳар ким жамиятнинг фойда келтирувчи эркин иштирокчиси бўлишига имкон яратиб бериши, барча халқлар, ирқлар, этник ва диний гуруҳлар ўртасида дўстлик ва ҳурматни қарор топтиришга кўмаклашиши зарур.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилдаги “Таълим ҳақида”ги қонуннинг 4-моддасига мувофиқ ҳар кимнинг келиб чиқиши, жинси, тили, ёши, ирқи, миллий мансублигидан, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий аҳволи, машгулотининг тури, республика ҳудудида қанча муддат яшаб туришидан қатъи назар таълим олишини кафолатлайди.

Таълим олиш учун барча зарур ижтимоий-иктисодий шароитларни яратиб бериш, давлат ва нодавлат таълим муассасалари тармоқларини ривожлантириш, давлат ўқув юртларида таълимнинг бепуллиги ва нодавлат ўқув муассасаларида белгилаб қўйилган даражада пул тўлаш, таълимнинг турли кўринишлари — кундузги, сиртқи, оилавий таълим ва аввалдан тайёрланиб имтиҳон топшириб маълумот олиш, давлат таълим муассасаларида шартнома асосида пуллик ўқишга рухсат этиш, ўқув юртларига киришга умумтаълим муассасаларининг ҳаммасига тенг ҳуқуқлар бериш билан уларнинг билим олиш ҳуқуқи таъминланади.

Ўзбекистонда оилада ва мактабгача болалар муассасаларида амалга оширилаётган мактаб ёшигача бўлган таълимга катта эътибор берилмоқда. Бошланғич, базавий ва ўрта мактабларда, бошқа ўқув юртларида (гимназиялар, лицейлар ва б.) Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бошланғич (I—IV синфлар), базавий (V—IX синфлар) ва ўрта (X—XI (XII синфлар) таълимни ўз ичига олган умумий таълим оладилар. Бунда базавий таълим мажбурий ҳисобланади. Ўрта маълумот олиш учун базавий синфларга ўқувчилар танлов асосида қабул қилинади.

Ҳунар-техника таълими базавий таълим асосида, лекин шу билан бирга умумий ўрта таълим асосида фақат ҳунар олиш билан амалга оширилади.

Техникумларда, билим юртларида, коллежларда ва бошқа ўрта махсус ўқув юртларида базавий, умумий, ўрта ва ҳунар-техника таълими асосида республика фуқаролари ўрта махсус таълим олишлари мумкин.

Олий маълумотли мутахассисларни тайёрлаш умумий ўрта ҳунар-техника ва махсус таълим асосида амалга оши-

рилади. Олий ўқув юртларида ўқитиш икки босқичли асосда бўлиб, бакалавр ва магистр даражасини бериш билан якунланади. Фуқаролар иккинчи мутахассислик бўйича ҳам олий таълим олишлари мумкин, бунда фақат шартнома асосида пул тўланиши керак. Ўзбекистон Республикасида олий ўқув юртларига талабгорларни (абитуриентлар) олий ўқув юртларига танлаб олишга ва талабаларни ўқитиш сифатини яхшилашга катта эътибор берилмоқда. 1993 йилда республиканинг бир неча олий ўқув юртларига қабул қилишда биринчи марта тест усули қўлланилди. Олий ўқув юртларида талабаларнинг билимларини назорат қилишда рейтинг жорий этилмоқда. Ўзбекистон Республикаси вазирлар Маъжамасининг 1993 йил 14 июндаги “Олий таълим сифатини ошириш тадбирлари ҳақида”ги қароридан бир ўқитувчига тўғри келадиган талабаларнинг ялпи сонини камайтириш, педагогларнинг иш ҳажмини ривожланган мамлакатлар даражасига яқинлаштириш кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим ҳақида”ги қароридан биринчи марта болаларнинг оилавий таълимда билим олишлари кўзда тутилган. Болаларнинг уй шароитида билим олишлари кейинчалик аттестация қилиш йўли билан ўқув юртлари дастури асосида амалга оширилади. Оилада билим олган ияхслар аттестация қилингандан сўнг таълим муассасаларида ўқувнинг истаган босқичида ўқишни давом эттиришга ҳақлидирлар.

Ўзбекистон Республикаси кишиларнинг ўзини-ўзи таълим олишга бўлган ҳаракатларини кўллаб-қувватламоқда. Ўз устида ишлаб билим даражаси ёки малакасини ошироқчи бўлган шахсларга экстернат тартибида имтиҳон топшириш имконияти берилади.

Кадрлар малакасини ошириш ва қайта ўқитиш давлатнинг, шунингдек шартнома асосида корхона, ташкилот, муассаса ва алоҳида шахсларнинг маблағи ҳисобидан амалга оширилади.

Республикада таълим олувчи шахсларни ижтимоий ҳимоялашни кучайтиришга қаратилган тадбирлар қабул қилинган. Жумладан талабалар маълум тартибда стипендия, нафақа, ётоқхона ва бошқа имтиёзлар билан таъминланганлар. Уларга текинга ёки имтиёзли равишда кутубхоналар, ўқув-ишлаб чиқариш, илмий, маиший, соғломлаштириш, спорт базаларидан, транспорт хизматидан, театр ва бошқа томошагоҳлардан фойдаланиш кафолатланган.

Ўзбекистонда ўта қобилиятли ёшларга доимий ғамхўрлик кўрсатилади, улар моддий жиҳатдан қўллаб-қувватланадилар, республикадаги ва хориждаги ўқув муассасаларида ўқиш ва стажировкада бўлиш учун имкониятлар яратиб берилди.

Конституциянинг 42-моддасига кўра “Ҳар кимга илмий ва техник ижод эркинлиги, маданий ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади. “Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади”.

Ўзбекистоннинг 1978 йилдаги қабул қилинган Конституциясида бор-йўғи коммунистик қурилиш мақсадини рағбатлантирувчи ижодий фаолият кафолатланган эди. Амалда эса, давлат мафқурасига мос келмайдиган ижодий фаолиятга эркинлик белгиланмаган эди. Аввалги амалда бўлган Конституцияда маданий ютуқлардан фойдаланиш ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланмаган, яъни “социалистик реализмни акс эттирувчи” айрим асарлардангина фойдаланиш мумкин бўлган.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йилдаги Конституциясининг 42-моддасига кўра, ижодий-мафқуравий тўсиқлар бартараф этилган, яъни Конституцияда маданий ютуқлардан фойдаланиш ҳуқуқи белгилаб қўйилган.

Айни пайтда ижод эркинлиги маълум масъулият ва мажбуриятни талаб этади. Масалага бундай ёндошиш халқаро фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқ меъёрларига мос келади. Ижодий фаолиятдаги маълум чеклаш давлат хавфсизлиги, жамият осойишталиги, аҳоли тинчлиги ва алоҳида шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида жорий этилган.

Ижод эркинлиги илмий тадқиқотлар ўтказиш, илмий ихтиролар яратиш, адабиёт ва санъатда янги асарлар ижод этиш асосида амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил августдаги муаллифлик тўғрисидаги қонунида фан, адабиёт ва санъатга оид асарлардан фойдаланишдаги муаллифлик муносабатлари тартибга солинган.

Ўзбекистон Республикасининг “Нашриёт фаолияти тўғрисида”ги қонунининг 4-моддасига кўра нашрга тайёрланган қўлёзмалар ва материалларга цензура ўрнатиш тақиқланади.

Илмий кашфиётлар, ихтиролар, рационализаторлик таклифларининг муаллифлик ҳуқуқи қонун асосида ҳимояланади. Давлат илмий ихтирочилик ва рационализаторлик фаолиятига шарт-шароит яратиб бериш асоси-

да қўллаб-қувватлашдан ташқари, уларнинг таклиф ва тавсияларини амалда жорий этишга, тадбиқ қилишга ёрдам кўрсатади. Ихтиролар ва кашфиётларни қўриқлаш ва фойдаланиш тартиби, шунингдек уларнинг ҳуқуқий, иқтисодий, ташкилий асослари 1994 йилнинг майида қабул қилинган “Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат нусхалари тўғрисида”ги Қонунда белгилаб берилган. Ушбу Қонунда муаллифлик ва патент эгаларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизми мустақкамланган, уларни татбиқ этишда юзага келадиган тортишувли муаммоларни белгиланган қонунчилик асосида Ўзбекистон Республикаси давлат Апелляция кенгаши ва суд томонидан кўриб чиқиш тартиби белгиланган.

Республикада ёшларда ижодкорлик қобилиятини шакллантиришга алоҳида аҳамият берилмоқда. Хусусан Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 2 июлдаги “Таълим тўғрисида”ги Қонунининг 10-моддасида болалар ва ўсмирларнинг ўқиш ва ўрганишга бўлган яқка эҳтиёжларини тўлиқ таъминлаш, бўш вақтларини унумли ўтказишлари учун турли мулк тизимидаги корхона ва жамоалар томонидан маданий-эстетик, илмий-табiiй йўналишда мактабдап ташқари ўқув-тўғарақлар ташкил этиш кўзда тутилган.

“Ўзбекистон Республикасида давлатнинг ёшлар сиёсати асослари тўғрисида”ги Қонунга мувофиқ ҳуқумат иқтидорли ёшларни қўллаб-қувватлашга алоҳида аҳамият бермоқда. Давлат ташкилотлари, жамоа бирлашмалари ва мансабдор шахслар иқтидорли ёшларга ғамхўрлик кўрсатишлари шарт. Қонунда фан, техника, иқтисод, бошқарув ва санъат соҳаларида иқтидорли ёшларни излаб топиш, уларни ҳимоя қилиш учун республикада давлат муассасалари, жамоа бирлашмалари, комиссиялар ишини тўғри ташкил этиш кўзда тутилган.

ХП БОБ

ФУҚАРОЛАРНИНГ МАЖБУРИЯТЛАРИ

1. ҲУҚУҚ ВА МАЖБУРИЯТЛАРНИНГ УЗВИЙ БОРЛИҚЛИГИ

Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқий мақоми фақат ҳуқуқлар ва эркинликлардангина иборат эмас, балки унга мажбуриятлар мажмуи ҳам қиради. Шубҳасиз, инсон ҳуқуқлари мўътабар ва муқаддасдир. Бироқ, турли-туман ҳуқуқий

муносабатлар ишгирокчиси бўлмиш инсон (фуқаро) фақат ҳуқуқ ва имтиёзлардан фойдаланиб қолмасдан, жамият, давлат ҳамда бошқа фуқаролар олдида муайян мажбуриятлар ҳам ўтайди. Ҳуқуқлар ҳақида гапирилса-ю, мажбуриятлар эса олинмаса, мантиқан ҳам тўғри бўлмайди.

Ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлигини ниҳоятда аниқ ифода далаб Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов қуйидагиларни таъкидлаган эди: “Демократик жамият қуриш учун, демократик тамойилларни тўла қарор топтириш учун, энг аввало мўътабар заминда таваллуд ва тарбия топган шахс, ўзини айнан шу юрт фарзанди деб билгувчи инсон ўз давлати, ўз халқи олдидаги, уни катта умидлар билан тарбия этган, вояга етказган жамият олдидаги бурчини адо этиши керак... ҳар қайси фуқаро, ҳар биримиз: “Шу давлат, шу жамият менга нима берди?” деб эмас, балки “Мен ўзим Ватанимга, элу юртимга нима бердим?” деб ўйлашимиз ва шу ақида билан яшашимиз керак” (*И.А. Каримов*. Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафологи. Т., “Шарқ”, 1993, 272-бет).

Ҳар қандай субъектив ҳуқуқнинг рўёбга чиқиши муайян юридик мажбуриятнинг адо этилиши билан боғлиқдир. Фуқаронинг ҳуқуқий лаёқати ва ўзга ҳуқуқлар амалга ошиши бошқа шахсларнинг бунга монелик қилмаслик мажбурияти билан таъминланади. Масалан, фуқаронинг қонунда белгиланган доирада ўз шахсий мулкига эга бўлиш имконияти, ўзига ёққан касбни танлаш ва турар-жой танлаш ҳуқуқи, давлат ҳокимият идораларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқлари барча шахслар ва ташкилотларнинг бу ҳуқуқлар амалга ошишига қаршилиқ кўрсатмаслик мажбурияти билан таъминланади.

Инсон мажбуриятлари ва фуқаронинг мажбуриятлари масаласида сўнги бир неча ўн йилликлар давомида олимлар орасида яқдиллик йўқ. Баъзи олимларнинг гувоҳлик беришича, ўтмишда инсон ҳуқуқлари ҳақида баралла ва тинимсиз гапириларди-ю, аммо инсон ва фуқаро мажбуриятлари ҳусусида жимлик ҳукм сурарди. Зеро, бунга назарий жиҳатдан ҳам (яъни табиий ҳуқуқ таълимотида), амалий-юридик жиҳатдан ҳам (ўтмишдаги конституциялар ва қонунчилик ҳужжатларида) асос йўқ эди. Масалан, венгер академиги Имре Сабоннги ёзишича, буржуа инқилоблари галабаси даврида “ҳуқуқлар билан бир қатор-

да мажбуриятлар ҳақида гапириш на аҳамиятга, на мунозарага лойиқ бўлмади”. Боз устига олимнинг фикрича, “табiiй ҳуқуқ бўйича мавжуд адабиётларда инсон мажбуриятлари тўғрисидаги масала ҳеч қачон тилга олинмаган; бундай тушунчани умуман билишмасди” (*И. Сабо. Идеологическая борьба и права человека. М., 1981, 128-бет*).

Мазкур фикрга рус профессори Б.С. Эбзеев раддия билдиради. Унинг таъбирича, юқоридаги нуқтаи назар ҳуқуқий адабиётда кенг тарқалган. Аммо у ҳақиқатга тўғри келмайди. Инсон ва фуқаронинг мажбуриятлари гоёси нафақат тиббий ҳуқуқ мактаби намоёндалари томонидан талқин этилган, балки инсон ҳуқуқлари билан бир қаторда қарор топаётган ғарб демократиясининг конституциявий амалиётида ҳам ўз ифодасини топган (*Б.С. Эбзеев. Конституция, демократия, права человека. М., 1992, 64-бет*).

Дарҳақиқат, инсон ва фуқаро мажбуриятлари мавзуси табiiй ҳуқуқ доктринасининг асосчиларидан бири ҳисобланган Ғуго Гроций асарларида акс эттирилган эди. Жумладан, ўзининг “Уруш ва тинчлик ҳуқуқи тўғрисида” (1625 й.) деган китобида голландиялик мутафаккир шундай деб ёзади: “инсоннинг бошқа бир инсонга нисбатан макрҳийла қилиши ўтакетган қонунсизликдир”; у “ваъдага вафо қилиш”, “шахсининг айби билан етказилган зарарни қоплаш” мажбуриятлари хусусида ҳам гапирган. Олим “Ўз манфаати учун давлат ичкарасида амал қилаётган ҳуқуқни бузган фуқаро ўз шахсий фаровонлигига ва ўзининг келажак авлодлари (зуриётлари) фаровонлигига пуғур етказди”, деб таъкидлайди (*Г. Гроций. О праве войны и мира. М., 1956, 46—47-бетлар*).

Табiiй ҳуқуқ мактабининг кўзга кўринган яна бир вакили германиялик профессор С. Пуфендорф 1673 йилда чоп этилган “Табiiй қонунга мувофиқ инсон ва фуқаро мажбуриятлари тўғрисида” деган китобида мажбуриятлар тизими ҳақида ўз қарашларини баён этди. У мажбуриятлар тизимида табiiй ақл-идрок билан англаб етиладиغان инсоннинг ўзига нисбатан мажбуриятлари бошқа инсонларга нисбатан мажбуриятлари ҳамда худога нисбатан мажбуриятлари мавжудлиги ҳақида гапиради. Пуфендорф Г. Гроцийдан фарқли ўлароқ мажбуриятларни инсоннинг ижтимоий табиатидан эмас, балки олий ақлдан, яъни теологик талқиндан келтириб чиқаради. Пуфендорф фикрича, инсон ўз мавжудлигини муҳофаза этишга ва ўз қобилиятларини ривожлантиришга мажбур.

Бошқаларга нисбатан мажбуриятлар қуйидагича таърифланади: ҳеч кимни ҳақорат қилмаслик, барчани табиатан тенг деб тан олиш, шартномага садоқатни сақлаш, ҳақиқатга ҳаққи бўлганларга ҳақиқатини айтиш, ўзгаларнинг мулкини ҳурмат қилиш, оилавий ва давлат ҳокимиятига итоат этиш ва ҳ.к.

Инсон ва фуқаронинг мажбуриятлари француз буржуа мафкурачилари асарларида ҳам ўз талқинига эга бўлган, албатта. Хусусан, Жан Жак Руссо ўзининг “Ижтимоий шартнома” асарида бу борада мушоҳада юритган. Фуқаролик эркинлиги, — деб ёзади Руссо, — фуқаролик мажбуриятларини чегириб ташлагандан сўнг индивидда қоладиган ҳуқуқлардан иборатдир. Бу мажбуриятлар фақат қонун билан юклатилиши мумкин. Қонун эса ижтимоий шартномага биноан ҳамма фуқаролар учун баб-баравар бўлган.

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар ривожининг кейинги босқичларида ҳам инсон ва фуқаронинг мажбуриятлари муаммоси эътибордан четда қолгани йўқ. Бироқ энди мажбуриятлар секин-аста ҳуқуқлар билан узвий боғлана бошлади.

Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари билан мажбуриятлари ўртасида ўзаро узвий боғлиқлик, алоқадорлик мавжудлиги айниқса немис фалсафаси ва юриспруденциясида яққол ифода этилди. Уз даврининг машҳур алломаси профессор Г. Еллинек “ҳуқуқ ва мажбуриятлар боғлиқлигини” бир неча бор таъкидлаган эди. Худди мана шу боғлиқлик фуқароларнинг бир-бирлари билан алоқада бўлишини таъмин этади, дер эди у.

Шахснинг ўзбошимчалигини чегаралаш ғояси 1789 йилги Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари тўғрисидаги француз Декларациясида ўзининг қонуний тасдигини топди: “Эркинлик ўзгага зарар етказмайдиган ҳамма нарсани қила олиш ҳуқуқидан иборатдир. Шу тариқа, ҳар бир инсоннинг табиий ҳуқуқларини амалга ошириш фақатгина худди шу ҳуқуқлардан жамиятнинг бошқа аъзолари ҳам фойдалана олишларини таъминлаш доирасидагина чегараланиши мумкин”.

1795 йил 22 августда Франция Конвенти Инсон ва фуқаро мажбуриятлари Декларациясини қабул қилди (Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII—XIX вв. — М., 1957 г.). Таъкидлаш лозимки, мажбуриятлар Декларацияси ўз даври учун шу тоифадаги биринчи ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, унга ўхшаш

хужжатни ҳали Америка ҳам, бошқа мамлакатлар ҳам билмас эди.

Мажбуриятлар Декларациясининг II моддасида қуйидаги қоида мустақамланган эди: “инсон ва фуқаронинг барча мажбуриятлари табиат томонидан барча қалбларда муҳрланган қуйидаги икки асосий тамойилдан ривож топади: Ўзингизга ўзгалар томонидан етказилишини истаманган жабрларни бировга нистабан ҳам қилманг; Ўзингизга ўзгалардан қандай яхшиликларни тиласангиз, бировларга доимо худди шундай яхшиликларни қилинг”.

Мажбуриятлар Декларацияси тизими билан табиий ҳуқуқ мактабидан келиб чиқиб, индивидни: бир томондан, инсон сифатида яъни, инсоният жамияти табиати-га хос мажбуриятлар соҳиби сифатида, иккинчи томондан, фуқаро сифатида — яъни, муайян давлатга мансублик билан боғлиқ фуқаровий мажбуриятлар соҳиби сифатида талқин этади. Декларациянинг I моддасида шундай қоида битилган: “...жамият мавжуд бўлиши учун унинг ҳар бир аъзоси ўз мажбуриятларини билиши ва бажариши лозим”.

Таҳлил этилаётган ҳужжатда “инсон мажбуриятлари” ва “фуқаронинг мажбуриятлари” бир-биридан фарқланади.

Инсон мажбуриятлари юқорида таъкидланган икки тамойил асосида ифодаланади. Ҳеч бир инсон бошқа инсонларга зарар етказмаслиги; ўзганинг манфаатини ҳам ўз манфаатидек ҳурматлаши; ўзига раво кўрмайдиган жабрни бировларга ҳам раво кўрмаслиги лозим. Шунингдек, ҳар бир инсон бошқа инсонларга яхшилик қилиши; ижобий наф келтириши; ўзига тилайдиган эзгуликларни уларга ҳам исташи шарт.

Фуқароларнинг мажбуриятлари эса шахснинг муайян давлатнинг фуқароси эканлигидан, фуқаролик жамиятининг аъзоси эканлигидан келиб чиқади. Булар — Ватанни ҳимоя қилиш, унга хизмат этиш, қонунларга итоат қилиш ва уларни ҳурматлаш ва бошқалар (III модда). “Ҳар бир фуқаро Ватанга хизмат қилиши, Озодлик, Тенглик ва Мулкни қонун даъват этган барча ҳолатларда ҳимоя қилиши лозим” (Мажбурият Декларациясининг IX моддаси). Сиёсий жамиятда фуқаронинг мажбуриятлари унинг ҳуқуқлари билан ўзаро чамбарчас боғлиқ. Фуқаронинг ҳуқуқлари бўлмаса, унинг мажбуриятлари ҳақида сўз юритиш ўринсиздир.

1948 йил 10 декабрда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси”да қуйидаги муҳим қоида мавжуд: “Ҳар бир инсон жамият олдида мажбуриятларга эга, зеро унинг шахси шу жамиятда тўла ва эркин камол топиши мумкин”. Мазкур қоида инсон мажбуриятларига ҳам, фуқаро мажбуриятларига ҳам бирдек дахлдордир.

Ҳозирги замон давлатларида фуқаролик нисбатан қатъий қонулаштирилган, уларда фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги принципи эълон қилинган. Мазкур принцип асосида шахснинг муайян давлат билан фуқаролик муносабатларида бўлиши унинг қонунлар билан аниқ белгиланган ҳуқуқлари ва мажбуриятлари орқали ифодаланади.

Фуқаронинг мажбуриятлари юридик мазмунга эга. Юридик мажбуриятлар уч вариантда намоён бўлади; биринчидан, шахснинг фаол (актив) хатти-ҳаракатлар содир этиш мажбурияти; иккинчидан, шахснинг пассив ҳаракатланиши, яъни муайян ҳаракатдан ўзини тийиш мажбурияти; учинчидан, давлат мажбурлов чорасига итоат этиш мажбурияти, яъни юридик жавобгарликни ўташ мажбурияти. Масалан, олди-сотди шартномасини олайлик. Бунда харидор шартномада иштирок этувчи бир тараф сифатида олинган товар учун келишилган пулни тўлашга мажбур; сотувчи пулни (чекни) олгач, белгиланган ҳақи тўланган товарни харидорга беришга мажбур, айти вақтда у харидорга нисбатан ноўрин хатти-ҳаракатдан ўзини тийиши шарт (харидорга қўпол муомала қилмаслик, уни ҳақоратламаслик, товарни танлаб олишига эътироз билдирмаслик ва ҳ.к.); мабодо сотувчи хизмат интизомини бузишга йўл қўйса, у интизомий юридик жавобгарликни ўташга мажбур бўлади.

Юридик мажбурият — бу, бир томондан, ижтимоий заруриятнинг қонун билан белгиланган аниқ меъёри, иккинчи томондан, жамият, давлат ва шахснинг манфаатларини қондиришга қаратилган оқилона ва мақсадга мувофиқ хулқ-атворнинг қатъий меъеридир. Бу ерда гап фуқаронинг (юридик шахснинг) ҳуқуқ нормасида расман белгиланган мажбурий хулқ-атвори (фаолияти)нинг йўналиши тўғрисида бормоқда. Ушбу мажбуриятдан четга чиқиш қонун билан тақиқланади ва жазоланади. Юридик мажбурият лозим бўлган ҳуқуқий хулқ-атвор (фаоли-

ят)нинг эталони — андозаси, намунаси ҳисобланади. Бу хулқ-атвор (фаолият) нафақат ҳуқуқи бор шахснинг манфаатини таъминлашга, балки мажбурият ўтаётган шахснинг ўзини, умуман бугун жамият манфаатларини таъминлашга йўналтирилгандир. Қонун чиқарувчи юридик мажбуриятларни белгилашда ана шу манфаатлар муштарақлигидан келиб чиқилади. Цицерон шундай деган эди: “Қонуннинг донолиги шундаки, у тўғри йўл тутишни талаб этади” (Қаранг: *Цицерон. Диалоги о государстве, о законах.* М., 1966, 94-бет). Хатти-ҳаракатнинг тўғри ёки нотўғрилигига ижтимоий (шу жумладан хусусий) манфаатлар нуқтаи назаридан баҳо берилади.

Юридик мажбурият ўз моҳият эътибори билан бу шахснинг ўз иродаси тобелигини англаб етишидир. Инсон (фуқаро) ўз хатти-ҳаракатларини ташқаридан қилинадиган (бошқа шахслар ёки давлат томонидан қилинадиган) талабларга мувофиқлаштиришга мажбур бўлади. Юридик мажбурият ўтовчи субъект деганда ҳуқуқий норманинг талаби кимга қаратилган бўлса, ўша шахс тушунилади (*Г.Ф. Шершеневич. Общая теория права.* Том 2. М., 1911, 619-бет). Инсон ҳамма вақт ҳам ўзи истаганча ҳаракат қилавермайди, балки заруриятдан келиб чиқиб, вазиятга боғлиқ ҳолда ҳаракат қилади. Юридик мажбуриятни таърифлашда **зарурият** моҳиятга оид муҳим жиҳат ҳисобланади. Шу боис юридик мажбурият қонун билан белгиланган муайян зарурий хатти-ҳаракатдир.

Профессор Н.И. Матузов юридик мажбурият мазмунини зарурият орқали изоҳлаб, унинг тўртта таркибий қисмини кўрсатиб ўтади. Булар қуйидагилар: а) муайян ҳаракатларни содир этиш зарурияти; б) маълум ҳаракатларни содир этишдан тийилиш зарурияти; в) ўзга шахслардан у ёки бу ҳаракатларни содир этиш, ёхуд содир этмасликни талаб қилиш зарурияти; г) белгиланган ҳуқуқий талабларни бажармаганлик учун жавобгарлик ўташ зарурияти (Қаранг: *Н.И. Матузов. Правовая система и личность.* Изд. Саратовского ун-та, 1987, 153-бет.).

Юридик мажбуриятнинг ижтимоий-сиёсий моҳияти унда ифодаланган давлат иродасида ўз аксини топади. Бу юридик мажбурият моҳиятини энг умумий тарзда талқин этишидир. Чунки давлат иродаси (ёки халқ иродаси) бошқа ҳуқуқий институтлар ва ҳодисаларнинг ҳам моҳиятини белгилаш мезонидир. Шу сабабли юридик мажбуриятнинг асл, туб моҳиятини бевосита акс эттирувчи мезонни

излаш лозим. Фикримизча, бундай мезон шахсининг муайян тарзда хатти-ҳаракат содир этишини талаб қилувчи давлат-ҳуқуқий заруриятдир. Худди мана шу нарса юридик мажбуриятнинг моҳиятини ташкил этади.

Ҳуқуқий норма диспозициясида қандай хатти-ҳаракат, хулқ-атвор тури кўрсатилишига қараб юридик мажбуриятлар **“фаол”** ёки **“пассив”** кўринишда бўлади. Фаол мажбуриятлар содир этилиши зарур бўлган хатти-ҳаракатни мустаҳкамлайди. Пассив мажбуриятлар эса ҳуқуқий нормада таъкидланган хатти-ҳаракатни содир этишдан ўзини тийиш заруриятини назарда тутади.

“Пассив” мажбуриятлар “бир томонлама амал қилувчи”, яъни ҳуқуқий муносабатнинг бошқа иштирокчиси учун юридик оқибатлар келтириб чиқарувчи ҳуқуқларга нисбатан ҳам мувофиқ бўлади. Масалан, суднинг фуқаролик ишини кўриб ҳал этиш ҳуқуқига нафақат даъвогар ва жавобгарнинг суд муҳофазасидан фойдаланиш ҳуқуқи, балки томонларнинг ишни кўришда белгиланган тартибга риоя этиш мажбурияти ва суднинг қонуний кучга кирган барча қарор ва ажримларига риоя этиш мажбурияти мувофиқ келади. Тарафларнинг суд муҳофазасидан фойдаланиш ҳуқуқига суднинг томонлар тавсияномаларини кўриб чиқиш, кассация шикоятларини қабул қилиш ва тегишли юридик чораларни кўриш мажбурияти мувофиқ келади. Бундан хулоса шуки, ҳар қандай субъектив ҳуқуққа муайян бир шахсининг юридик мажбурияти мувофиқ келади.

Фуқароларнинг мажбуриятлари қонунлар ва бошқа меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар билан ўрнатилади. Уларнинг энг асосий мажбуриятлари Конституцияда белгиланади.

2. ЎЗБЕКИСТОН ФУҚАРОЛАРИНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ МАЖБУРИЯТЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг X боби фуқароларнинг бурчлари (мажбуриятлари)га бағишланган. Бу ерда жами олтита моддада фуқароларнинг асосий мажбуриятлари мустаҳкамланган (фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари эса Конституциянинг 23 та моддасида мустаҳкамланган).

Барча фуқароларнинг, шунингдек Ўзбекистон Республикасида яшовчи ҳар бир шахсининг энг муҳим мажбури-

ятларидан бири Конституция ва қонунларга риоя этиш, Асосий Қонунда белгилаб қўйилган бурчларни бажаришдир (47 ва 48-моддалар). Мазкур Конституциявий талаб замирида мамлакатда қатъий қонунийлик режимини таъминлаш мақсади ётибди.

Қонунийлик муҳити — давлатда, жамиятда мустақкам тартиб ва барқарорлик асоси, ҳар бир фуқаро ҳаётида тинчлик ва осойишталик бўлишининг гаровидир.

Конституция ва қонунларга риоя этиш мажбурияти ҳуқуқий муносабатларнинг барча субъектлари учун умумий, универсал талабдир. Бунинг маъноси шундаки, ҳар бир инсон, ҳар бир фуқарода ҳаёт фаолиятининг барча жабҳаларида ҳуқуққа мувофиқ хатти-ҳаракат қилишдек ички руҳий “дастур”, эътиқод мавжуд бўлиши назарда тутилади.

Конституция ва қонунларга риоя этиш — нафақат уларнинг қоидаларини бузмасликлари, балки фуқаролар ўз фаолияти, ҳаёт тарзи билан конституциявий тамойил ва асосларни, қонунчилик меъёрларини реал воқеликка айлантиришга кўмаклашишлари демакдир.

Конституция ва қонунларда жамият ва давлатнинг ижтимоий-сиёсий асослари, мамлакатда ўрнатилган ҳуқуқий тартибот, ижтимоий муносабатларнинг бутун тизими энг мужассам тарзда ифода этилади. Шу сабабли уларга ҳар бир фуқаро қатъий риоя этишга мажбур. Бу қоидаларни ҳар қандай кўринишда бузиш давлат, жамият ва фуқароларнинг манфаатига пугур етказди: “Фуқаролар... — деб таъкидланади Конституциянинг 48-моддасида, — бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар”.

Конституция, **фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асрашга мажбурдирлар**, деб кўрсатади (49-модда). Ўзбек халқи чиндан ҳам бой тарихий, маънавий ва маданий мерос соҳибидир. Асрлар мобайнида шаклланган, жамланган бу мерос нафақат ўзбек давлатчилиги ривожига, балки бутун жаҳон цивилизациясига қўшилган улкан ҳиссадир. Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси бу билан фахрланибгина қолмасдан, балки мазкур маданий ва маънавий “хазина”ни кўз қорачиғидек асраши, уни келгуси авлодларга етказиб бериши ўзи учун ҳам фарз, ҳам қарз деб билиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси **фуқароларнинг атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш мажбуриятини** мустақкамлайди (50-модда).

Дарҳақиқат, фан-техника тараққиёти авж олган ҳозирги асримизда инсониятнинг ҳаёт кечириш маскани бўлмиш табиий атроф муҳит алоҳида муҳофазага муҳтож. Бундай муҳофаза мугасадди давлат идоралари ва жамоатчилик структуралари бўғини (масалан, “Экосан” жамғармаси, “Орол”ни қутқариш жамғармаси ва бошқалар, томонидан амалга оширилади. Ушбу фаолиятда табиат инъомларидан баҳраманд бўлувчи ҳар бир фуқаро (инсон) иштирок этиши шарт.

Сўнги йилларда Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”, “Ер тўғрисида”, “Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида” “Давлат санитария назорати тўғрисида”, “Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар тўғрисида”, “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги бир қатор муҳим қонунлари қабул қилинди. Уларнинг кўпчилиги меъёрлари фуқароларнинг табиат билан бўладиган мулоқотдаги мажбуриятларини белгилайди. Табиатга оид қонунлардаги ҳар бир қоидага риоя этиш, уларнинг бузилишига фаол қарши туриш ҳар бир фуқаронинг юридик мажбуриятидир.

Фуқароларнинг қонуни билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлаш мажбурияти конституциявий даражада мустаҳкамланган (Конституциянинг 51-моддаси).

Собиқ совет тузуми давридаги Конституцияларда фуқароларнинг бундай мажбурияти назарда тутилмаган эди. Сабаби социалистик давлат мулкчилиги ҳукмронлик қилган шароитда бюджет асосан корхона ва ташкилотлар ҳисобидан тўлдириларди.

Мамлакатимиз бозор иқтисодиётига ўта бошлаганлиги муносабати билан Конституциямизда биринчи марта фуқароларнинг солиқ тўлаш мажбурияти қонулаштирилди. Бу қонуниятли ҳолатдир. Хусусий мулкчиликнинг жорий этилиши, эркин тadbиркорликка йўл очилиши, иқтисодиётда давлат мулкчилиги соҳасининг қисқариши солиқ тизимида янгича ёндошувни тақозо этди. Солиқ тўловчи субъектлар сифат жиҳатдан ўзгариб, солиққа тортиладиган даромадлар тури кенгайди. Шу боис давлат бюджетидан фуқаролардан олиннадиган солиқлар аҳамияти ошди.

Эркин иқтисодий фаолият кенгайган шароитда, табиийки, фуқароларнинг, хусусий тadbиркорларнинг давлат назоратига олинмаган даромад манбалари кўпайиши мум-

кин. Бундай вазиятда даромадларни декларация қилиш тартиби йўлга қўйилиб, фуқаролар ўз ихтиёри ва ташаббуси билан солиқ тўлашлари лозим бўлади. Фуқароларнинг солиқларни тўлаш мажбуриятини конституциявий даражада мустақкамланганлигининг боиси ана шунда.

Конституциянинг 52-моддасида **Ўзбекистон Республикасининг ҳимоя қилиш — Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир**, деб мустақкамланган.

Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси 1991 йил 2 июлда қабул қилинган “Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида”ги ҳамда “Муқобил хизмат тўғрисида”ги қонунларга мувофиқ ҳарбий (муқобил) хизмат ўтайди. Юқоридаги қонунлар Ватанни ҳимоя қилиш тўғрисидаги мажбуриятни адо этиш тартиби, муддатлари, шарт-шароитлари ҳамда имтиёзлари масалаларини тартибга солади.

Конституция фуқароларнинг соғлиғи, диний эътиқоди имкон бермаган тақдирда қонунда белгиланган тартибда муқобил хизмат ўташлари мумкинлигини ҳам назарда тутган.

Шундай қилиб, фуқароларнинг мажбуриятлари жамият, давлат ва барча фуқароларнинг ўз манфаатлари йўлида амалга оширилади. Ҳар бир фуқаро ўз мажбуриятларини виждонан ўташ орқали бошқа инсонларнинг, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари амалга ошишига кўмаклашаётганлигини англаб етиши лозим.

XIII Б О Б

ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ҲАМДА ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ КАФОЛАТЛАРИ

Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқларига доир давлат сиёсатида инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари жамиятда қонунчилик асосида мустақкамланиб, иқтисодий, сиёсий, юридик, ташкилий кафолатлар тизими билан таъминлангандан кейингина амалга ошиши мумкинлиги масаласи муҳим ўрин эгаллайди. Инсоннинг “абдий”, “табiiй” ҳуқуқлари ҳақида кўп гапириш мумкин, лекин улар қонунларда мустақкамланмаса ва ижтимоий, иқтисодий, юридик воситалар билан таъминланмаса, бу ҳуқуқлар амалда ҳеч қандай самара бермайди.

1. ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ҲАМДА ЭРКИНЛИКЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ

Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари ва уларни амалда қўллаш — жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий тузуми, халқ ҳокимиятчилиги, маданий қадриятлар, давлатнинг, жамоат ташкилотлари ва партияларнинг бутун ташкилий фаолияти билан, шунингдек турли хил юридик қоида ва меъёрлар тизими билан таъминланган.

Табиийки, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда давлат ва жамият, шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларини ўзида мужассамлаштирган самарали йўлини топиш билан боғлиқ ўзига хос муаммолар мавжуд. Иқтисодий, ижтимоий ва бошқа кафолатларни ривожлантириш билан бир қаторда, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишни таъминловчи юридик механизмни такомиллаштириш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий тизими фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда, уларнинг ҳуқуқлари поймол этилганда уни тиклашга ёрдам берувчи давлат ҳуқуқий механизмига ва кафолатларнинг бутун бир тизимига эга.

Республикаimiz тараққиёт сари ривожланиб бораётган мамлакатдир. Унинг тараққиёти фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳажмининг кенгайиши, уларни амалга ошириш ва самарали ҳимоя қилиш кафолатларининг мустаҳкамланиши билан боғлиқ ҳолда кечади.

Мамлакатимизда мустақиллик эълон қилингандан бери инсон ҳуқуқларига амал қилиш, уни ҳимоя қилиш халқаро ҳуқуқ меъёрлари даражасига мос бўлишини таъминловчи қонуний асослари ва ташкилий тизимини шакллантириш борасида дадил қадамлар қўйилмоқда.

Фуқароларнинг ҳуқуқларини таъминлашда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатлари” деб номланган X боби муҳим аҳамиятга эгадир (43-46 моддалар). Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларининг қонунлар асосида мустаҳкамлаб қўйилиши албатта зарурдир. Лекин бу ишнинг ярими бўлиб, энг оддий қисми ҳисобланади. Энг мураккаб томони инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли тарзда татбиқ қилинишидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг X бобида шахс ва унинг эркинликлари

таъминланишини билдирадиган “кафолат” тушунчаси ишлатилса ҳам, уни таъминлаш учун давлат томонидан, фуқароларнинг ўзлари томонидан ҳам бу соҳада кўпгина кучгайрат сарфланиши тақозо қилинади. Бунда биринчи навбатда шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлаш воситалари муҳим аҳамиятга эгадир. Илмий адабиётларда бундай тушунчага қуйидагича таъриф бериш мумкин: “Кафолат — бу фуқароларга белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишни таъминлашга ёрдам берадиган воситалар, усуллар ва шарт-шароитлардир”.

Кафолатни қуйидаги турларга ажратиш мумкин: сиёсий, мафкуравий, иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқалар. Кафолатнинг вазифаси шундан иборатки, биринчидан, инсон ҳуқуқларини амалга оширишда тўсқинликка йўл қўймаслик, агар улар мавжуд бўлса уни бартараф этиш; иккинчидан, шу ҳуқуқлар билан боғлиқ бўлган мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашда ҳуқуқий воситалар (кафолатлар) муҳим роль ўйнайди, чунки бошқа барча кафолатлар ҳуқуқий кафолатларда ўз ўрнини топади.

Ҳуқуқий кафолатлар нималарни ўз ичига олади?

Биринчидан, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиши мумкин бўлган ҳаракатларни тақиқлаш ва чегаралашнинг юридик меъёрларини мустаҳкамлаш.

Иккинчидан, фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини тўсқинсиз амалга оширишларида давлат идоралари, мансабдор шахслар ва ҳуқуқнинг бошқа субъектларининг мажбуриятлари Конституциянинг 43-моддасида “Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди” деган қоида белгилаб қўйилган. Ишга ёлловчи ходим билан тузган меҳнат шартномасини ўз ташаббуси билан бекор қилишдан олдин уни (ходимни) огоҳлантиришга мажбур. Меҳнат шарт-шароитларини ўзгартиришдан икки ой олдин ходим огоҳлантирилиши лозим.

Учинчидан, татбиқ этишни мустаҳкамлашни таъминловчи махсус меъёрлар (масалан, шикоят қилиш ҳуқуқи, судга мурожаат қилиш ҳуқуқи).

Тўртинчидан, ҳуқуқларни бузганлик учун юридик жавобгарлик (мулкӣ, интизомӣ, маъмурий, жиноӣ).

Бешинчидан, фуқароларнинг ҳуқуқларини амалга оширишни мустаҳкамлашга қаратилган ва ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган, тегишли давлат ва жамоат идора-

лари, мансабдор шахсларнинг фаолияти. Булар жумласига яна қонунчиликнинг бажарилиши устидан назорат қилиш бўйича фаолият (прокуратура), ҳуқуқларни бузиш билан боғлиқ бўлган низоларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш (судлар), Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қошидаги инсон ҳуқуқлари бўйича Вакилнинг, Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий Марказнинг, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ташкилотларнинг фаолияти ҳам инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминловчи омиллардир. Буларни юридик кафолатлар тизимининг таркибий қисми деб ҳисоблаш мумкин.

Юқорида кўрсатиб ўтилган юридик кафолатларнинг турлари яхлит бир тизимни ташкил қилиб, унинг таркибий қисмлари ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдириб туради. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини тўсиқсиз амалга оширишдаги юридик кафолатларнинг самарадорлиги шу кафолатларни амалда қанчалик таъминланганлик даражасига боғлиқ бўлади.

Албатта бу тизимда кўп воситалар мукамал деб бўлмайди. Модомики, республикамизнинг асосий мақсади ҳуқуқий демократик давлат қуриш экан, бундан кейин ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимига кирувчи барча идоралар фаолиятини янада такомиллаштириш ва бу фаолиятни тартибга солиб турадиган ҳуқуқий базани мукамал тарзда ишлаб чиқиш лозим бўлади.

Юридик адабиётларда қонунийлик тушунчаси қонунлар ва қонун ости актларини давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар ва ташкилотлар томонидан бажарилишининг талаби сифатида кўрилади.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари қонунларда мустаҳкамланиб қўйилган ҳолларда уларни амалга оширилиши, қўлланиши мамлакатда қонунийлик тизими мавжуд бўлгандагина реал бўлиши мумкин. Қонунийлик давлатимиз фаолиятининг конституцион тамойили ҳисобланади (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 14-модда).

Қонунийлик тизимини фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан тўлиқ фойдаланишларининг сиёсий-юридик кафолати деб айтиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қоидаларига жорий қонунларда аниқлик киритилади. Лекин шуни назарда тутиш керакки, Ўзбекистон Республикаси Кон-

ституцияси меъёрлари — бу бевосита қўлланиладиган меъёрлар бўлиб қуйидагиларни билдиради:

— Фуқаролар асосий қонунда кўрсатилган ҳуқуқ ва эркинликларга амалда эга бўладилар;

— Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ўзларининг асосий конституцион ҳуқуқ ва эркинликларини барча ҳолларда уларни жорий қонунчилик билан ҳимоя қилиш тартиби белгиланган ёки белгиланмаганлигидан қатъи назар ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Конституциявий қонунийлик қонунларда бузилган ҳуқуқ ва эркинликларнинг тикланишини ва улардан фойдаланишга тўсқинлик қилувчи ҳолатларни тугатишни, ўзларининг ҳаракатлари билан шахснинг ҳуқуқи, унинг шаъни, қадр-қиммати, қонуний, мулкӣй ва бошқа манфаатларини бузувчи мансабдор шахсларни юридик жавобгарликка тортишни талаб қилади.

Қонунийлик режими мамлакатда шундай реал ҳолатни назарда тутадикӣ, унда қонун билан эълон қилинган ҳуқуқ ва эркинликлар формал характерга эга бўлмасдан, балки шахснинг реал имкониятларига мос ҳолда нафақат юридик, балки моддий, ижтимоӣй-сиёсий кафолатланган бўлади. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва уларни бузилган ҳолларда тиклашнинг тизими мавжуддир, бу тизим юқоридаги функцияларни амалга оширувчи органларни (суд, прокуратура, адвокатура, милиция, шунингдек инсоқ ҳуқуқлари бўйича махсус миллий институтлар) ва ҳимоя қилиш ҳамда тиклаш фаолиятини тартибга солувчи ҳуқуқӣй меъёрларни ўз ичига олади.

Суд ҳимояси бу борада муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси суд тизими Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Хўжалиқ суди, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалиқ суди, вилоят, шаҳар, туман судларидан иборат. Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган муаммо ва низоларни ҳал этишнинг энг самарали демократик йўлларида бири — бу суд орқали ҳал этишдир. Суд ёрдамида шахсга у ёки бу ҳуқуқнинг тегишли эканлигини аниқлаш, тан олиш (масалан, ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисани тасдиқлаш); бузилган ҳуқуқни тиклаш (масалан, оқловчи ва ҳукм чиқариши, асоссиз ҳимоя, жавобгарликка тортил-

ган шахсни қамоқдан озод қилиш) ва етказилган зарарни ундириш мумкин.

Судловни адолатли бўлишлигини кафолатловчи махсус юридик воситалар мавжуд. Буларга суд тузилиши тўғрисидаги қонунчиликда мавжуд бўлган барча демократик тамойиллар ва меъёрлар, фуқаролик жараёни ва жиноят жараёни ҳуқуқи ва ҳоказолар киради.

Одил судлов ўз ичига ҳаққонийлик, қилмишига асосли равишда муносабатда бўлиш, низони адолатли ҳал қилиш ва жиноят учун адолатли жазо бериш, барча шахсларнинг қонун ва суд олдидаги тенглиги, айбисизлик презумпцияси, ўз иши бўйича судья бўлишнинг мумкин эмаслиги тамойили, қилинган ҳар бир ҳуқуқбузарлик учун бир неча жазо тайинланишига йўл қўймаслик ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда суд тизими асосий воситалардан бири ҳисобланади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасини эсга олиш kifоя.

Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат идоралари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизмининг элементларидан бири Ўзбекистон Республикасининг “Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузувчи ҳаракат ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”ги қонун ҳисобланади.

Бу қонун меъёрларидан келиб чиқиб, фуқаро ўзининг ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилишига қарши бевосита судга бўйсунуш тартибига кўра юқори турувчи идорага мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Бу идора шикоятларни бир ой муддат ичида кўриб чиқишга мажбур. Агар фуқароларнинг шикояти бўйича қоникарли жавоб бўлмаса ёки кўриб чиқиш рад этилса, ёхуд шикоят қилинган кундан бошлаб бир ой мабойнида жавоб олинмаса, ҳар бир фуқаро судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Ҳар хил поғонадаги судлар томонидан ишларнинг тоифаларга бўлиб кўрилишига судловлилик деб аталади. Масалан, умумий қоидага кўра фуқаролик ишлари жавобгарнинг (фуқаро, корхона) яшаш жойидаги судларда кўрилади. Айрим ҳолларда ишни қайси суд томонидан кўрилишида даъвогарнинг талаби эътиборга олинади. Алимент ундириш, никоҳни бекор қилиш, ишга тиклаш

тўғрисидаги, нафақа ва уй-жой билан боғлиқ ҳуқуқларни ва бошқа ҳуқуқларни ҳимоя қилиш билан боғлиқ ишлар бўйича даъвогарнинг яшаш жойидаги судга ҳам даъво қилиш мумкин.

У ёки бу тоифадаги ишларни (низолар, муаммолар) қайси идора томонидан кўриб чиқилиши тааллуқлилик деб аталади.

Судловлиликка тааллуқлилик ҳақида гапирганда Ўзбекистон Республикаси суд тизимида эътиборни қаратиш лозим. Жисмоний шахсларга доир суд ишлари умумий судлар томонидан, юридик шахслар ўртасидаги низолар эса, хўжалик судлар томонидан кўрилади. Хўжалик судлари иктисодий соҳада вужудга келадиган низоларни ҳал қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди қонунчилик ва ижро ҳокимиятлари актларининг конституцияга мослигини кўриб чиқади.

Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини судлардан ташқари ҳам ҳимоя қилиш тизимлари мавжуд. Улар давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари сифатида фаолият кўрсатадилар. Улар махсус идора ҳисобланади. Бузилган ҳуқуқни тиклаш ва шикоятларни кўриб чиқиш одатда юқори турувчи идоралар ва мансабдор шахслар томонидан амалга оширилади.

Баъзи ҳолларда бузилган ҳуқуқни тиклаш ва ҳимоя қилиш ҳар бир тизимнинг юқори турувчи идораси (масалан, маданият вазирлиги, таълим вазирлиги ва ҳоказо) томонидан амалга оширилади. Бундай тартибни идоравий кўриб ҳал қилиш деб аташ мумкин. Бошқа ҳолларда бундай ишлар билан махсус идоралар шуғулланадилар. Ҳимоя қилиш ва бузилган ҳуқуқни тиклаш функциясини давлат ва жамоат назорати идоралари ҳам амалга оширадилар. Улар қонунчилик бузилишининг олдини олишни талаб қилувчи ва бажарилиши мажбурий ҳисобланган актларни ишлаб чиқиш ҳуқуқига эгадирлар.

Шунингдек, шикоят ва аризаларни кўриб чиқиш билан Ўзбекистон Республикаси Президенти аппаратининг хатлар ва фуқароларни қабул қилиш бўлими ҳам шуғулланади. Бундай иш ижроия қўмитасининг барча поғоналарида амалга оширилади.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда прокуратура муҳим роль ўйнайди. Прокуратуранинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституция-

си ва “Ўзбекистон Республикасида прокуратура тўғрисида”ги қонун билан тартибга солинади. Прокуратуранинг асосий вазифаси қонунийликни таъминлашдир.

Ўзбекистон Республикаси прокуратура идоралари маҳаллий ҳокимият бошқарув ва назорат идоралари, юридик шахслар, жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар, фуқароларнинг қонунларга бир хилда ва аниқ риоя қилишлари устидан назорат этадилар. Прокурорнинг судда жиноят ва фуқаролик ишларини кўришда қатнашиш ҳуқуқи муҳим аҳамиятга эга.

Прокурор фуқароларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилади ва соҳада амалий фаолият кўрсатади.

Адвокатура ҳуқуқни ҳимоя қилиш тизимларидан биридир. Унинг фаолияти қонун билан ҳимоя қилинади. Адвокатура — адвокатлик фаолияти билан шуғулланадиган кишиларнинг ихтиёрий тартибда бирлашган уюшмаси ҳисобланади.

Кейинги йилларда бозор муносабатларига ўтиш ва суд ислоҳоти ўтказилиши пайтида адвокатлар танқислиги яққол сезилмоқда. Адвокатлар жинойий ва фуқаролик ишларини кўришда биринчидан, айбланувчи, жабрланувчининг вакили, судланувчининг, фуқаролик ишларида даъвогар ва жавобгар сифатида, иккинчидан, даъвогар, жавобгар ва учинчидан, шахсларнинг вакили сифатида қатнашадилар. Адвокат фуқаролар ишнни кўришда у ёки бу томонининг вакили бўлиб, нафақат суд мажлисида ишгирок этади, балки у далилларни йиғиш, ҳужжатларни тайёрлаш ва зарурат туғилса суд устидан шикоят ҳам тузиш ишларини олиб боради. Адвокатни ёллаш тузилган битимда ўз аксини топади.

Адвокатларга маош маслаҳатхонага тушган маблағлардан тўланади. Маълум бир ҳолатларда давлат томонидан бепул юридик ёрдам бериш кафолатланади. Жиноят жараёнида адвокатнинг иштироки шахсни ушлаш ва уни жинойий жавобгарликка тортиш даврдан бошланади. Адвокат ёрдamidан кўрсатилган ҳолатлардан олдин ҳам фойдаланиш мумкин. Бундай вазият шахсларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя этишда жуда маҳимдир. Суд мажлисида адвокат ҳамма ҳужжатлар билан танишиш, савол бериш, далилларни ўрганиш, ариза ёзиш ҳуқуқларига эга. Суд жараёнининг якуний қисмида адвокат ишнни адолатли яқунланишига кафолат бўлиши мумкин. Қонун адво-

катни иш юзасидан сўроқ қилишни тақиқлайди. Адвокат ҳимояланувчининг ҳуқуқларини ҳимоя этиш жараёнида қонунда кўрсатилган барча воситаларни ишлатиши мумкин. У иш юзасидан маълум бўлган маълумотларни эълон қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилган.

2. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДА МИЛЛИЙ ИНСТИТУТЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи тизимга махсус тузилган ва ривожланаётган нодавлат ташкилотлари киради. Олий Мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича вакили, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонида биноан тузилган инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ шулар жумласидандир.

1995 йилнинг февраль ойида ўтказилган Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида Олий Мажлис қошида инсон ҳуқуқлари масалалари билан шуғулланувчи институт ташкил этиш зарурлиги таъкидланган эди. Бундай институтни тузиш гоёси Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов томонидан илгари сурилган бўлиб, бу институт ҳозирги кунда Олий мажлиснинг инсон ҳуқуқлари бўйича Вакили сифатида фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари бўйича вакил ўз фаолиятида мавжуд бўлган ҳуқуқий ташкилотлар билан чамбарчас алоқада ишлайди ва бу соҳада жамият ҳаётида пайдо бўладиган муаммоларни самарали ҳал этади. Бундан ташқари инсон ҳуқуқлари бўйича вакил шахслар ва давлат, шахслар ва ҳокимият орасидаги муносабатларни яхшилайти ва такомиллаштиради.

Ҳуқуқни ҳимоя қилувчи бошқа идоралардан фарқли ўлароқ, вакил фақат инсонларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиш ва ривожлантириш соҳасида иш олиб боради. Зарур бўлганда у тегишли ташкилотларга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга ва уларни қонун орқали ҳимоялайди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилнинг фаолияти муҳим аҳамиятга эга, чунки у йил охирида соҳадаги ишлар ҳақида парламент ва Президентга маъруза тайёрлайди. Ўз фаолиятини олиб бориш пайтида вакилнинг дахлсизлиги таъминланади ва у тергов ишлари соҳасида катта ваколатга эга.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимида суд ҳокимиятининг ўрни жуда каттадир. Судлар ўз ишида инсоннинг ҳуқуқлари бузулмаслигини таъминлайдилар. Лекин судларнинг фаолияти маълум бир талаблар билан чекланган, кўпгина ҳолларда улар ишни кўриб чиққанда ишда кўрсатилган талаблар қонуний ёки ноқонуний деб хулоса чиқарадилар. Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил эса, бу соҳада анча эркиндир, у нафақат қонунни ўртага қўйиб ишни кўриб чиқади, балки ишнинг ўрғанади ва ўзининг хулосаларини адолат, умуминсоний меъёрлар нуқтаи назаридан кўриб чиқади. Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилнинг яна бир афзаллиги шундаки, агар судлар ишни ўзидан юқори турувчи идораларнинг талабларига кўра ҳал қилсалар, инсон ҳуқуқлари бўйича вакил эса, бу соҳада мустақилликка эга. Бундай ҳолатни Прокуратура амалиётида ҳам кўриш мумкин. Прокуратура давлат ташкилоти бўлиб, ишларни кўриш давомида давлат фойдасини ёки давлат сиёсатини устун кўяди, бу ҳам прокуратура томонидан ишларни ҳолисона кўриб чиқилишига халақит беради. Бундан ташқари суд ёки прокуратуранинг инсон ҳуқуқлари бўйича ишларни кўриб чиқишдаги фаолиятида айрим қийинчиликларга дуч келинади. (Масалан, суд харажатлари, суд процедураси қийинчиликлари ва бошқалар). Бу борада инсон ҳуқуқлари бўйича вакилнинг ҳолати анча яхши бўлиб, унинг ишлари вақт билан чегараланмаган. Шунга кўра, Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили бир мунча қулайликларга эга ва бу борада у ўз ишини юқори идораларга қарамликдан ҳоли ҳолда олиб боради ва муҳим хулосаларни ишлаб чиқади. Вакил ишларни кўриб чиққанда хилма-хил усулларни қўллаши мумкин. Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилга мурожаат қилувчининг миллати, фуқаролиги ёки бошқа белгилари аҳамиятга эга эмас. Бундан ташқари Вакил ўз ишини нафақат Конституцияда белгиланган, балки дунёда эътироф этилган ҳуқуқларга асосланган ҳолда ҳам олиб боради ва ҳал қилади. Бу борада ҳам унинг ваколатлари чекланмаган.

Мазкур институт ахлоқий ишонч асосида ишлайди. У ўз фаолиятида буйруқ бериш ва мажбурлаш тамойили асосида эмас, балки ўрганиш ва тавсия этиш тамойилига кўра иш олиб боради. Институтнинг яна бир муҳим ваколати, бу қонунчиликни асосан инсон ҳуқуқлари бўйича ривожлантириш ва тақомиллаштириш, уни умуминсоний ҳамда

халқаро меъёрларга яқинлаштиришдан иборат. Буни ба-
жарипда институт мавжуд қонунларни изчил ўрганиб
боради.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда
Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонига асо-
сан 1996 йилнинг ноябрида ташкил этилган Инсон
ҳуқуқлари бўйича миллий марказнинг аҳамияти ҳам бе-
нихоя каттадир. Бу марказ ижро этувчи ҳокимиятнинг
таркибий қисми бўлиб, у инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилув-
чи ташкилот сифатида фаолият кўрсатади.

Марказнинг асосий мақсад ва вазифалари қўйидаги-
лардан иборат:

— фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари соҳасида
миллий ҳаракат режасини ишлаб чиқиш;

— инсон ҳуқуқлари соҳасида Ўзбекистон Республика-
сининг халқаро ва миллий ташкилотлар билан ҳамкор-
лигини ривожлантириш;

— Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларига риоя
этилиши ва бу ҳуқуқларнинг муҳофаза қилиниши юзаси-
дан илмий маърузалар тайёрлаш;

— инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш ва қўшма лойи-
халарни амалга ошириш масалалари бўйича халқаро ва
ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилотлар билан ўзаро
ҳамкорлик қилиш;

— инсон ҳуқуқлари соҳасида давлатлараро икки то-
монлама ва кўп томонлама битимларни ишлаб чиқиш ва
эксперт баҳолаш ҳамда уларни тайёрлаш ишларида қат-
нашиш;

— давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларига, шу-
нингдек инсон ҳуқуқлари бўйича жамоат бирлашмалари-
га маслаҳатлар бериб туриш;

— давлат органларига уларнинг инсон ҳуқуқларини
ҳимоя қилишдаги ишларни рағбатлантириш ва муҳофаза
қилиш соҳасида таклифлар бериш, тарғибот, ўқув-услу-
бий адабиётларни нашр этиш борасидаги фаолиятини
мувофиқлаштириш;

— фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга
ошириш ва ривожлантириш бўйича маълумотларнинг
ахборот базасини барпо этиш;

— фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя
қилиш юзасидан социологик тадқиқотлар ўтказиш ва
уларда қатнашиш;

— давлат органларининг инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва бу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш юзасидан уларга тавсиялар тайёрлаш;

— инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилиш бўйича миллий дастурларни ишлаб чиқиш;

— аҳолининг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш стратегиясини ишлаб чиқиш;

— инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва муҳофаза қилиш соҳасида жамоатчилик ташаббусларини рағбатлантириш ва мувофиқлаштириш;

— инсон ҳуқуқлари бўйича адабиётлар, телекўрсатувлар ва радиоэшиттиришлар, шунингдек “Ўзбекистонда демократиялаш ва инсон ҳуқуқлари” даврий нашрини тайёрлаш ва уни чоп эттириш;

— миллий, минтақавий ва халқаро даражада инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасида илмий тадқиқотларни ташкил этиш;

— инсон ҳуқуқлари масалаларини ўрганиш ва ўқитиш бўйича дастурлар тайёрлаш, конференциялар, семинар ва ўқув курсларини биргаликда ташкил этиш ва бу соҳада халқаро ҳамкорликни ривожлантириш;

— инсон ҳуқуқлари соҳасида ҳукуматга қарашли бўлмаган ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари ва сиёсий партиялар билан ҳамкорлик қилиш;

— Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини муҳофаза қилиш ва рағбатлантириш бўйича олиб бораётган фаолияти тўғрисида мамлакат аҳолисини, шунингдек жаҳон жамоатчилигини оммавий ахборот воситалари ёрдамида хабардор қилиб бориш.

Мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича фаолият кўрсатаётган институтлар билан бир вақтда бу соҳада нодавлат ташкилотлар ҳам муҳим ишларни амалга оширмакда. Ана шундай нодавлат ташкилотлардан бири — шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш масалалари билан шуғулланаётган Қўмитадир. Унинг асосий мақсад ва вазифалари қуйидагилардан иборат:

— ҳуқуқнинг ҳамма учун тенг бўлишини ҳимоялаш;

— инсон ҳуқуқларини ишлаб чиқиш ва ҳимоя қилишда ижтимоий, миллий, диний ва бошқа турдаги камситишларни аниқлаш ва қайд этиш;

- инсон ҳуқуқларини тиклаш дастурини ишлаб чиқиш ва халқаро ташкилотларга тавсия этиш;
- ҳуқуқлари бузилган шахсларга инсонпарварлик ёрдами бериш;
- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасидаги билимларни тарқатиш.

Мамлакатимизда давом этаётган демократиялаш жараёни инсон ҳуқуқлари соҳасидаги қонунчиликни янада такомиллаштириш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ўрганувчи институтлар тизимини кенгайтириш, уларнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ишларини мувофиқлаштириш зарурлигини тақозо этмоқда. Бу зарурият мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда дахлдор давлат ва нодавлат ташкилотлар, институтлар ишини демократиялаш тамойиллари талабларига мувофиқ равишда ташкил этишга тобора кўпроқ ундамоқда.

XIV БОБ

ЎЗБЕКИСТОНДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛУВЧИ ҚОНУНЛАР

Инсон ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимояси муҳим муаммоли масалалардан бири бўлиб келган. Шунинг учун ҳам истиқлолга эришган Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигининг илк қадамларида қабул қилган қонун ва ҳуқуқий меъёрларини асосан инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга, фуқароларни ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳар томонлама муҳофаза қилишга қаратиб келди ва бу йўлда иш олиб бормоқда.

Мустақилликнинг қисқа даврида қонун ижодкорлиги йуналишида амалга оширилган ишлар шунчалик сермаҳсул ва серқиррали бўлдики, булар инсон, жамият ва давлат масалаларига тегишли аксарият муаммоларни ўз ичига олди.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛУВЧИ ҚОНУНЛАРНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШНИНГ ЗАРУРЛИГИ ВА АҲАМИЯТИ

Ҳамдўстлик мамлакатлари ичида биринчилар қатори Республикаимизнинг Асосий Қонуни бўлган Конституциянинг қабул қилиниши оламшумул аҳамиятга эга бўлди. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг Конститу-

цияси инсон ва давлат, инсон ва жамият муносабатларининг ишончли кафолати, кўп йиллик фаолиятимизнинг йўриқномаси бўлганлиги, унда бутунги реал воқелигимиз ҳамда эртанги кунимизга бўлган чуқур ишонч ўзининг ифодасини топганлигини кундалик ҳаётимизда рўй бераётган ўзгаришлар амалда тасдиқламоқда.

Инсон ҳуқуқларини Конституция асосида ҳар томонлама ҳимоя қиладиган қонунлар ва ҳуқуқий меъёрлар қабул қилинишини давр тақозо қила бошлади. Шунинг учун ҳам И.А. Каримов олдин қабул қилинган қонунларни янги Конституция нуқтаи назаридан қараб, қайтадан кўриб чиқиш лозим, деган талабни илгари сурди. Президент томонидан қўйилган талабларни ҳаётга жорий этиш мақсадида мамлакатимизда турли соҳалар бўйича кодекслар, қонунлар ва ҳуқуқий меъёрлар тайёрлашга жадал киришилди. Бу қонун ҳужжатлари хўжалик юритишни такомиллаштириш, маъмурий ҳуқуқбузарлик, жиноят ҳуқуқи ва жиноят жараёни, фуқаролик кодексининг иккита қисми, меҳнат ва бошқа кодексларнинг асосий демократик тамойиллари, инсон эрки ва ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи қонунлар бўлиб, улар ҳаётга изчиллик билан татбиқ этилмоқда.

Ҳозирги кунда фуқаролик процессуал кодекси, нотаariat, адвокатура, суд қарорларининг ижроси ва инсон ҳуқуқларига доир бошқа қатор қонунлар лойиҳаси устида ҳуқуқшунослар, иқтисодчилар ва бошқа соҳа мутахассислари иш олиб бормоқдалар.

Республика Президенти бошчилигида жамиятимизни янада демократлаштиришга қаратилган талайгина тадбирлар амалга оширилди ва бу борада кўп ишлар қилишни ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Бу йўналишда амалга ошириладиган ишларнинг моҳияти ва аҳамияти халқимизнинг миллий хусусиятларини, тарихи, урф-одатларини ҳисобга олган ҳолда шарқона демократия яратиш йўлида иш кўрилмоқда. Шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқларига тегишли бўлган масалаларни ғарб мамлакатларининг бу йўналишдаги қоидаларини республикамизнинг ўзига хос ва мос бўлган хусусиятларини назар-эътиборга олиб татбиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган масалалар юзасидан фуқаро тегишли ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза этувчи идораларга мурожаат этганида, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари туфайли фуқаронинг

ҳуқуқларини камситадиган ҳоллар мавжудлиги амалиётдан маълум. Юртбошимиз Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қатор сессияларида бундай салбий ҳолатларни бартараф қилиш зарурлигини қайд қилиш билан бирга, унинг йўллари ва шарт-шароитларини кўрсатиб муҳим таклифлар берди.

Фуқароларнинг қонуний ҳуқуқи ва манфаатларини ҳимоя қилишда суд ҳокимияти алоҳида ўрин тутати. Бу Конституцияда ҳам ўз ифодасини топган. Аксарият фуқаролар ўз ҳуқуқларини, қонунларни, суд жараёни тартибларини етарли даражада билмасликлари туфайли судлар уларнинг кўз ўнгида жазоловчи, қораловчи, озодликдан маҳрум этувчи идора сифатида гавдаланиб келди. Шунинг учун ҳам Президентимиз И.А. Каримов: Олий Мажлисининг VI сессиясида "...судни фақат одамларни қоралайдиган, жазолайдиган орган деб эмас, аксинча уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ва манфаатларини ҳимоя қиладиган орган деб билиш керак", деб уқтирган эди.

Конституцияга асосан ҳар бир шахс ўзининг ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқининг кафолатланиши махсус қонунда ва бошқа кўп ҳуқуқий меъёрларда ўз ифодасини топган. Давлатнинг бирон бир идораси низоли ишларни тўғри, суд каби одилона ҳал эта олмаслигига қарамасдан, аксарият фуқаролар шикоят ва аризалар билан судларга мурожаат этмасдан, бошқа идораларга мурожаат қилишга одатланиб қолганлиги амалиётдан маълум.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунлардан бири — 1995 йилнинг 30 августида Олий Мажлисининг учинчи сессиясида қабул қилинган "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги қонундир. Бу қонунга кўра, эндиликда фуқароларнинг поймол қилинган ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган суд идораларининг ваколоти бирмунча кенгайтирилди. Масалан, агар фуқаролар муқаддам фақат мансабдор шахснинг хатти-ҳаракати устидангина судга шикоят қилиш ҳуқуқига эга бўлса, ҳозирда коллегиял органларнинг хатти-ҳаракатлари устидан ҳам судга шикоят билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Қонуннинг афзалликларидан яна бири мансабдор шахсларнинг ҳамда давлат бошқарув идораларининг шахснинг ҳуқуқига тегишли фаолиятини амалга оширишда жавобгарлигини кучайтиришга қаратилганлигидир.

Бу қонуннинг яна бошқа жиҳати фуқароларнинг ҳуқуқларини судда ҳимоя қилишда давлат бошқарув идораларининг яқка ва коллегиял субъектлари томонидан қабул қилинган масалалар бўйича судга шикоят қилиш доирасининг бирмунча кенгайтирилганлигидир.

Қонунга асосан фуқаро фақат мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят билан мурожаат қилиб қолмасдан, шу билан бирга ҳокимликлар, бўлим бошқармалари, улар томонидан ташкил қилинадиган комиссиялар устидан, вазирликлар, идоралар ва улар бўлинмалари ходимларининг ноқонуний хатти-ҳаракатлари устидан ҳам шикоят қилиш мумкинлиги назарда тутилган. Бу қонунга кўра фуқароларнинг муҳим ҳаётий масалаларидан келиб чиқадиган жуда кўп ҳуқуқий низолар суд ҳимоясига тегишли бўлиб қолди.

Ҳар бир соҳа бўйича инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилишга оид масалалар асосий қонунимизда ўз ифодасини топган. Жумладан, ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Шунга асосан тиббий ёрдам кўрсатиш муассасаларига (касалхонага) довланиш учун жойлаштиришни асоссиз рад этиш тўғрисидаги мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари устидан фуқаро шикоят қилишга ҳақлидир, ёки фуқароларнинг ижтимоий таъминот соҳасидаги ҳуқуқларини ҳимоя қилиш (нафақа тайинлаш турларига риоя қилмаслик, унинг миқдорини белгилаш) каби масалалар ҳам судда ҳал қилиниши лозим бўлган ишлар қаторидан ўрин олди.

Инсон ҳуқуқларининг Умумжаҳон Декларациясининг 9-моддасида ҳеч кимни асоссиз равишда қамаш, ушлаб туриш мумкин эмаслиги кўрсатилган.

1978 йилги Конституцияда мансабдор шахсларнинг ҳуқуққа хилоф ҳаракатлари устидан судга мурожаат қилиш ҳақидаги, фуқароларнинг шаъни ва қадр-қимматларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги тегишли меъёрлар ҳаракатда бўлса-да, бироқ бу меъёрларни амалиётда татбиқ этишда кўп тушунмовчиликлар содир бўлган эди. Амалдаги Конституцияда эса, бу тушунмовчиликларга аниқлик киритилди. Бу қоидалар, масалан Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Фуқаролик процессуал кодекси

сида янада такомиллаштирилиб, фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритишга махсус бўлим ажратилди ва у ўз навбатида фуқароларнинг ҳуқуқи ва эркинликларини бузганлик тўғрисидаги хатти-ҳаракат (ҳал қилув қарор)лари устидан шикоятлар, идоралар ва мансабдор шахсларнинг маъмурий жазо бериш билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоятларга оид: прокурорнинг ҳуқуқий актни ғайриқонуний деб топиш тўғрисидаги аризасига оид бобларга бўлиниб, бу соҳада фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар томонлама тўғри ҳимоя қилиш учун замин яратилди.

Бундай ҳуқуқий меъёрларнинг киритилиши ҳуқуқий, демократик давлат қуриш пойдеворларидан бири бўлиб, асосан ҳар қандай низоларни судда кўриб ҳал қилиш имкониятини берди ва суд ҳокимиятининг обрўсини оширди. Юқорида қайд қилинган қонунлардан инсон ҳуқуқлари ва озодлигининг ким томонидан бўлсада бузилишидан ҳимоя қилишда суднинг мавқеи кўтарилганлиги кўринади. Шунинг учун ҳам Республика Олий суди фуқаролик, жинсий ва маъмурий судлов соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланиб, у томонидан қабул қилинган ҳужжатлар қатъий бўлиб, республиканинг барча ҳудудларида бажарилиши мажбурий эканлиги ҳамда ҳамма судларнинг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга эканлиги кўрсатилган.

Одил судловни амалга оширувчи суд идораларини Конституция, “Судлар тўғрисида”ги ва бошқа қонунларга асосланган ҳолда ўз истиқлолини қўлга киритган мустақил жумҳуриятимизнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга фуқаролар, давлат ва жамоат бирлашмаларининг эрки, қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда, судлар суд ҳокимиятидан тўғри фойдаланган ҳолда давлат идоралари орасида муносиб ўрин эгаллашлари давр талаби эканлигини яхши ҳис этмоқлари, бундан кейинги тараққиёт йўлимизни белгилаб олиш “жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи фуқаро, кейин жамият — давлат” деган тушунчага амал қилган ҳолда иш тутишлари мақсадга мувофиқдир.

Конституциянинг бу қоидалари “Суд тўғрисида”ги қонунни ривожлантира бориб, суд ҳимояси бўлган ҳуқуқдан фойдаланиш учун уни махсус меъёр билан мустаҳкамлади, бунга кўра Ўзбекистон Республикаси фуқаролари давлат бош-

қарув идоралари ва мансабдор шахсларнинг ҳар қандай ғайриқонуний хатти-ҳаракатларидан, шунингдек шаъни ва қадр-қиммати, ҳаёти ва соғлиғи, шахсий эркинлиги ва мулки, бошқа ҳуқуқ ва эркинликларига тажовуз қилишлардан суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқига эга эканлиги, фуқароларнинг корхона, муассаса ва ташкилотларга нисбатан қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш биринчи навбатга қўйилганлиги эътиборга сазовордир.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган ва декларацияга асосланган ҳолда ҳибсга олиш ёки қамоқда сақлаш мумкин эмаслиги, жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча, у айбдор ҳисобланмаслиги ҳақида ҳуқуқий меъёр тергов, суриштирув ва суд амалиётида суд ҳукми чиқмасдан олдин тегишли шахсни айбдор деб матбуотда, телевидение, радио ва бошқа оммавий ахборот воситаларида ошкора қилиш ҳолларининг олдини олишга муҳим асос бўлди.

Собиқ Иттифоқ ва Республика Конституцияларида юқоридаги қоидага қонуний тус берилмаганлиги туфайли одил судловни амалга оширишда турли хилдаги бузилишларга, жумладан, суд идораларини партия ва советларга бўйсундиришга, одил судловни қонунга асосланиб эмас, балки сиёсатга мослаб амалга оширишга олиб келди. Натижада, учликлар иштирокида хоналарда тегишли қарорларни қабул қилиш судда ошкоралик шароитида қарор қабул қилишдан осонроқ бўлиб, шунга кўра республика-мизда 30—50-йилларда қонунийлик ва адолатга бўлган ишончнинг бутунлай поймол бўлишига ва ўн минглаб халқ фарзандлари ҳаётдан кўз юмишига сабаб бўлган.

Кейинги ўн йил ичида республика-миз халқи оғир даврни бошдан кечириб, “пахта иши” номи билан бошланган тазйиқ туфайли минглаб одамлар устидан жиноий иш кўзгатилиб, тақиқланган услублар билан тергов қилиниб, хотин-қизлар, болаларга нисбатан бераҳмларча муносабатда бўлишиб, марказнинг кўрсатмаларига асосланиб иш тутилиб, жиноий ишлар тухмат, уйдирмалар асосида тузилганлиги қонун устуворлигининг топталганлиги оқибатидир.

Конституциянинг айбсизлик презумпцияси тўғрисидаги қоидага риоя қилина бошлангандан кейингина бундай ғайриқонуний ҳаракатлар ва ноҳақликларнинг олди оли-

на бошланди. Эндиликда суд ҳокимияти мустақил ҳокимият бўлиб, унинг олий вазифаси қонунларга оғишмай риоя қилишни таъминлаш ва бу қонунларни фуқаролар томонидан бажарилишига эътибор беришдир. Мустақил Республика Конституциясига суд амалиётида риоя қилиш ва бошқа қонунларни тўғри татбиқ қилиш туфайли Олий суд ва қўйи судлар фаолиятида сезиларли ижобий силжишлар бўлмоқда. Республика Олий суди томонидан “пахта иши” бўйича қонунга хилоф равишда судланганлардан уч мингдан кўпроғи озод қилинганлиги, Гдлян гуруҳи томонидан тергов қилинганлардан азоб-уқубатда бўлган бир неча ўнлаб кишиларнинг ишлари қайта кўрилганлиги, Олий суднинг бу фаолияти Олий Кенгаш томонидан маъқулланиб собиқ Иттифоқ Олий судининг Ўзбекистон фуқароларига нисбатан кўрган ишларини бундан кейин ҳам қайта кўриб чиқиши ҳақида ваколат берилганлигини, Республика Олий судининг раиси У.К.Мингбоев далиллар билан асослаб қонуннинг устувор бўлишини таъкидлади. (У.К. Мингбоев. Суд ҳокимияти ва инсон ҳуқуқлари. Ўзб. Олий Судининг Ахборотномаси. Тошкент, 1992 йил. 7-бет.)

Одил судловни амалга оширишда суд идораларининг фаолияти фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳар томонлама муҳофаза қилиш, бирорта ҳам шахс асоссиз жавобгарликка тортилмаслиги ва судланмаслигига, ҳар бир жиноят учун жазо тайинлашнинг муқаррарлигига интилиш каби қоидаларга амал қилишга қаратилмоғи лозим.

Конституцияга кўра, давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга ошириш, давлат, унинг органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмалари, фуқаролар Конституция ва қонунларга мувофиқ иш кўриши, фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларининг дахлсизлиги, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмаслиги ҳақидаги муҳим ҳуқуқий меъёрлар берилгани инсонга нисбатан бўлган муносабатнинг илгари сурилганлигидан далолат беради. Бу ҳақда юртбошимиз И.А. Каримов “Жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи — инсон” эканлиги ва эндиликда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, қадрқиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас саналиб, улар давлат томонидан кафолатлани-

ши ҳақида айтганлари бундан буён барча масалалар бўйича ипсонни улуғлаш, унинг келажаги ва фаровон ҳаёти, ҳақ-ҳуқуқларини ҳар томонлама ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган тадбирларни белгилаш лозимлигига қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мустақиллигимиз рамзи, давлатимизнинг ҳуқуқий пойдеворидир. У қонуннинг устуворлигини, барча фуқароларнинг қонун олдида тенглигини таъминловчи ҳужжатдир.

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан бошлаб истиқлол ва тараққиёт йулини танлашга киришиб, муҳим аҳамиятга эга бўлган қатор қонунлар қабул қилди ва шу жараённинг ҳуқуқий негизини яратди. Бу эса асосий қонун — Конституцияни қабул қилишга имконият яратди.

Янги жамият, ҳуқуқий демократик давлат қуришда, Ўзбекистон учун ўзининг миллий давлатчилигига жавоб берадиган ижтимоий, иқтисодий, маънавий камолот ва тараққиёт йулини белгилаш, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларининг кафолатланиши, миллий қадрият ва маданиятимизнинг қайта тикланиши, инсоннинг маънавий, ахлоқий баркамоллигини таъминлаш керак бўлади. Мана шу талабларни амалга оширишда суд ҳокимиятининг аҳамияти беқиёсдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Конституциясида суд ҳокимиятига махсус боб ажратилиб, бунда одил судловнинг асосий қоидалари, суд тузилиши ва унинг фаолиятига оид демократик тамойиллар ёритилган. Ҳуқуқий меъёрлар судлар тўғрисидаги қонунларда батафсил ифодаланган.

Конституциянинг 14-моддасида суд идоралари давлатнинг муҳим механизми бўлганлиги туфайли ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзлаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик тамойиллари асосида амалга ошириши қайд қилинган. Қонунчилик тўғрисида соҳибқирон Амир Темурнинг “Қаерда қонун ҳуқумронлик қилса, шу ерда эркинлик бўлади”, деган сўзларига амал қилинган ҳолда ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиси бўлган қонун устуворлигини таъминлаш ва уларга риоя қилиш билан одил судловни амалга ошириш зарурлиги тўғрисидаги қоида илгари сурилди. “Судлар тўғрисида”ги қонунда одил судловни фақат суд амалга ошириши, судьяларнинг қонунга бўйсуниб иш кўриши, унинг фаолиятига қай тарзда бўлмасин аралаштишга йўл қўйилмаслик кўрсатиб ўтилган.

Бу қоидалар шундан далолат берадики, суддан ташқари ҳеч қандай идора бирон жиноят, фуқаролик, маъмурий жавобгарлик билан боғлиқ бўлган ишларни кўриш ва ҳал қилиш ҳуқуқига эга эмас, фақат судгина айби бўлган шахсининг жинояти юзасидан ҳукм қилиши ва қонунга асосланган ҳолда жазо бериши мумкин. Шунинг учун юқорида қайд қилиб ўтилганидек, Конституцияда жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахсининг иши судда қонуний тартибда, ошқора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмаслиги ҳақидаги ҳуқуқий меъёр суднинг учинчи ҳокимият сифатида иш тутиши, фуқароларни эса эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга эканлигини билдиради.

Суднинг фуқаролик, жиноий ишлар юзасидан чиқарган ҳукми ва қарорлари бирорта идора томонидан бекор қилинмасдан, уни фақат юқори судларгина кассация ва назорат тартибида кўриб бекор қилишлари, ўзгартиришлари ва ўзгартирмасдан қолдириш ҳуқуқига эгадирлар.

Ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаган айрим турдаги фуқаролик ва жиноий ишлар жамоат ташкилотларига, чунончи ўртоқлик судларига, холислик судларига, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш идораларига берилган бўлса-да, аммо бундай ҳолларда ҳам суд зиммасига улар чиқарган қарорларининг қонунийлигини текшириш вазифаси юклатилган.

Суд бажарадиган вазифаларни бошқа идоралар ўз зиммаларига оладиган бўлса, бундай ҳолда одил судлов тўғрисида Конституцияда белгиланган қоидаларнинг бузилиши рўй беради. Шунинг учун, судлар ва бошқа идоралар ишларга тааллуқлилиқ қоидасига риоя қилган ҳолда иш тутишлари лозим.

Бу қоидага кўра, Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун ва суд олдида тенгдирлар. Бу қоидага кўра, фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги икки турдаги мазмунга эга: биринчиси, ҳаммага бирдай бўлган ягона суд тўғрисидаги қоидадан иборат бўлса, иккинчиси, ҳаммага баробар татбиқ қилинадиган ҳуқуқнинг ягоналиги тўғрисидаги қоидадан иборат. Биринчи қоида шундан иборатки, республикамизда айрим шахсларга уларнинг миллати, жинси, ижтимоий аҳволи ва бошқа ҳолатларга қараб муайян имтиёзлар берадиган

ёки уларнинг ҳуқуқларини камситадиган судлар йўқ. Конституция ва Судлар тўғрисидаги қонунда белгиланганидек, суд тизими ягона ҳисобланади ва судлар барча фуқаролар учун бир хилда иш кўрадилар.

Мустақил Ўзбекистонда фуқаролар ҳуқуқларининг тенглиги уларнинг ҳуқуқлари бузилганда ҳуқуқни бузувчилар давлат, жамият ва суд олдида тенг даражада жавобгарликка тортилиши билан ҳам белгиланади. Қонунларни бузувчи шахслар хизмат вазифаларидан ва кўрсатган хизматларидан қатъи назар жавобгарликка тортиладилар. Бу қоида суд тизимининг тузилишида ва унинг фаолиятида миллий тенглик, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлигини кўрсатади.

Конституцияда кўрсатилишича, Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларга таржимон орқали иш ҳужжатлари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланади.

Судга тақдим қилинадиган ҳужжатлар ишда иштирок этаётган шахсларнинг она тилларида ёки улар биладиган бошқа тилга таржима қилиниб топширилиши лозим. Бу ҳуқуқий меъёр суд ишлари юритиладиган тилни билмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини тегишли даражада ҳимоя этилишини кафолатлайди.

Суд ишларининг давлат тилида юртилиши тўғрисидаги қоидага кўра, суд ишларини юртилишида иштирок этувчиларга ва суд мажлиси залида ҳозир бўлган шахсларга жараённинг тушунарли бўлиши ва шу билан бирга судда иш кўришнинг тарбиявий характерда бўлишини таъминлайди. Бу қоида жараённинг барча босқичларига тегишли бўлиб, унинг бузилиши суднинг ҳукми ҳал қилув қарорларининг бекор қилинишига асос бўлади.

Юқорида қайд қилинган ҳоллардан кўринадики, агар ишда қатнашувчи шахснинг иши, масалан, тожик миллатига мансуб аҳоли кўпчилиكنи ташкил қиладиган жойда бўлса, шу ерли халқнинг тилида иш кўрилиши, бунинг учун лозим ҳолларда таржимон билан таъминлаш масаласи ҳал қилиниши лозим. Бу қонуннинг заминиде давлатнинг миллий сиёсатга бўлган муносабатини ва унинг муҳимлигини кўрсатувчи ҳолат асосий ўринни эгаллайди.

МЕҲНАТ КОДЕКСИ ВА УНИНГ ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШДАГИ РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов “Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари” асарида инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатлари устувор бўлиши, давлат ва давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо эта олиши мумкинлигини назарий жиҳатдан асослаб берди. У фуқароларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш соҳасини мумкин қадар кенгайтириш лозимлигини, фуқаро, агар унинг қонуний манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилган тақдирда, ҳар қандай масала бўйича ҳимоя учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлмоғи лозимлигини асосли равишда кўрсатиб берди. Шу боис ҳам янги меҳнат кодексига ходимларнинг қонуний ҳуқуқ манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган қатор боб ва моддалар киритилган. Меҳнат низоларини ҳал этишга бағишланган алоҳида бобнинг киритилиши бунга мисол бўла олади. Бу бобда меҳнатнинг ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш масалалари (259—281-моддалар) ўз ифодасини топган. Бу ҳуқуқий меъёрлар меҳнат низоларини кўрувчи органлар қаторига меҳнат низоларини кўрувчи комиссиялар ва туман (шаҳар) судларининг кириши, ходим эса ўз хоҳишига кўра ё меҳнат низолари комиссияларига ёки бевосита судга мурожаат этишга ҳақли эканлиги кўрсатиб берилган. Бу билан ходим муқобил судловликка кўра ўз хоҳишига қараб тегишли органга мурожаат этишга ҳақли эканлиги ва аввалги кодексга нисбатан демократик талабларга жавоб бериши, инсон ҳуқуқини ҳимоя қилишга кенг имконият берганлигидан далолат беради.

Низоли ишларни ҳал этиш тартибининг муқобил судловликка асосланганлиги янги меҳнат Кодексининг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб, у ўз навбатида инсон ҳуқуқи поймол қилинганда суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқига тўсқин бўлмаслигини кўрсатувчи омилдир. Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикасининг аввалги Меҳнат кодексидан фақат биттагина моддада — ишчи ва хизматчи тўғридан-тўғри судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга эканлиги

кўрсатилган эди. Чунончи, маъмуриятнинг ташаббуси билан ишдан бўшатиш ва хизматчиларни ишга қайта тиклаш тўғрисидаги, шунингдек уларни ишдан бўшатиш сабаблари (формулировкаси)ни ўзгартириш, низоли ишларни кўрувчи касба уюшмаси бўлмаган ҳолларда қорхонага етказилган зарар ҳақини ундириш тўғрисидаги маъмурият берган аризалар бўйича ҳақли эканлиги белгиланган ҳолос.

Кодексда ходим касба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи томонидан меҳнат низо-сини кўриб чиқилишида ишгирок этиш ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилишда адвокатларни таклиф қилиш ҳуқуқига эга бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Бу эса ҳуқуқни турли йўллар билан қонун асосида ҳимоя қилишга қаратилган чоралардандир.

Кодексда амалда низо келиб чиқишига сабаб бўлган ва ақсарият ҳолларда манфаатдор шахслар ҳуқуқларининг поймол бўлишига олиб келадиган омиллар ҳам ўз ифодасини топган. Агар аввалги меҳнат кодексига ходим меҳнат низолари комиссиясига мурожаат этиб, унинг қароридан норози бўлса, амалдаги кодексга кўра меҳнат низолари комиссиясининг қарори устидан манфаатдор ходим ёки иш берувчи комиссия қарорининг нусхаси топширилган кундан эътиборан ўн кунлик муддат ичида туман (шаҳар) судига шикоят қилиши мумкин деб кўрсатилган. Бу эса, меҳнат низолари комиссияларидаги айрим ходимларнинг интизомсизлиги туфайли комиссия қарорини ўн кун муддат ичида ололмаслик ҳоллари учраши туфайли шикоятчи ўз вақтида шикоят беришдан маҳрум бўлиши, суд эса ўтказилган муддатни узрсиз деб топиши ҳоллари учраб турганлиги сабабли қарор нусхаси топширилган кундан эътиборан ўн кун деб белгиланиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу билан юқорида қайд этилган камчиликларни бартараф қилиш имконияти яратилди ва ходимнинг манфаатини муҳофаза қилишга имкон берилди.

Кодекснинг инсонпарварлик талабларига жавоб берадиган афзалликларидан яна бири 270-моддада ўз аксини топган. Бу моддага кўра, ходимнинг соғлиғига етказилган зарарни қоплашга доир низолар бўйича судга мурожаат қилиш учун умуман муддат белгиланмаганлигидир.

Фуқаролик ва жиноят процессуал қонунларида инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилиш мақсадида киритилган янги,

ҳуқуқий меъёрларда, масалан қонунда белгиланган тартибдан ташқари ғайриқонуний тарзда қўлга киритилган хабарлар далил бўла олмаслиги; фуқаролик ишларида манфаатдор шахсларнинг бузилган ҳуқуқини ҳимоя қилиш мақсадида вакиллик институтидан фойдаланиш ҳуқуқи; ҳукмдан, ҳал қилув қароридан норози томонлар шикоят бериш ҳуқуқидан, прокурор эса уларнинг манфаатларини кўзлаб норозлик билдириш ва ҳоказо ҳуқуқлардан фойдаланишга ҳақли эканлиги белгиланган. Булардан ташқари ҳозирда иш олиб борилаётган Фуқаролик процессуал кодексининг лойиҳасида ҳам инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган қатор меъёрларни учратишимиз мумкин, жумладан лойиҳанинг 3-моддасида фуқаролик суд ишларини юритиш вазифалари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, бошқа қонунларда ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро пактлар билан кафолатланиб қўйилган шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатлари, шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик ишларини тўғри ва тез кўриб ҳал қилишдан иборатлиги таъкидланган.

Фуқаро ўзининг қонунларда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларини талаб даражасида билгандагина Конституцияда назарда тутилган кафолатларини амалга ошириш учун имкон туғилади ва бу инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш омилларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг амалдаги қонунларида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишга қаратилган ҳуқуқий меъёрлар бўлса-да, уларни татбиқ этишнинг самарали механизми ишлаб чиқилмаганлиги туфайли айрим шахслар, идоралар, корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлар томонидан уларни лозим даражада бажармасликлари натижасида бу ҳаётий меъёрларнинг яхши ишламаслигига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ҳам қонунчилик механизмини ва қабул қилинган қонун, меъёрларни ижро қилиш назоратини янада такомиллаштириш, қонунларимизни умумэтироф этилган халқаро меъёр ва қоидаларга мувофиқ келтириш муҳим вазифа эканлигини Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Ўзбекистон Республикаси

Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясида асосли равишда таъкидлаб ўтган эди.

Президент кўрсатмаларига асосланган ҳолда қонунлар ижросини ўз вақтида ва амалда таъминлаш учун суд ҳукми, ҳал қилув қарорларнинг ижроси, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини нотариал ҳаракатларни амалга ошириш йўли билан ҳимоя қилишни даъват этадиган нотариал идоралар Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳимояланишига кўмаклашадиган ва юридик шахсларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатадиган адвокатура ҳақида қонунлар яратиш лозимлигини давр тақозо этмоқда, чунки амалдаги қонунлар собиқ Иттифоқ даврида қабул қилинган бўлиб, уларда инсон ҳуқуқи ва эркинлигини муҳофаза қилишга қаратилган ҳуқуқий меъёрлар бўлса-да, бироқ уларнинг амалиётга татбиғи ҳамда ижроси устидан назорат қилиш масалаларига эътиборсизлик билан қараб келинган.

Фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун уларнинг тегишли мансабдор ваколатли шахсларга мурожаат этиши тегишли қонунлар билан тартибга солинган бўлса-да, бироқ айрим мансабдор шахсларнинг ҳаракатларида қонунларни менсимаслик иллатлари мавжудлиги ва қонун устуворлиги масалаларига аҳамият бермаслиги амалиётдан маълум. Шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ўз мазмунида ифода этувчи давлат хизмати ва давлат хизматчилари тўғрисида қонунлар қабул қилиш лозимлиги ҳақида Олий Мажлиснинг сессияларида депутатлар жуда муҳим ва асосли фикрларни билдирган эдилар.

Қонунларга амал қилиш учун уларнинг мазмун-моҳиятини фуқаро тўғри англаши лозим. Шунинг учун фуқароларда ҳуқуқий онгни шакллантириш лозимлиги, бунинг учун эса барча ўқув юртларининг ўқув дастурларида “Инсон ҳуқуқлари”га бағишланган махсус курс киритилиши шунингдек, таълим ва тарбиянинг бутун жараёнини инсонпарварлик гояларига бўйсундириш зарурлиги тўғрисидаги Президентнинг кўрсатмалари халқимизнинг инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат қуриш учун олиб бораётган саъй-ҳаракатлари йўлида қўйилган муҳим қадамдир.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий ҳаётни демократлаштириш йўлидан изчил бораётганлигини И.А. Каримов тўғри ва асосли таърифлаб бериш билан, барпо этилган сиёсий институтлар шаклан демократик мезонлар ва гарб андозаларига ўхшаса-да, мазмун-моҳиятига қўра замон талаблари даражасида эмаслигини ниҳоятда тўғри ва одилона кўрсатиб берди. Шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилишга қаратилган қонунлар бизнинг шарқона миллий хусусиятларимизга ва тафаккур тарзимизга мос бўлиши лозим. И.А. Каримов айтганидек “Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда ва аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар ясашга уринишлар ғоят нохуш, ҳатто фожиали натижаларга олиб келади. Инқилобни гарб олимлари ҳам “ижтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли” деб атаганлар. Табиийки бундай йўл бизга асло тўғри келмайди”. (И.А. Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т., Ўзбекистон, 1995 й. 10—11-бетлар).

Республикамызда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишга йўналтирилган қатор қонунлар бўлса-да, бироқ улар ҳаётнинг барча жабҳаларини етарли даражада қамраб олмаганлиги туфайли жаҳонда бу масалага оид мавжуд 70 та халқаро стандартга мос келадиган ҳуқуқий меъёрлар устида иш олиб боришимиз зарур эканлигини давр тақозо этмоқда.

ҲУЖЖАТЛАР

ИНСОН ХУҚУҚЛАРИ УМУМЖАҲОН ДЕКЛАРАЦИЯСИ

1948 йил 10 декабр

Инсоният оиласининг ҳамма аъзоларига хос қадр-қиммат ва уларнинг тенг, ажралмас ҳуқуқларини тан олиш эркинлик, адолат ва ялпи тинчлик асоси эканлигини **этиборга олиб;**

инсон ҳуқуқларини менсимаслик ва уни паймол этиш, инсоният виждони қийналадиган ваҳшиёна ишлар содир этилишига олиб келганини, кишилар сўз эркинлиги ва эътиқодга эга бўладиган ҳамда қўрқув ва муҳтожликдан холи шароитда яшайдиган дунёни яратиш инсонларнинг эзгу интилишидир деб эълон қилинганлигини **этиборга олиб;**

инсон охирги чора сифатида зулм ва истибдодга қарши исён кўтаришга мажбур бўлишининг олдини олиш мақсадида инсон ҳуқуқлари қонун кучи билан ҳимоя этилиши зарур эканлигини **этиборга олиб;**

халқлар ўртасида дўстона муносабатларни ривожлантиришга кўмаклашиш зарурлигини **этиборга олиб;**

Бирлашган Миллатлар халқлари инсоннинг асосий ҳуқуқларига, шахснинг қадр-қимматиغا, эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилигига ўз эътиқодларини Низомда тасдиқлаганликлари ҳамда янада кенгроқ эркинликда ижтимоий тараққиёт ва турмуш шароитларини яхшилашга кўмаклашишга аҳд қилганликларини **этиборга олиб;**

аъзо бўлган давлатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти билан ҳамкорликда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ялпи ҳурмат қилиш ва унга риоя қилишга кўмаклашиш мажбуриятини олганлигини **этиборга олиб;**

мазкур ҳуқуқлар ва эркинликларнинг характерини ялпи тушуниш ушбу мажбуриятларнинг тўлиқ адо этилиши учун катта аҳамиятга эга бўлишини **этиборга олиб**

БОШ АССАМБЛЕЯ

мазкур инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясини барча халқлар ва барча давлатлар бажаришга интилиши лозим бўлган вазифа сифатида эълон қилар экан, токи ҳар бир инсон ва жамиятнинг ҳар бир ташкилоти доимо ушбу Декларацияни назарда тутган ҳолда маориф ва таълим йўли билан бу ҳуқуқ ва эркинликларнинг ҳурмат қилинишига қўмаклашиши, миллий ва халқаро тараққийпарвар тадбирлар орқали ҳам унинг бажарилиши таъминланишига, Ташкилотга аъзо бўлган давлатлар халқлари ўртасида ва ушбу давлатларнинг юрисдикциясидаги ҳудудларда яшаётган халқлар ўртасида ёппасига ва самарали тан олинисига интилишлари зарур.

1 - модда

Ҳамма одамлар ўз қадр-қиммати ҳамда ҳуқуқларида эркин ва тенг бўлиб туғилдилар. Уларга ақл ва виждон ато қилинган, бинобарин бир-бирларига нисбатан биродарларча руҳда муносабатда бўлишлари керак.

2 - модда

Ҳар бир инсон ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодларидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мол-мулки, табақаси ёки бошқа ҳолатидан қатъи назар ушбу Декларацияда эълон қилинган барча ҳуқуқ ва барча эркинликка эга бўлиши зарур.

Бундан ташқари, инсон мансуб бўлган мамлакат ёки ҳудуднинг сиёсий, ҳуқуқий ёки халқаро мақомидан, ушбу ҳудуд мустақилми, васийми, ўз-ўзини идора қиладими ёки бошқача тарзда чекланганлигидан қатъи назар бирор бир айирмачилик бўлмаслиги керак.

3 - модда

Ҳар бир инсон яшаш, эркин бўлиш ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқларига эгадир.

4 - модда

Ҳеч ким қулликда ёки эрксиз ҳолатда сақланиши мумкин эмас; қуллик ва қул савдосининг барча кўринишлари тақиқланади.

5 - модда

Ҳеч ким қийноққа ёки шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни ҳўрловчи муомала ва жазога дучор этилмаслиги керак.

6 - модда

Ҳар бир инсон қаерда бўлишидан қатъи назар, ўзининг ҳуқуқли субъект сифатида тан олиншига ҳақли.

7 - модда

Барча одамлар қонун олдида тенгдир ва ҳеч бир тафовутсиз қонун билан тенг ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эгадир. Барча одамлар ушбу Декларацияга зид бўлган ҳар қандай камситишдан ва шундай камситишга ундайдиган ҳар қандай ғаламисликдан тенг ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эгадир.

8 - модда

Ҳар бир инсон унга конституция ёки қонун орқали берилган асосий ҳуқуқлари бузилган ҳолларда нуфузли миллий судлар томонидан бу ҳуқуқларнинг самарали тикланиши ҳуқуқига эга.

9 - модда

Ҳеч ким асоссиз қамалиши, ушланиши ёки қувғин қилиниши мумкин эмас.

10-модда

Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш ва унга қўйилган жиноий айбнинг қанчалик даражада асосли эканлигини аниқлаши учун тўлиқ тенглик асосида унинг иши ошкора ва адолат талабларига риоя қилинган ҳолда мустақил ва холис суд томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга.

11-модда

1. Жиноят содир этганликда айбланган ҳар бир инсон ҳимоя учун барча имкониятлар таъминланган ҳолда, очиқ суд мажлиси йўли билан унинг айби қонуний тартибда аниқланмагунча айбсиз деб ҳисобланишга ҳақлидир.

2. Ҳеч ким, содир этилган вақтда миллий қонунлар ёки халқаро ҳуқуқларга кўра жиноят деб топилмаган хатти-ҳаракати ёки фаолиятсизлиги учун жазога ҳукм қилиниши мумкин эмас. Шунингдек, жиноят содир этилган вақтда қўлланиши мумкин бўлган жазога нисбатан оғирроқ жазо берилиши мумкин эмас.

12-модда

Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан аралашиб, уй-жойи дахлсизлигига, унинг ёзишмаларидаги сирларга ёки унинг номус ва шаънига ўзбошимчалик билан тажовуз қилиниши мумкин эмас. Ҳар бир инсон худди шундай аралашув ёки тажовуздан қонун орқали ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга.

13-модда

1. Ҳар бир инсон ҳар бир давлат доирасида эркин юриш ва яшаш жойи танлаш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир инсон ҳар қандай мамлакатдан, хусусан ўз мамлакатидан чиқиб кетиш ва ўз мамлакатига қайтиб келиш ҳуқуқига эга.

14-модда

1. Ҳар бир инсон таъқиб туфайли бошқа мамлакатлардан бошпана излаш ва ўша бошпанадан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

2. Бу ҳуқуқдан носийёсий жиноят содир этиш учун ёки Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсад ва принципларига зид хатти-ҳаракат туфайли таъқиб пайтида фойдаланиш мумкин эмас.

15-модда

1. Ҳар бир инсоннинг фуқаро бўлиш ҳуқуқи бор.

2. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ўз фуқаролигидан ёки ўз фуқаролигини ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас.

16-модда

1. Балоғат ёшига етган эркаклар ва аёллар ирқи, миллати ёки диний белгилари бўйича ҳеч қандай чеклашларсиз никоҳдан ўтишга ва оила қуришга ҳақли. Улар никоҳ-

дан ўтишда, никоҳда турган вақтларида ва уни бекор қилиш вақтида бир хил ҳуқуқдан фойдаланадилар.

2. Никоҳдан ўтаётган ҳар икки томоннинг эркин ва тўлиқ розилиги асосидагина никоҳ тузилиши мумкин.

3. Оила жамиятнинг табиий ва асосий ҳужайраси саналади ва жамият ҳамда давлат томонидан ҳимоя қилинишга ҳақли.

17-модда

1. Ҳар бир инсон якка ҳолда, шунингдек бошқалар билан биргаликда мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳеч ким зўравонлик билан ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмас.

18-модда

Ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш эркинлигини ва таълимотда, тоат-ибодат қилишда ва диний расм-русум ҳамда маросимларни оммавий ёки хусусий тартибда адо этиш, ўз дини ёки эътиқодига якка ўзи, шунингдек бошқалар билан бирга амал қилиш эркинлигини ўз ичига олади.

19-модда

Ҳар бир инсон эътиқод эркинлиги ва уни эркин ифода қилиш ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ҳеч бир тўсиқсиз ўз эътиқодига амал қилиш эркинлигини ҳамда ахборот ва ғояларни ҳар қандай восита билан, давлат чегараларидан қатъи назар, излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади.

20-модда

1. Ҳар бир инсон тинч йигинлар ўтказиш ва уюшмалар тузиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳеч ким бирор бир уюшмага киришга мажбур қилиниши мумкин эмас.

21-модда

1. Ҳар бир инсон бевосита ёки эркин сайланган вакиллар воситаси орқали ўз мамлакатини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир инсон ўз мамлакатида давлат хизматида киришда тенг ҳуқуққа эга.

3. Халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши лозим; бу ирода даврий ва сохталаштирилмаган, ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқида, яширин овоз бериш йўли билан ёки овоз бериш эркинлигини таъминлайдиган бошқа тенг қийматли шакллар воситасида ўтказиладиган сайловларда ўз аксини топиши лозим.

22-модда

Ҳар бир инсон жамият аъзоси сифатида миллий куч-ҳаракатлар ҳамда халқаро ҳамкорлик воситасида ва ҳар бир давлатнинг тузилиши, шунингдек, ресурсларига мувофиқ ижтимоий таъминотга ва ўзининг қадр-қиммати-ни сақлаш, шахсининг эркин ривожланиши учун зарур бўлган иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳалардаги ҳуқуқини амалга оширишга ҳақли.

23-модда

1. Ҳар бир инсон меҳнат қилиш, ишни эркин танлаш, адолатли ва қулай иш шароитига эга бўлиш ва ишсизликдан ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир инсон ҳеч бир камситишсиз тенг меҳнат учун тенг ҳақ олиш ҳуқуқига эга.

3. Ҳар бир ишловчи киши ўзи ва оиласи учун инсонга муносиб яшашни таъминлайдиган адолатли ва қониқарли даромад олишга, зарур бўлганда ижтимоий таъминотнинг бошқа воситалари билан тўлдирилувчи даромад олиш ҳуқуқига эга.

4. Ҳар бир инсон касаба уюшмалари тузиш ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эга.

24-модда

Ҳар бир инсон дам олиш ва бўш вақтга эга бўлиш, шу жумладан иш кунини оқилона чеклаш ҳуқуқи ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътили олиш ҳуқуқига эга.

25-модда

1. Ҳар бир инсон ўзининг ҳамда оиласининг саломатлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган

турмуш даражасига эга бўлиш, жумладан кийим-кечак, озиқ-овқат, тиббий хизмат ва зарур ижтимоий хизматга эга бўлишига ҳамда ишсизлик, касаллик, ногиронлик, бевалик, қарилик ёки унга боғлиқ бўлмаган шароитларга кўра тирикчилик учун маблаг бўлмай қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга.

2. Оналик ва болалик алоҳида гамхўрлик ва ёрдам ҳуқуқини беради. Барча болалар, никоҳда ёки никоҳсиз туғилишидан қатъи назар бир хил ижтимоий ҳимоядан фойдаланиши керак.

26-модда

1. Ҳар бир инсон таълим олиш ҳуқуқига эга. Таълим олишда ҳеч бўлмаганда бошланғич ва умумий таълим текин бўлиши лозим. Бошланғич таълим мажбурий бўлиши керак. Техник ва ҳунар таълими ҳаммининг қурби етадиган даражада бўлиши, олий таълим эса ҳар кимнинг қобилиятига асосан ҳамма учун етарли имконият доирасида бўлмоғи керак.

2. Таълим инсон шахсини тўла баркамол қилишга ва инсон ҳуқуқлари ҳамда асосий эркинликларига нисбатан ҳурматни кучайтиришга қаратилмоғи лозим. Таълим барча халқлар, ирқий ва диний гуруҳлар ўртасида бир-бирини тушуниш, хайрихоҳлик ва дўстликка хизмат қилиши ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тинчликни сақлаш борасидаги фаолиятига ёрдам бериши керак.

3. Кичик ёшдаги болалари учун ота-оналар таълим турини танлашда имтиёзли ҳуқуққа эгадирлар.

27-модда

1. Ҳар бир инсон жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этишга, санъатдан баҳраманд бўлишга, илмий тараққиётда иштирок этиш ва унинг самараларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

28-модда

Ҳар бир инсон ушбу Декларацияда баён этилган ҳуқуқ ва эркинликлар тўлиқ амалга оширилиши мумкин бўлган ижтимоий ва халқаро тартиб бўлиши ҳуқуқига эгадир.

29-модда

1. Ҳар бир инсон жамият олдида бурчлидир, фақат шу ҳолатдагина унинг шахси эркин ва тўлиқ камол топиши мумкин.

2. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини демократик жамиятда етарли даражада бўлишини ҳамда ҳурмат қилинишини таъминлаш, ахлоқ, жамоат тартиби умум фаровонлигининг одилона талабларини қондириш мақсадидагина қонунда белгиланган чекланишларга риоя этиши керак.

3. Ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсад ва принципларига ҳеч зид бўлмаслиги керак.

30-модда

Ушбу Декларациядаги ҳеч бир нарса, бирор бир давлат, кишилар гуруҳи ёки алоҳида шахсларга мазкур Декларацияда баён этилган ҳуқуқ ва эркинликларни йўқ қилишга йўналтирилган фаолият билан шуғулланиш ёки ҳаракат қилиш мумкин деб талқин этилмаслиги керак.

ИҚТИСОДИЙ, ИЖТИМОЙ ВА МАДАНИЙ ҲУҚУҚЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ХАЛҚАРО ПАКТ

1996 йил 19 декабр

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар,

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомида эълон қилинган принципларга мувофиқ инсоният оиласининг ҳамма аъзоларига хос бўлган қадр-қиммат ҳамда тенг ва бузилмас ҳуқуқларини тан олиш принциплари озодлик, адолат ва ялпи тинчликнинг негизи эканлигини **этиборга олиб,**

ушбу ҳуқуқлар инсон шахсига хос қадр-қимматдан келиб чиқишини **этироф этиб,**

инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясига мувофиқ қўрқув ва муҳтожликдан холи бўлган озод инсон шахсининг идеали ҳар бир киши ўз фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларидан, шунингдек ўз иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларидан фойдаланиши мумкин бўлган шароит яратилгандагина рўёбга чиқишини **этироф этиб,**

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомига кўра давлатлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини умум риюя этиши ҳамда ҳурмат қилишини рағбатлантириши шарт эканлигини **этиборга олиб,**

ҳар бир алоҳида инсон бошқа одамлар ва ўзи мансуб жамоага нисбатан мажбурияти бўлгани ҳолда мазкур Пактда тан олинаётган ҳуқуқларни рағбатлантириш ва уларга риюя этишга эришиши лозимлигини **этиборга олиб,**

қуйидаги моддалар борасида келишиб оладилар:

І ҚИСМ

1-модда

1. Барча халқлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эгадир. Ушбу ҳуқуқ орқали улар ўз сиёсий мақомини ва ўз

иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиётини эркин ҳолда таъминлайди.

2. Барча халқлар ўз мақсадларига эришмоқ учун ўз табиий бойликлари ва ресурсларига эгалик қилади, бунда ўзаро фойда принципига асосланган халқаро иқтисодий ҳамкорлик ва халқаро ҳуқуқдан келиб чиқадиган бирор бир мажбуриятга зарар етмаслиги лозим.

Ҳеч бир халқ ўзига тегишли бўлган тирикчилик воситаларидан ҳеч қачон маҳрум қилинмаслиги шарт.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи барча давлатлар, шу жумладан ўз-ўзини бошқара олмаётган ва васий бўлган ҳудудларни бошқариш учун жавоб берувчи давлатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низом қоидаларига мувофиқ ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини амалга оширишни рағбатлантиришлари ва бу ҳуқуқни ҳурмат қилишлари лозим.

II ҚИСМ

2-модда

1. Ушбу Пактда қатнашувчи ҳар бир давлат якка тартибда ва халқаро ёрдам ва ҳамкорлик тартибида, жумладан, иқтисод ва техника соҳаларида мазкур Пактда эътироф этилган ҳуқуқларнинг аста-секин тўлиқ рўёбга чиқишини таъминлаш учун барча зарур усуллар билан, жумладан қонуний чоралар кўриш орқали мавжуд ресурсларнинг иложи борича кенг доирасида тадбирлар кўриш мажбуриятини олади.

2. Ушбу Пактда қатнашувчи давлатлар мазкур пактда эълон қилинган ҳуқуқларни бирор бир камситишсиз, яъни ирқи, терисипинг ранги, жинси, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи, насл-насаби ёки бошқа ҳолатлардан қатъи назар кафолатлаш мажбуриятини оладилар.

3. Ривожланаётган мамлакатлар инсон ҳуқуқлари ва ўз халқ ҳўжалигини зарур тарзда ҳисобга олган ҳолда ўз мамлакатлари фуқаролари бўлмаган шахсларга мазкур Пактда эътироф этилаётган иқтисодий ҳуқуқлар учун қай даражада кафолат беришларини ўзлари белгилашлари мумкин.

3-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар мазкур Пактда кўриб чиқилган ҳамма иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлардан фойдаланишда эркаклар ва аёлларга тенг ҳуқуқ бериш мажбуриятини оладилар.

4-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар мазкур Пактга кўра бирорта давлат ҳуқуқлардан фойдаланиш борасида шундай чеклашларни белгилаши мумкинлигини, бу қонунда акс этиб, ўша чеклашлар қайд этилган ҳуқуқлар табиатига уйғун бўлишини ҳамда у демократик жамиятда умумий фаровонликка кўмаклашиш мақсадидагина бўлиши лозимлигини эътироф этадилар.

5-модда

1. Мазкур Пактда бирор бир нарса, бирорта давлат, бирорта гуруҳ ёки бирорта шахс ушбу Пактда эътироф этилган ҳар қандай ҳуқуқ ва эркинликни йўқ қилишга қаратилган ёки шу Пактда таъкидланганидан кўра кўпроқ чеклашга қаратилган фаолият билан шуғулланиш ёки қандайдир хатти-ҳаракат содир этиш ҳуқуқига эга деган мазмунда талқин этилиши мумкин эмас.

2. Ушбу Пактда иштирок этаётган бирон бир давлатда қонун, конвенция, қоида ёки урф-одат тариқасида тан олинган ёки мавжуд бўлган инсоннинг асосий ҳуқуқлари ушбу Пактда тан олинмайди ёки кам миқдорда тан олинди деган баҳонада бу ҳуқуқлар чекланиши ёки писанд этилмаслигига йўл қўйилмайди.

III ҚИСМ

6-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир инсоннинг ишлаб маблағ топиш имкониятини қамраб оладиган меҳнат қилиш ҳуқуқини тан олади. Меҳнат турини ҳар бир одам эркин ҳолда танлайди ёки унга эркин ҳолда рози бўлади. Шу Пакт иштирокчиси бўлган давлатлар эса фуқароларни мазкур ҳуқуқ билан таъминлаш учун зарур чоралар кўради.

2. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар мазкур ҳуқуқни тўлиқ амалга ошириш мақсадида кўриш керак бўлган тадбирларга ҳунар-техника таълими ва тайёргарлик дастури, инсоннинг асосий сиёсий ва иқтисодий эркинликларга кафолат берувчи шароитларда узлуксиз ҳолда иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиётга одамларнинг ишлаб чиқаришда тўлиқ банд бўлишига эришиш усули ва йўллари киради.

7-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир кишининг адолатли ва қулай шарт-шароитга эга бўлган меҳнат қилиш ҳуқуқини, жумладан қуйидагиларни тан олади:

а) барча меҳнаткашларга камида қуйидагиларни таъминлайдиган ҳақ;

и) тенг қийматга эга меҳнат учун ҳеч бир тафовутсиз адолатли иш ҳақи ва тенг даромад, айти пайтда жумладан, аёлларга эркакларникидан кам бўлмаган меҳнат шароитига кафолат берилиши ҳамда тенг меҳнат учун тенг ҳақ тўланиши керак;

й) мазкур Пактнинг қарорларига мувофиқ улар ва уларнинг оилалари учун қониқарли бўлган турмуш;

б) хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берувчи иш шароити;

с) меҳнат стажи ва малака асосидагина ишда тегишли янада юқорироқ мансабларга кўтарилиш учун бир хил имконият;

д) дам олиш, бўш вақт имкониятининг бўлиши ва оқилона чекланган иш вақти ҳамда ҳақ тўланадиган таътил, шунингдек байрам кунлари учун ҳақ.

8-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар қуйидагиларни таъминлаш мажбуриятини оладилар:

а) ҳар бир инсоннинг ўз иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини амалга ошириш ва ҳимоялаш учун касаба уюшмалари ташкил этиш ва ўз ихтиёри билан ана шу уюшмаларга кириш ҳуқуқи. Бунинг учун тегишли ташкилот қондаларига риоя қилиш шарт. Кўрсатиб ўтилган ҳуқуқдан фойдаланишга ҳеч бир чекланиш қўйилмайди, қонунда кўзда тутилган ва демократик жамиятда давлат

хавфсизлиги ёки жамоат тартиби манфаатлари йўлидаги ёки бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинлигини муҳофаза этишдаги ҳуқуқлар бундан мустасно;

б) қасаба уюшмаларнинг миллий федерация ёки конфедерация тузиш ҳуқуқи ва миллий федерация, конфедерацияларнинг халқаро қасаба уюшмалар тузиш ёки шу каби уюшмаларга бирлашиш ҳуқуқи;

с) қасаба уюшмаларнинг ҳеч бир тўсиқсиз, чеклашларсиз фаолият юритиш ҳуқуқи, қонунда кўзда тутилган ва демократик жамиятда давлат хавфсизлиги ёки жамоат тартиби манфаати ёки бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинлигини муҳофаза этиш учун зарур бўлган ҳуқуқлари бундан мустасно;

д) ҳар бир мамлакатнинг қонунларига мувофиқ амалга ошириладиган иш ташлаш ҳуқуқи.

2. Ушбу модда қуролли кучлар, полиция ёки давлат маъмурияти таркибидаги шахслар учун мазкур ҳуқуқлардан фойдаланишда қонуний чеклаш киритилишига тўсқинлик қилмайди.

3. Ушбу моддадаги ҳеч нарса 1948 йилги Халқаро меҳнат ташкилотининг конвенциясида иштирок этувчи давлатларга уюшмалар эркинлиги ва ташкилотлар тузиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш кўрсатилган конвенцияда назарда тутилган кафолатларга зиён етказган ҳолда қонуний актлар қабул қилиш ёки ушбу кафолатларга зиён етказадиган қонунни қўллаш ҳуқуқини бермайди.

9-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир инсоннинг ижтимоий таъминланиш, жумладан, ижтимоий суғурта ҳуқуқини эътироф этади.

10-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар қуйидагиларни тан олади:

1. Жамиятнинг табиий ва асосий ҳужайраси ҳисобланмиш оилага имкони борича кенг кўламда ёрдам берилиши ва муҳофаза этилиши зарур. Айниқса у шаклланаётган даврда бундай кўмак зарур, чунки мустақил бўлмаган болалар ва улар тарбияси борасидаги ғамхўрлик ҳозирча оила зиммасига тушмоқда. Никоҳ никоҳдан ўтаётганларнинг эркин розилигига кўра тузилмоги лозим.

2. Бола туғилишидан олдин ва ундан кейинги даврда оналарга алоҳида эътибор берилиши лозим. Бу давр мобайнида ишловчи оналарга ҳақ тўланадиган таътил ёки ижтимоий таъминот бўйича етарли нафақа билан таътил берилиши керак.

3. Барча болалар ва ўсмирларга ҳеч бир камситишсиз, оилавий келиб чиқиши ёки бошқа белгиларидан қатъи назар алоҳида ҳимоя чоралари ва ёрдам кўрсатилиши шарт. Болалар ва ўсмирлар иқтисодий ва ижтимоий эксплутациядан ҳимояланган бўлиши керак. Уларнинг меҳнатини ахлоқи ва саломатлиги учун зарарли бўлган ёки ҳаёт учун хавфли соҳаларда ёки уларнинг нормал ўсиши учун зарар келтириши мумкин бўлган соҳаларда қўллаш қонун билан жазоланиши керак. Бундан ташқари, давлат шундай ёш чегарасини белгилаб қўйиши керакки, шу чегарадан қуйи ёшдаги болалар меҳнатидан фойдаланиш тақиқланиши ва қонун билан жазоланиши лозим.

11 -м о д д а

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир киши ўзи ва оиласи учун етарлича озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-жой ҳамда турмуш шароити тўхтовсиз яхшиланиб боришини ўз ичига оладиган етарли турмуш даражаси бўлиш ҳуқуқини эътироф этади. Мазкур қатнашувчи давлатлар ушбу ҳуқуқлар амалга оширилишини таъминлаш учун зарур чораларни кўради, айни пайтда эркин келишувга асосланган халқаро ҳамкорликнинг бу борадаги муҳим аҳамиятини эътироф этади.

2. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир кишининг очликдан холи бўлишдек асосий ҳуқуқини тан олган ҳолда, қуйидаги вазифаларни амалга ошириш учун аниқ дастурларни ўтказишни қамраб оладиган зарур чораларни қўришлари керак:

а) техник ва илмий билимлардан кенг кўламда фойдаланиш, овқатланиш тамойиллари тўғрисидаги билимларни ёйиш, табиий ресурслардан янада самарали фойдаланиш ва ўзлаштириш учун аграр тизимни такомиллаштириш ёки ислоҳ қилиш йўли билан озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш, сақлаш ва тақсимлаш услубларини яхшилаш; ва

б) эҳтиёжга мувофиқ ва озиқ-овқат маҳсулотларини импорт ёки экспорт қилувчи мамлакатларнинг муаммоларини ҳисобга олган ҳолда жаҳондаги озиқ-овқат захираларининг адолатли тақсимланишини таъминлаш.

12-модда

1. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир кишининг жисмоний ва руҳий саломатлик жиҳатдан олий даражага етиши ҳуқуқини эътироф этади.

2. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар кўриши керак бўлган чоралар қуйидаги ишлар учун зарур тадбирларни ўз ичига олади:

а) ўлик гўдақлар тугилишини ва болалар ўлимини қисқартириш ҳамда болаларнинг соғлом ривожланишини таъминлаш;

б) ташқи муҳитнинг ҳамма жиҳатларини ва саноатда меҳнат гигиенасини яхшилаш;

с) юқумли, эндемик, касбий ва бошқа касалликлардан огоҳлантириш, даволаш ҳамда уларга қарши курашиш;

д) касал бўлган ҳолларда ҳаммага тиббий ёрдам кўрсатиш ва тиббий парваришни таъминлайдиган шароит яратиш.

13-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир кишининг таълим олиш ҳуқуқини эътироф этади. Улар таълим инсон шахсининг тўлиқ ривожланиши ва унинг кадр-қимматини англашига қаратилган бўлиши лозим, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилишни мустаҳкамлаш зарур деган фикрга келишади. Шунингдек, таълим барчага эркин жамиятнинг фойдали аъзолари бўлишга имкон яратиши, барча ирқий, этник ва диний гуруҳлар ўртасидаги дўстликка, хайрихоҳликка ва сабр-тоқатли бўлишга ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тинчликни сақлаш борасидаги ишига кўмаклашиши лозим деган фикрга келишади.

2. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ушбу ҳуқуқларнинг тўлиқ амалга оширилиши учун қуйидаги ишларни амалда бажариш кераклигини эътироф этади:

а) бошлангич таълим ҳамма учун мажбурий ва текин бўлиши керак;

б) ўрта таълимнинг барча шакллари, жумладан ҳунар-техника ўрта таълими очиқ бўлиши ва барча зарур чораларни кўриб, хусусан, аста-секин пулсиз таълим олишни жорий этиш йўли билан барчанинг имкони етадиган даражада бўлиши лозим;

с) ҳар бир инсоннинг қобилиятини ҳисобга олган ҳолда, барча зарур чораларни кўриш, хусусан аста-се-

кин бепул таълим олишни жорий этиш йўли билан олий таълим олиш ҳамма учун имкон етадиган даражада бўлиши керак;

д) оддий таълим, бошлангич таълимнинг тўлиқ курсини ўтамаган ёки тугалламаган кишилар учун имкон борича рағбатлантирилиши ёки жадаллаштирилиши лозим;

е) барча даражадаги мактаблар тармоқлари фаол ривожлантирилиши, стипендияларнинг қониқарли тизими белгиланиши ва ўқитувчиларнинг моддий аҳволи доимий равишда яхшиланиб бориши керак.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ота-оналарнинг ва тегишли ҳолларда қонуний васийларнинг ўз фарзандлари учун давлат ҳокимияти таъсис этган мактабларнигина эмас, таълим олиш учун давлат томонидан белгиланиши ёки тасдиқланиши мумкин бўлган энг кам талабга жавоб берувчи мактабларни ҳам танлаб олиш эркини ҳурмат қилиш мажбуриятини олади. Ота-оналар ёки қонуний васийларнинг бу эркига ўз шахсий эътиқодига кўра фарзандларини диний ва ахлоқий таълим билан таъминлашлари ҳам киради.

4. Мазкур модданинг ҳеч бир қисми айрим шахслар ва муассасаларнинг ушбу модданинг биринчи бандида баён қилинган тамойилларга оғишмай риоя этиб ва ушбу муассасаларда берилаётган таълим давлат томонидан белгилаб қўйилиши мумкин бўлган энг кам талабларга жавоб беришига риоя қилиб ўқув юртлари очиш борасидаги эркинлигини камситади деган мазмунда талқин қилинмаслиги керак.

14-модда

Ушбу Пакт иштирокчилари қаторига киришгача бўлган вақтга қадар ўз метрополиясида ёки юрисдикциясида текин мажбурий бошлангич таълимни жорий эта олмаган мазкур Пакт аъзоси бўлган ҳар бир давлат икки йил ичида текин мажбурий таълим тамойилини амалга ошириш учун муфассал тadbирлар режасини ишлаб чиқиш мажбуриятини олади. Ушбу режани ҳаётга татбиқ этишнинг оқилона муддати ўша режада кўрсатилади.

15-модда

1. Мазкур Пактда иштирок этаётган давлатлар ҳар бир инсоннинг куйидаги ҳуқуқларини эътироф этади:

- а) маданий ҳаётда иштирок этиш;
- б) илмий тараққиёт ва уни амалда қўллаш натижаларидан фойдаланиш;
- с) ўзи муаллиф бўлган ҳар қандай илмий, адабий ёки бадиий меҳнат билан боғлиқ ҳолда юзага келувчи моддий ва маънавий манфаатлар ҳимоясидан фойдаланиш.

2. Ушбу ҳуқуқларни тўла амалга ошириш учун мазкур Пактда иштирок этаётган давлатлар қабул қилиши керак бўлган тadbирлар фан ва маданият ютуқларини ҳимоялаш, ривожлантириш ва ёйиш учун зарур бўлганларини қамраб олади.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар илмий-tadbирлик ва ижодий фаолият учун сўзсиз зарур бўлган эркинликни ҳурмат қилиш мажбуриятини олади.

4. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар илмий ва маданий соҳаларда халқаро алоқаларни рағбатлантириш ва ривожлантириш орқасидан келадиган нафни тан олади.

IV ҚИСМ

16-модда

1. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ушбу Пактнинг шу қисмига мувофиқ мазкур Пактда тан олинган ҳуқуқларга риоя этишга эришиш борасида кўрилаётган тadbирлар ҳамда силжишлар ҳақида маърузалар тақдим этиш мажбуриятини олади.

2. а) Барча маърузалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига тақдим этилади, у эса кўриб чиқиш учун мазкур Пакт қоидаларига мувофиқ Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашга маърузаларнинг нусхасини юборди;

б) Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби мазкур Пактда иштирок этувчи давлатларнинг маърузаларини ёки маърузаларнинг тегишли қисмини ушбу давлатлар аъзо бўлган муассасаларга юборди, чунки ана шу маърузалар ёки маърузаларнинг қисмлари конституцион актларига мувофиқ ўша муассасаларнинг вазифаси доирасига кирадиган барча масалаларга алоқадордир.

17-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш томонидан мазкур Пакт кучга кир-

гандан сўнг бир йил мобайнида иштирокчи давлатлар ва ихтисослашган манфаатдор муассасалар билан маслаҳатлашиб берилган дастурга мувофиқ босқичма-босқич ўз маърузаларини тақдим этади.

2. Маърузаларда ушбу Пакт бўйича мажбуриятлар бажарилиши даражасига таъсир этувчи омиллар ва қийинчиликлар кўрсатилиши мумкин.

3. Агар тегишли маълумот ушбу Пактда иштирок этувчи бирор-бир давлат томонидан Бирлашган Миллатлар Ташкилотига ёки бирор-бир ихтисослаштирилган муассасага илгарироқ хабар қилинган бўлса, бу маълумотларни қайта баён этишга ҳожат йўқ ва шу тахлитда хабардор этилган маълумотларга аниқ таяниш етарли бўлади.

18-модда

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомига кўра инсон ҳуқуқлари ҳамда асосий эркинликлари борасидаги бурчларини бажариш учун ихтисослаштирилган муассасалар билан ушбу муассасалар фаолиятига алоқадор бўлган ушбу Пакт қарорларига риоя этилишига эришиш йўлида қанчалик силжишлар бўлгани ҳақида маърузалар тақдим этиш борасида келишиб олиш мумкин. Бу маърузалар шу тахлитда амалга ошириш тўғрисида ихтисослаштирилган муассасалар обрўли органлари қабул қилаётган қарор ва тавсияномаларнинг тафсилотларини ҳам ўз ичига олиши мумкин.

19-модда

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш инсон ҳуқуқлари Кенгашига кўра чиқиш ва умумий тавсиялар бериш учун ёки тегишли ҳолларда инсон ҳуқуқларига алоқадор масалалар борасида маълумотлар учун 16-, 17-моддаларга биноан давлатлар тақдим этаётган маърузаларни ахборот учун бериши, шунингдек 18-моддага мувофиқ ихтисослашган муассасалар тақдим этган инсон ҳуқуқларига алоқадор маърузалар бериши мумкин.

20-модда

Мазкур Пактда иштирок этувчи манфаатдор давлатлар ва ихтисослаштирилган муассасалар Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашга 19-моддага мувофиқ ҳар қандай

умумий тавсиянома борасида ёки инсон ҳуқуқлари бўйича Комиссиянинг ҳар қандай маърузасидаги ана шундай умумий тавсияномага таяниш хусусида ёки ўша жойда таянилаётган ҳар қандай ҳужжат борасида мулоҳаза тақдим этиши мумкин.

21-модда

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш вақти-вақти билан Бош Ассамблеяга ушбу Пактда тан олинаётган ҳуқуқларга ялпи риюя этилишини таъминлаш борасида қабул қилинган чоралар ва эришилган натижалар тўғрисида мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳамда ихтисослаштирилган муассасалардан олинadиган маълумотларнинг қисқача баёни ва умумий тусдаги тавсияномалар билан маърузалар тақдим этиши мумкин.

22-модда

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бошқа органлари уларнинг ёрдамчи органлари ва техник ёрдам кўрсатиш билан шуғулланувчи ихтисослаштирилган муассасаларнинг диққат-эътиборини мазкур Пактнинг ушбу қисмида эслатилаётган маърузалар туфайли юзага келаётган ҳар қандай масалаларга қаратиши мумкин, зеро бу ҳол ана шу органлар томонидан ваколатлар доирасида ушбу Пактнинг аста-секин амалга оширишга кўмаклашиш мумкин бўлган халқаро тадбирларнинг қанчалик мақсадга мувофиқлиги борасида қарорлар чиқаришида фойдали бўлиши мумкин.

23-модда

Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар конвенциялар тузиш, тавсияномалар қабул қилиш, маслаҳат мақсадида минтақавий ва техник кенгаш ўтказиш, шунингдек, манфаатдор ҳукуматлар билан ҳамкорликда ташкилий тадқиқотлар олиб бориш ушбу Пактда эътироф этилаётган ҳуқуқларни амалга оширишга ёрдам берувчи халқаро тадбирлар қаторига киради деб келишадилар.

24-модда

Ушбу Пактда ҳеч бир нарса Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг турли органлари ва ихтисослаштирилган муассасаларнинг мазкур Пактга дахлдор масалалари

борасидаги тегишли мажбуриятларини белгилайдиган БМТнинг Низом қарорлари ва ихтисослаштирилган муассасаларнинг низоми аҳамиятини камситиш деб талқин қилинмаслиги керак.

25-модда

Мазкур Пактдаги ҳеч бир нарса барча халқларнинг ўз табиий бойликлари ва ресурсларига эркин эгаллик қилиш ҳамда фойдаланишдек ажралмас ҳуқуқини камситади деб талқин қилиниши мумкин эмас.

V ҚИСМ

26-модда

1. Ушбу Пакт Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган ёки БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаларига аъзо бўлган, Халқаро Суд Статути иштирокчиси бўлган ёки мазкур Пактда иштирок этиш учун БМТ Бош Ассамблеяси томонидан таклиф этилган ҳар қандай бошқа давлат имзолаши учун очиқ.

2. Ушбу Пакт ратификация қилиниши керак. Ратификация қилинган ёрлиқлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун топширилади.

3. Ушбу Пакт мазкур модданинг 1-бандида кўрсатилган ҳар қандай давлат қўшилиши учун очиқдир.

4. Қўшилиш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига қўшилиш ҳақидаги ҳужжат сақланиш учун топширилгач амалга оширилади.

5. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби мазкур Пактни имзолаган ёки унга қўшилган давлатларни ратификация қилинган ёрлиқлар ёки қўшилиш ҳақидаги ҳужжатлар сақлаш учун топширилиши тўғрисида хабардор қилади, мазкур Пакт унинг ўз ратификация ёрлиғи ёки қўшилиш ҳақидаги ҳужжати сақлаш учун қабул қилингандан уч ой ўтгач кучга киради.

27-модда

1. Мазкур Пакт Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига ўттиз бешинчи ратификация қилинган ёрлиқ

ёки қўшилиш ҳақидаги ҳужжат сақлаш учун берилган кундан бошлаб уч ой ўтгач кучга киради.

2. Ушбу Пактни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар бир давлат учун ўттиз бешинчи ратификация қилинган ёрлик ёки қўшилиш ҳақида ҳужжат сақлаш учун берилгандан сўнг, ўша давлатнинг ўз ратификация қилинган ёрлиги ёки қўшилиш ҳақидаги ҳужжати сақлаш учун берилган кундан бошлаб уч ой ўтгач мазкур Пакт кучга киради.

28-модда

Ушбу Пакт қарорлари федератив давлатларнинг ҳамма қисмига ҳеч бир чеклашларсиз ёки олиб ташлашларсиз жорий этилади.

29-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат тузатишлар таклиф этиши ва уни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига тақдим этиши мумкин. Бош котиб таклиф этилган ҳар қандай ўзгартиришларни мазкур Пактда иштирок этувчи давлатларга жўнатади ва улардан ушбу таклифларни кўриб чиқиш ҳамда овозга қўйиш мақсадида конференция чақириниш ҳақидаги фикрини билдиришни илтимос қилади. Агар иштирокчи давлатларнинг камида учдан бири шундай конференцияни маъқуллаб фикр билдирса, БМТнинг Бош котиби Бирлашган Миллатлар Ташкилоти раҳбарлигида ушбу конференцияни чақиради. Мазкур конференцияда иштирок этувчи ва овоз беришда қатнашувчи иштирокчи давлатларнинг кўпчилиги томонидан қабул қилинган ҳар қандай тузатиш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясига тасдиқлаш учун тақдим этилади.

2. Тузатишлар уларни БМТ Бош Ассамблеяси тасдиқлагач ва ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларнинг учдан икки қисми томонидан уларнинг конституция тартибига мувофиқ қабул қилинган кучга киради.

3. Тузатишлар кучга киргач, уни қабул этган иштирокчи давлатлар учун мажбурий бўлади, бошқа иштирокчи давлатлар учун эса мазкур Пактнинг улар томонидан қабул қилинган қарорлари ва барча илгариги тузатишлар мажбурий бўлиб қолади.

30-модда

26-модданинг 5-бандига мувофиқ юбориладиган билдиришлардан қатъи назар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби ўша модданинг 1-бандида қайд этилган давлатларни қуйидагилар ҳақида хабардор этади.

а) 26-моддага биноан имзолашлар, ратификациялар ва қўшилишлар;

б) 27-моддага мувофиқ мазкур Пактнинг кучга кириш санаси ва 29-моддага мувофиқ ҳар қандай тузатишларнинг кучга кириш санаси.

31-модда

1. Мазкур Пакт инглиз, испан, хитой, рус ва француз тилларида тузилган бўлиб тенг кучга эга, у Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг архивига сақлаш учун топширилиши керак.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби 26-моддада кўрсатилган барча давлатларга ушбу Пактнинг тасдиқланган нусхаларини юборadi.

ФУҚАРОЛИК ВА СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ХАЛҚАРО ПАКТ

1966 йил 19 декабр

Ушбу Пактда ишгирок этувчи давлатлар,

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомида эълон қилинган принципларига асосан, барча инсоният оиласининг аъзоларига хос қадр-қимматни ҳамда уларнинг тенг ва ажралмас ҳуқуқларини тан олиш озодлик, адолат ва ялпи тинчликнинг асоси эканлигини *этиборга олиб,*

бу ҳуқуқлар инсон шахсига хос бўлган қадр-қимматдан келиб чиқишини *этироф этиб,*

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларациясига мувофиқ кўрқув ва муҳтожликдан фойдаланувчи озод инсон шахси идеали агар ҳар бир одам ўз иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларидан фойдаланиш мумкин бўлган шароит яратилгандагина рўёбга чиқиши мумкинлигини *этироф этиб,*

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомига асосан давлатлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ялпи ҳурмат қилиш ҳамда риоя этилишини рағбатлантириши шартлигини *этиборга олиб,*

ҳар бир алоҳида инсон бошқа одамлар ва ўзи мансуб бўлган жамоага нисбатан мажбурият олган ҳолда мазкур Пактда тан олинган ҳуқуқлар рағбатлантирилиши ва риоя этилишига эришиши лозимлигини *этиборга олиб,*

қуйидаги моддалар тўғрисида бир тўхтамга келадилар:

I ҚИСМ

I-модда

1. Барча халқлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эгадир. Ушбу ҳуқуқ асосида улар ўз сиёсий мақомини эр-

кин белгилайди ва ўз иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишини эркин таъминлайдилар.

2. Барча халқлар ўз мақсадларига эришиш учун ўзаро наф принципига асосланган халқаро иқтисодий ҳамкорлик ва халқаро ҳуқуқдан келиб чиқадиган бирон бир мажбуриятга зиён етказмасдан ўз табиий бойликлари ва ресурсларига эркин ҳолда эгалик қилиши мумкин. Ҳеч бир халқ ҳеч бир ҳолатда ўзи тегишли тирикчилик воситаларидан маҳрум этилмаслиги керак.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи барча давлатлар, шу жумладан ўз-ўзини бошқара олмайдиган ва васийликка олинган ҳудудларни бошқариш учун жавобгар бўлган давлатлар ҳам Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомига мувофиқ ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини амалга оширишни рағбатлантириши ҳамда шу ҳуқуқни ҳурмат қилиши лозим.

II ҚИСМ

2-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат ўз ҳудудидаги ва ўз юрисдикциясида бўлган шахсларнинг мазкур пактда эътироф этилган ҳуқуқларини ҳеч бир айирмачиликсиз, жумладан, ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи, туғилиши ёки ўзга ҳолатидан қатъи назар ҳурмат қилиш ва таъминлаш мажбуриятини олади.

2. Агар бу нарса ҳали мавжуд қонунчиликда ёки бошқа тадбирларда кўриб чиқилмаган бўлса, ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат ўз конституцияси тартиби ва мазкур Пакт қоидаларига мувофиқ, ушбу Пактда эътироф этилган ҳуқуқларни амалга ошириш учун зарур бўлиши мумкин бўлган шундай қонунчилик ёки бошқа тадбирлар қабул қилиш учун керакли чораларни кўриш мажбуриятини олади.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат ўз зиммасига қуйидаги мажбуриятларни олади:

а) мазкур Пактда тан олинган ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилган ҳар бир шахсга, агар бу ҳол расмий сифатда ҳаракат қилган шахслар томонидан содир этилган бўлса

ҳам ҳуқуқий ҳимояланишнинг самарали воситалари билан таъминлаш;

б) ана шундай ҳимоя талаб қилувчи ҳар қандай шахе учун юридик ҳимоя ҳуқуқи нуфузли суд, маъмурий ёки қонуний ҳокимиятлар томонидан ёки давлатнинг ҳуқуқий тизимида назарда тутилган бошқа нуфузли органлар томонидан таъминлансин ва суд орқали ҳимояланиш имконияти ривожлантирилсин;

с) ҳуқуқий ҳимоя воситалари берилганда, нуфузли ҳокимиятлар буни қўллашни таъминласинлар.

3-модда

Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар эркаклар ва аёллар учун ушбу Пактда кўриб чиқилган барча фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлардан бир хилда фойдаланиш ҳуқуқини таъминлаш мажбуриятини олади.

4-модда

Давлат фавқулодда ҳолат юз берган вақтда, миллат ҳаёти хавф остида қолган ва бу ҳолат ҳақида расмий эълон қилинганда ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар мазкур Пакт бўйича олган ўз мажбуриятларидан чекиниш учун чоралар кўриши мумкин, лекин бу чекинишни аҳвол кескинлиги талаб этган бўлиши ҳамда бу чоралар халқаро ҳуқуқлар борасидаги бошқа мажбуриятларга хилоф бўлмаслиги ва ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, дини ва ижтимоий аҳволи жиҳатидан камситишга олиб келмаслиги керак.

2. Ушбу қоида 6-, 7-, 8- (1- ва 2-бандлар), 11-, 15-, 16- ва 18-моддалардан бирор-бир чекиниш учун асос бўла олмайди.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи, чекиниш ҳуқуқидан фойдаланувчи давлатлар ўзи чекинган аҳвол ҳақида, шундай қарорга келишга олиб келган сабаблар ҳақида дарҳол Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотиби воситачилиги орқали мазкур Пактда иштирок этувчи бошқа давлатларни хабардор қилиши керак. Шунингдек, ўша воситачи орқали бундай чекиниш вақти қачон тўхтатилиши тўғрисида ҳам хабар берилиши керак.

5-модда

1. Мазкур Пактдаги ҳеч бир нарса бирор бир давлат, бирор бир гуруҳ ёки бирор бир шахс ушбу Пактда тан

олинган ҳар қандай ҳуқуқ ва эркинликларни йўқотишга қаратилган ёки уларни мазкур Пактда назарда тутилганидан кўра кўпроқ чеклашга қаратилган бирорта фаолият билан шуғулланиш ёки шундай мазмунда ҳаракат содир этиш ҳуқуқи бор деб талқин қилиниши мумкин эмас.

2. Ушбу Пактда иштирок этувчи бирор бир давлатда қонун, конвенция, қоида ёки урф-одат сифатида тан олинган ёки мавжуд бўлган асосий инсон ҳуқуқлари, мазкур Пактда шу ҳуқуқлар тан олинмайди ёки қисман эътироф этилади деган баҳона билан бирор бир тарзда чекланиши ёки менсимаслигига йўл қўйилмайди.

III ҚИСМ

6-модда

1. Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсонинг ажралмас ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун билан ҳимояланади. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан инсонни яшашдан маҳрум қила олмайди.

2. Ўлим жазосини бекор қилмаган мамлакатларда жиноят содир этилган вақтда амалда бўлган ва мазкур Пакт қарорларига зид бўлмаган ҳамда геноцид жинояти ва унинг учун жазолашни огоҳлантириш тўғрисидаги Конвенцияга ҳилоф бўлмаган қонунга мувофиқ энг оғир жиноятлар учунгина ўлим ҳукми чиқарилиши мумкин. Бундай жазо фақат нуфузли суд томонидан чиқарилган сўнги ҳукми ижро этиб амалга оширилиши мумкин.

3. Геноцид жинояти учун ҳаётдан маҳрум этилаётган бўлса, шуни эътиборга олиш лозимки, ушбу моддадаги ҳеч бир нарса мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар учун бирор бир йўл билан геноцид жиноятларининг олдини олиш ҳамда геноцид жинояти ҳақида огоҳлантириш ва унинг учун жазолаш ҳақидаги Конвенция қарорларига мувофиқ қабул қилинган ҳар қандай мажбуриятлардан чекиниш ҳуқуқини бермайди.

4. Ўлим жазосига ҳукм қилинган ҳар бир киши авф этиш ҳақида ёки ҳукми юмшатиш тўғрисида илтимос қилиш ҳуқуқига эга. Амнистия, авф этиш ёки ўлим ҳукмини алмаштириш ҳамма ҳолатларда туҳфа этилиши мумкин.

5. Ўн саккиз ёшдан кичик шахслар томонидан содир этилган жиноятлар учун ўлим ҳукми чиқарилмайди ва ҳомиладор аёлларга нисбатан бу ҳукм ижро этилмайди.

6. Ушбу моддадаги ҳеч бир нарса мазкур Пактда ишти-
рок этувчи бирор-бир давлат томонидан ўлим жазоси
муддатини кечиктириш ёки уни бекор қилишга йўл
қўймаслик учун асос бўла олмайди.

7-модда

Ҳеч ким азоб-уқубатга солинмаслиги ва унга нисба-
тан шафқатсиз, ноинсоний ёки қадр-қимматини хўрловчи
муомала қилинмаслиги ёки жазоланмаслиги керак. Жум-
ладан, ҳеч бир шахс устидан ўзининг розилигисиз тиб-
бий ёки илмий тажриба ўтказилиши мумкин эмас.

8-модда

1. Ҳеч ким қулликда сақланмаслиги керак; қуллик ва
қул савдосининг ҳар қандай кўриниши таъқиқланади.

2. Ҳеч ким эркисиз ҳолатда сақланмаслиги керак.

3. а) Ҳеч ким мажбурий ёки шарт бўлган меҳнатга
мажбур қилинмаслиги лозим.

б) жазо тариқасида жиноят учун жуда оғир ишларга
жалб этилиб озодликдан маҳрум этилиши мумкин бўлган
мамлакатларда, шундай жазо нуфузли суд ҳукми билан
тайинланса 3 а)-банди жуда оғир ишларни бажариш учун
тўсиқ бўлади деб ҳисобланмайди.

с) “мажбурий ёки шарт бўлган меҳнат” атамаси ушбу
бандда қўйидагиларни қамраб олмайди:

i) в кичик бандида тилга олинмаган бирор бир иш
ёки хизмат, бу хизматни қоида тариқасида суднинг қону-
ний фармойишига асосан ҳибсда бўлган шахс ёки бун-
дай ҳибсдан шартли равишда озод этилган шахс бажари-
ши керак;

ii) сиёсий ва диний-этник сабабларга кўра ҳарбий
хизматни рад этиш тан олинаётган мамлакатларда ҳар-
бий тусдаги бирор бир хизмат, худди шундай сабабларга
асосан ҳарбий хизматни рад этаётган шахслар учун қонун-
да назарда тутилган бирор бир хизмат;

iii) аҳоли ҳаётига ёки осойишталигига хавф солувчи
фалокат ёки фавқулодда ҳолат рўй берганида мажбурий
бўлган бирор бир хизмат;

iv) одатдаги фуқаролик бурчига кирувчи бирор бир
иш ёки хизмат.

1. Ҳар бир инсон озодлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ҳибсга олиниши ёки ҳибеда сақланиши мумкин эмас. Ҳеч ким қонун билан белгиланганидан бошқача асос ва тартибда озодликдан маҳрум этилиши мумкин эмас.

2. Ҳибсга олинаётган ҳар бир кишига ҳибсга олиш вақтида қамалиш сабаблари айтилади ва дарҳол унга қўйилган айб маълум қилинади.

3. Жиноий айблов билан қамалган ёки ушланган ҳар бир шахс зудлик билан судья ёки қонун бўйича суд ҳукмронлигини амалга ошириш ҳуқуқи бўлган бошқа мансабдор шахс ҳузурига келтирилади ва айбланаётган шахс оқилона муддат ичида иши судда кўрилиши ёки озод қилиб юборилиш ҳуқуқига эга. Иши судда ҳал этилиши кутилаётганда шахсларни ҳибеда тутиб туриш умумий қоида бўлмаслиги, бироқ озод қилиш, судга келиш, судда иш кўриб чиқиляётганда унинг ҳар қандай босқичига келиш кафолатларини беришга, зарур ҳолларда ҳукми ижро этиш учун келишга боғлиқ қилиб қўйилиши мумкин.

4. Қамоққа олиниши ёки ҳибеда ушланиб туриши туфайли озодликдан маҳрум этилган ҳар бир шахс ўз ишининг судда кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга, чунки суд дарҳол унинг ушланиши қанчалик қонуний эканлиги борасида қарор чиқара олсин ва агар унинг ушланиши ноқонуний бўлса озод қилиш ҳақида фармойиш бера олсин.

5. Ноқонуний равишда қамалган ёки ҳибсда ушлаб турилган ҳар бир киши даъво кучига эга бўлган товон талаб қилиш ҳуқуқига эгадир.

10 - м о д д а

1. Озодликдан маҳрум этилган барча шахслар инсонларча муомала қилиниши ва инсон шахеига хос бўлган қадр-қиммати ҳурмат қилиниши ҳуқуқига эга.

2. а) Истисно ҳоллари бўлмаганда айбланувчилар судланганлардан алоҳида жойлаштирилади ва уларга судланмаган шахслар мақомига жавоб берадиган алоҳида режим белгиланади.

б) Балогат ёшига етмаган айбланувчилар балогатга етган айбланувчилардан ажратиб қўйилади ва қарор чиқариш учун қисқа муддатда судга келтирилади.

3. Маҳбусларга мўлжалланган пенитенциар тизимида мақсад маҳбусларни тўғри йўлга солиш ва уларни ижтимоий жиҳатдан қайта тарбиялашдир. Балогатга етмаган қонунбузарлар балогатга етган қонунбузарлардан ажратиб қўйилади ва уларнинг ёши ҳамда мақомига жавоб берувчи режим белгиланади.

11 - м о д д а

Ҳеч ким бирор бир шартнома мажбуриятини бажара олмайдиган аҳволда бўлгани асосидагина озодликдан маҳрум этилиши мумкин эмас.

12 - м о д д а

1. Бирор бир давлат ҳудудида қонуний равишда бўлган ҳар бир киши ушбу ҳудуд доирасида эркин кўчиб юриш ва яшаш жойини танлаш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир киши ҳар қандай мамлакатни, жумладан ўз мамлакатини тарк этиш ҳуқуқига эга.

3. Юқорида қайд этилган ҳуқуқлар ҳеч қандай чеклаш объекти бўлиши мумкин эмас. Қонунда белгиланган давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини, аҳоли саломатлиги ёки ахлоқини сақлаш учун ёки бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинлигини сақлаш учун ва ушбу Пактда эътироф этилган бошқа ҳуқуқлар билан мос келадиган ҳуқуқлар бундан мустасно.

4. Ҳеч ким ўз мамлакатига кириш ҳуқуқидан ўзбошимчалик билан маҳрум этилиши мумкин эмас.

13 - м о д д а

Мазкур Пактда ишгирик этувчи бирор бир давлат ҳудудида қонуний равишда турган чет эллик шахс қонунга мувофиқ ҳолда чиқарилган қарори ижро этилиши билангина чиқариб юборилиши мумкин, ва агар давлат хавфсизлигига боғлиқ қатъий мулоҳазалар бошқача талаб этмаса ўша чет эллик шахс ўзининг чиқариб юборилишига қарши далиллар тақдим этиши, бу ишни нуфузли ҳокимлик томонидан маҳсус тайинланган шахс ёки шахслар қайта кўриб чиқиши ҳамда ушбу мақсадда айни ҳокимият, шахс ёки шахслар ҳузурига кириш ҳуқуқига эга.

1. Барча шахслар судлар ва трибуналлар олдида тенгдир. Ҳар бир киши унга қўйилаётган ҳар қандай жиноий айблов кўриб чиқиладиганда ёки бирор бир фуқаролик жараёнида унинг ҳуқуқ ва бурчлари аниқланаётганида қонунга мувофиқ тузилган нуфузли, мустақил ва ҳолис суд томонидан мазкур иш адолатли ҳамда очиқ ҳолда кўриб чиқилиш ҳуқуқига эга. Демократик жамиятда ахлоқ юзасидан жамият тартиби ёки давлат хавфсизлиги нуқтаи назаридан ёки буни томонларининг шахсий ҳаёти манфаатлари талаб этганида ёки суд фикрига кўра бу қандайдир даражада қатъиян зарур деб топилганида, яъни омма судлов манфаатларига ҳалал берадиган алоҳида ҳолларда матбуот ходимлари ва омма барча мажлислари ёки шу мажлисларнинг бир қисмига киритилмаслиги мумкин; бироқ жиноий ёки фуқаролик иши бўйича чиқарилган ҳар қандай суд қарори ошқора бўлиши керак. Балоғат ёшига етганларнинг манфаатлари бошқача талаб этганда ёки никоҳ борасидаги низоларга ёки болаларга васийлик қилишга алоқадор ишлар бундан мустасно.

2. Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар қандай киши қонунга мувофиқ айби исботланмагунча бегуноҳ деб саналиш ҳуқуқига эга.

3. Ҳар бир кишининг унга қўйилган ҳар қандай жинояти кўриб чиқиладиганда тўлиқ тенглик асосида қўйидаги кафолатларга эга бўлиш ҳуқуқи мавжуд:

а) унга қўйилган айблов характери ва асослари ҳақида у тушунадиган тилда дарҳол ва батафсил хабардор этилиш;

б) ўз ҳимоясини тайёрлаш ва ўзи танлаган оқловчи билан мулоқотда бўлиш учун етарлича вақт ва имкониятларга эга бўлиш;

с) асоссиз ҳолда тўхтатиб турилмасдан ўз ишининг судда кўриб чиқилиши;

д) ўзи қатнашиб суд қилиниши ва ўзини шахсан ўзи ёки танлаб олинган оқловчи воситасида ҳимоя қилиниши, агар оқловчиси бўлмаса, унга эга бўлиш ҳуқуқи борлиги ҳақида хабардор қилиниши; одил суд манфаатлари талаб этган ҳар қандай ҳолларда унга тайинланган оқловчига эга бўлиш, ушбу оқловчига тўлаш учун етарли маблаги бўлмаган барча ҳолларда унинг учун оқловчини текинга бериш:

е) унга қарши кўрсатмалар бераётган гувоҳларни сўроқ қилиш ёки ана шу гувоҳлар сўроқ қилиниши ҳуқуқига эга бўлиш ва унга қарши кўрсатма бераётган гувоҳлар учун мавжуд шартларда унинг ўзи танлаган гувоҳларни терговга чақириш ва сўроқ қилиш ҳуқуқига эга бўлиш;

д) агар сулда қўлланилаётган тилни у тушунмаса ёки бу тилда гапира олмаса, бепул тарзда таржимон кўмагидан фойдаланиш;

г) ўзига ўзи қарши маълумотлар беришга ёки ўзини айбдор деб тан олишга мажбур қилинмаслик.

4. Балогатга етмаганларга нисбатан суд жараёни шундай бўлиш керакки, бунда уларнинг ёши ва уларни қайта тарбиялашга кўмаклашиш истаги инобатга олинishi лозим.

5. Бирор бир жиноят учун судланган ҳар бир киши унинг судланиши ва ҳукм чиқарилиши юқори суд инстанция томонидан қонун асосида кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга.

6. Агар бирор бир шахс жинояти учун узил-кесил қарор билан судланган бўлса ва агар бирор бир янги ёки янги-дан топилган ҳолатга асосан суд ишида хато борлиги шубҳасиз исботланиши туфайли ҳукм бекор қилинса ёки ўша шахс авф этилса, шундай судлов хатоси сабабли жазоланган шахс қонунга мувофиқ компенсация олади. Аммо юқорида қайд этилган номаълум ҳолат фақат унинг айби ёки қисман айби билан ўз вақтида топилмаган бўлиши исботланиши зарур.

7. Ҳар бир мамлакатнинг қонуни ва жиноят процессуал ҳуқуқига мувофиқ жинояти учун узил-кесил судланган ёки оқланган бирор-бир шахс ўша жинояти учун иккинчи бор судланиши ёки жазоланиши мумкин эмас.

15 - м о д д а

1. Ҳеч ким содир этилган пайтида давлатнинг амалда бўлган ички қонунчилиги ёки халқаро қоидага кўра жиноят ҳисобланмаган бирор бир ҳаракати ёки камчиликка йўл қўйгани учун жиноят содир этганликда айбдор деб топилиши мумкин эмас. Худди шунингдек, жиноят содир этилган вақтда қўлланиши лозим бўлган жазога нисбатан оғирроқ жазо берилиши мумкин эмас. Агар жиноят содир этилганидан кейин қонун билан нисбатан енгил жазо белгиланса, ушбу қонун мазкур жиноятчига нисбатан қўлланилади.

2. Мазкур моддадаги ҳеч нарса ҳар қандай шахсни содир этилган вақтда халқаро ҳамжамиятнинг умумий принципларига кўра жиноят деб ҳисобланган ҳар қандай ҳатти-ҳаракат ёки камчилиги учун судга беришга ва жазолашга тўсқинлик қилмайди.

16 - м о д д а

Ҳар бир киши қаерда туришидан қатъи назар унинг субъектлик ҳуқуқи тан олинishi ҳуқуқига эга.

17 - м о д д а

1. Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда аралашish, унинг уй-жой дахлсизлигига ёки ёзишмалари сирлари дахлсизлигига ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда тажовуз қилиниш ва унинг ор-номусига ва шаънига тажовуз қилиниши мумкин эмас.

2. Ҳар бир инсон худди шундай аралашув ёки тажовуздан қонун орқали ҳимоя этилиш ҳуқуқига эга.

18 - м о д д а

1. Ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга. Ушбу ҳуқуқ ўз ихтиёри билан ўзига маъқул динни қабул қилиш ва эътиқод қилиш эркини, якка ҳолда, шунингдек бошқалар билан биргаликда, ошқора ёки хусусий тартибда сифинишга боришга, диний ва бошқа ўрф-одатларни ва таълимотни бажариш эркини ҳам ўз ичига олади.

2. Ҳеч ким ўз ихтиёрига кўра ўз дини ва эътиқодига эга бўлиш ёки қабул қилиш эркини мажбур қиладиган мажбурий ҳолатга дучор этилмаслиги лозим.

3. Дин ёки эътиқодга сифиниш эркига фақат қонун билан белгиланган ва жамоат хавфсизлигини, тартибини, саломатлиги ва ахлоқини сақлаш учун, шунингдек бошқа шахсларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркини муҳофаза этиш учун зарур бўлган чеклашлар билангина дахл қилиниш мумкин.

4. Мазкур Пактда ишгирок этувчи давлатлар ота-оналарнинг ва тегишли ҳолларда қонуний васийларнинг ўз болаларини ўз шахсий эътиқодига мувофиқ диний ва ахлоқий тарбиялаш эркини ҳурмат қилиш мажбуриятини олади.

19 - м о д д а

1. Ҳар бир инсон ҳеч бир тўсиқеиз ўз фикрига собит бўлиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир инсон ўз фикрини эркин баён этиш ҳуқуқига эга, бу ҳуқуқ давлат чегараларидан мустақил ҳолда ёзма равишда ёки матбуот воситасида ёки ифодаланишнинг баъдий шакллари ёки ўз ихтиёрига кўра бошқача усулларда турли ахборот ва ғояларни қидириш, олиш ва тарқатиш эркинлигини қамраб олади.

3. Ушбу модданинг 2-бандида назарда тутилган ҳуқуқлардан фойдаланиш алоҳида мажбуриятлар ва алоҳида масъулият юклайди. Бу тарзда фойдаланиш айрим чеклашлар билан боғлиқ, лекин бу чеклашлар қонун билан белгиланиши ва қўйидагилар учун зарур бўлиши лозим.

а) бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва обрў-эътиборини ҳурмат қилиш учун;

б) давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини, аҳоли саломатлигини ёки ахлоқини муҳофаза этиш учун.

20 - м о д д а

1. Урушни ҳар қандай тарғиб этиш қонун орқали тақиқланиши керак.

2. Камситишга, адоватга ёки зўравонликка ундовчи миллий, диний ёки ирқий руҳдаги ҳар қанақа ҳаракат қонун йўли билан тақиқланган бўлиши лозим.

21 - м о д д а

Тинч йиғинларга ҳуқуқлар тан олинади. Бу ҳуқуқдан фойдаланишга ҳеч бир чеклаш қўйилмайди. Қонунга мувофиқ қўйилган ва демократик жамиятда давлат ва жамият хавфсизлиги, жамоат тартиби, аҳоли саломатлиги ва ахлоқи ёки бошқа шахслар ҳуқуқлари ва эркинлиги манфаатлари учун зарур бўлган чекланишлар бундан мустасно.

22 - м о д д а

1. Ҳар бир инсон бошқалар билан ассоциациялар тузиш, жумладан касаба уюшмалар ташкил этиш эркинлиги ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун шундай уюшмаларга кириш ҳуқуқига эга.

2. Бундай ҳуқуқлардан фойдаланиш ҳеч бир чекланмайди, қонун билан белгиланганлари ва демократик жамиятда давлат ёки жамоат хавфсизлиги, жамоат тартиби манфаатлари учун, аҳоли саломатлиги ва ахлоқини муҳофаза этиш ёки бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинлиги ҳимояси учун зарур бўлганлари бундан мустасно. Ушбу модда қуролли кучлар ва полиция таркибига кирувчи шахслар учун шу ҳуқуқдан фойдаланишда қонуний чеклашлар киритишга ҳалал бермайди.

3. Мазкур моддадаги ҳеч бир нарса 1948-йилги Халқаро Меҳнат Ташкилоти Конвенциясида иштирок этувчи давлатларга уюшмалар озодлиги ва ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасида, ушбу конвенцияда кўзда тутилган кафолатларга зарар етказиб қонуний актлар қабул қилиш ёки ушбу кафолатларга зиён етказилган ҳолда қонун қабул қилиш ҳуқуқини бермайди.

23 - м о д д а

1. Оила жамиятнинг асосий бўгини саналади ва жамият ҳамда давлат томонидан ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга.

2. Балоғат ёшига етган эркаклар ва аёлларнинг никоҳдан ўтиш ва оила қуриш ҳуқуқи тан олинади.

3. Никоҳдан ўтувчиларнинг эркин ва тўлиқ розилигисиз бирорта никоҳ тузилмаслиги керак.

4. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар никоҳдан ўтишда, никоҳда бўлган вақтда ва у бекор қилинаётганда эр-хотинларнинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари тенглигини таъминлаш учун зарур чоралар кўришлари лозим. Никоҳ бекор қилинган ҳолатда барча болалар зарур тарзда ҳимоя қилиниши ҳисобга олиниши керак.

24 - м о д д а

1. Ҳар бир бола ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, дини, миллий ва ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи ёки туғилиши (насли)дан қатъи назар ҳеч бир камситишсиз гўдаклиги сабабли оила, жамият ва давлат томонидан муҳофаза чоралари кўрилиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир бола туғилгандан сўнг дарҳол рўйхатдан ўтказилиши ва исмига эга бўлиши керак.

3. Ҳар бир бола фуқаролик олиш ҳуқуқига эга.

25 - м о д д а

Ҳар бир фуқаро 2-моддада эслатиб ўтилган ҳеч бир камситишларсиз ва асосланмаган чекланишларсиз қўйидаги ҳуқуқ ҳамда имкониятларга эга бўлиши керак:

а) ҳам бевосита, ҳам эркин сайланган вакиллар орқали давлат ишларини бошқаришда қатнашиш;

б) ялли ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида, яширин овоз бериш орқали ўтказиладиган ва сайловчиларнинг эркин ҳолдаги хоҳиш-иродасини таъминловчи чинакам даврий сайловда овоз бериш ва сайланиш;

с) ўз мамлакатида умумий шартларда давлат хизмати-га киришда тенгликка йўл қўйиш.

26 - м о д д а

Барча кишилар қонун олдида тенгдир ва ҳеч бир камситишсиз қонун орқали тенг ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга. Бу борада ҳар қандай турдаги камситиш қонун орқали тақиқлаб қўйилиши ва қонун барча шахсларга ҳеч бир камситишсиз, жумладан ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ва бошқа эътиқоди, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи, туғилиши (насаби)дан ва бошқа ҳолатидан қатъи назар камситишга қарши тенг ва самарали муҳофазага кафолат бериши керак.

27 - м о д д а

Этник, дин ва тил жиҳатдан озчиликни ташкил этувчи шахсларнинг гуруҳи мавжуд бўлган мамлакатларда, ўша шахсларга ўз гуруҳининг бошқа аъзолари билан биргаликда ўз маданиятидан фойдаланиш, ўз динига сигиниш ва расм-русмларини бажариш ҳуқуқи, шунингдек она тилидан фойдаланиш ҳуқуқи рад этилиши мумкин эмас.

IV-ҚИСМ

28 - м о д д а

1. Инсон ҳуқуқлари бўйича комитет (у бундан буён ушбу Пактда “Комитет” деб номланади) тузилади. У ўн саккиз аъзодан иборат бўлади ва қўйида кўрсатилган вазифаларни бажаради.

2. Комитет таркибига ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларнинг фуқароси бўлган ва юсак фазилатга эга бўлган ҳамда инсон ҳуқуқлари борасида обрўли деб эътироф этилган шахслар киради, айти пайтда адлия тажрибасига эга бўлган бир неча шахснинг қатнашуви фойдали бўлиши эътиборга олинади.

3. Комитет аъзолари сайланади ва шахс сифатида ишлайди.

29 - м о д д а

1. Комитет аъзолари 28-моддада назарда тутилган талабларга жавоб берувчи ва мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар томонидан кўрсатилган шахслар рўйхатидан яширин овоз билан сайланади.

2. Ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат кўпи билан икки шахсни кўрсатиши мумкин. Бу шахслар уларни кўрсатган давлатлар фуқаролари бўлиши лозим.

3. Ҳар бир шахс қайтадан кўрсатилиш ҳуқуқига эга.

30 - м о д д а

1. Илк сайлов мазкур Пакт кучга киргандан кейин олти ойдан кечиктирмай ўтказилади.

2. Комитетга ҳар бир сайловга кўпи билан тўрт ой қолганида (34-моддага мувофиқ бўш ўринларни тўлдириш учун эълон қилинадиган сайлов бундан мустасно) Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош қотиби мазкур Пактда қатнашувчи давлатларга уч ойлик муддатта комитет аъзолигига номзодларни тақдим этишни сўраб ёзма равишда мурожаат қилади.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларнинг номи кўрсатиб Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош қотиби давлатлар кўрсатилган тахлитда барча номзодлар рўйхатини тузиб чиқади ва сайлов ўтадиган кундан камида бир ой олдин мазкур рўйхатни ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларга тақдим этади.

4. Комитет аъзоларини сайлаш Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг марказий муассасаларида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош қотиби томонидан чақириладиган мазкур Пактда қатнашувчи давлатларнинг йиғилишида ўтказилади. Бу йиғилишда ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар вакиллари берган овозга қараб уларнинг энг кўп овозини олган ва мутлақ кўп овоз олган шахслар комитетига сайланган бўлади.

31 - м о д д а

1. Комитетга бирор бир давлатнинг бир нафардан ортиқ фуқароси кириши мумкин эмас.

2. Комитетга сайлов пайтида аъзоларнинг географик жиҳатдан адолатли тақсимланишига ва цивилизациянинг турли шакллари ҳамда асосий адлия тизимлари вакилларига эътибор берилади.

32 - м о д д а

1. Комитет аъзолари тўрт йил муддатга сайланади. Уларнинг номзоди қайта кўрсатилса, улар қайтадан сайланиш ҳуқуқига эгадир. Бироқ биринчи сайловда сайланган аъзолардан 9 нафарининг ваколатлари муддати икки йиллик даврининг охирида тугайди; биринчи сайловдан сўнг дарҳол ўша 9 аъзопинг исми мажлис Раиси томонидан қуръа ташлаб аниқланади (30-модданинг 4-бандида бу тўғрида эслатилган).

2. Ваколатлари тугагандан сўнг сайлов ушбу Пакт мазкур қисмининг бундан илгариги муддатига мувофиқ ўтказилади.

33 - м о д д а

1. Агар бошқа аъзоларнинг яқдил фикрига кўра Комитет аъзоларидан бири маълум бир сабабга (вақтинча бўлмаслиги бундан мустасно) кўра ўз вазифасини бажаришни тўхтатса, Комитет Раиси Бирлашган Миллатлар Ташкилотнинг Бош котибига бу ҳақда хабар қилади, сўнг Бош котиб бу аъзо ўрнини бўш деб эълон қилади.

2. Комитетнинг бирор бир аъзоси вафот этса ёки истеъфога чиқса, дарҳол раис бу тўғрида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибини хабардор қилади. Бош котиб ўша аъзо вафот этган кундан ёки ҳақиқатан истеъфога чиққан кундан бошлаб бу ўринни бўш (вакант) деб эълон қилади.

34 - м о д д а

1. 33-моддага биноан бўш турган ўрин эълон қилинганда, алмаштирилиши керак бўлган аъзо ваколатлари ўша бўш ўрин эълон қилингандан сўнг орадаги олти ой мобайнида тугамаса, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби ушбу Пактда иштирак этувчи ҳар бир давлатларга бу тўғрида хабар қилади ва ўша давлат 29-

моддага мувофиқ икки ой мобайнида бўш турган ўринни тўлдириш учун номзод кўрсатиши мумкин.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби шу тарзда кўрсатилган шахслар рўйхатини алифбо тартибда тузиб уни ушбу Пактда ишгирок этувчи давлатларга тақдим этади. Сўнг бўш ўринни тўлдириш учун бўладиган сайлов мазкур Пакт ушбу қисмининг тегишли қоидаларига мувофиқ ўтказилади.

3. 33-моддага биноан эълон қилинган бўш ўринни эгаллаш учун сайланган Комитет аъзоси ушбу модда қоидаларига мувофиқ Комитетда ўрни бўшаётган аъзонинг ваколатлари муддатининг қолган қисми мобайнида лавозимни эгаллайди.

35 - м о д д а

Комитет аъзолари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси белгилайдиган тартибда, Комитетлар вазифасининг муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маблагидан Бош Ассамблея тасдиқлайдиган маош оладилар.

36 - м о д д а

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби ушбу Пактга мувофиқ Комитет вазифасини самарали амалга ошириш учун керакли ходимлар ва моддий маблағ тақдим этади.

37 - м о д д а

1. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Марказий муассасаларида Комитетнинг биринчи йигинини чақиради.

2. Ўзининг биринчи йигинидан кейин Комитет ўз қоида-тартибда кўзда тутилган вақтда йигилади.

3. Комитет одатда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Марказий муассасаларида ёки Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Женевадаги бўлимида йигилади.

38 - м о д д а

Комитетнинг ҳар бир аъзоси ўз вазифасини бажаришга киришганда Комитетнинг очиқ йигилишида ўз вазифасини холис ва виждонан амалга ошириши ҳақида тантанали равишда ваъда беради.

1. Комитет ўз мансабдор шахсларини икки йил муддатга сайлайди. Улар қайта сайланиши мумкин.

2. Комитет ўз шахсий қоида-тартибини белгилайди, лекин бу қоидалар, хусусан қуйидагиларни эътиборга олиши лозим:

а) Комитетнинг ўн икки аъзоси кворумни ташкил этади;

б) Комитет қарорлари иштирок этувчи аъзоларнинг кўпчилиги овозига асосан қабул қилинади.

40 - м о д д а

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар мазкур Пактда эътироф этилган ҳуқуқларни ҳаётга тадбиқ этиш борасидаги қабул қилган тадбирлари ҳақида ва бу ҳуқуқлардан фойдаланишга эришилган силжишлар ҳақида маърузалар тақдим этади:

а) мазкур Пакт кучга киргандан сўнг бир йил оралигида тегишли иштирокчи-давлатлар хусусида;

б) бундан сўнг, Комитет талаб қилган барча ҳолларда.

2. Барча маърузалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига тақдим этилади ва у ушбу маърузаларни кўриб чиқиш учун Комитетга юборади. Маърузаларда, агар мавжуд бўлса, мазкур Пактни ҳаётга тадбиқ этувчи омиллар кўрсатилади.

3. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби Комитет билан маслаҳатлашгандан кейин манфаатдор ихтисослаштирилган муассасаларга улар ваколатига тегишли бўлган маъруза қисмини юбориши мумкин.

4. Комитет ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар тақдим этадиган маърузаларни ўрганади. У иштирокчи-давлатларга ўз маърузаларини ва мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдиган фикр-мулоҳазаларини юбориб туради. Комитет шунингдек, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашга мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлардан олинган маърузалар нусхалари билан бирга ушбу фикр-мулоҳазаларини ҳам юбориб туриши мумкин.

5. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар Комитетга мазкур модданинг 4-бандига мувофиқ қайд қилиниши мумкин бўлган ҳар қандай мулоҳазалар борасида ўз фикрини тақдим этиши мумкин.

1. Мазкур моддага мувофиқ ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар қандай вақтда Комитетнинг бирор бир иштирокчи-давлат бошқа иштирокчи-давлат ушбу Пакт бўйича ўз мажбуриятларини бажармаяпти, деган маълумотини қабул қилиши ва кўриб чиқиши юзасидан ваколатини тан олишини баён этиши мумкин. Мазкур моддада назарда тутилган маълумот агар Комитет ваколатини ўзи тан олгани ҳақида баёнот берган иштирокчи-давлат томонидан тақдим этилган ҳоллардагина қабул қилиниши ва кўриб чиқилиши мумкин. Комитет шундай баёнот бермаган давлатга тегишли ҳеч бир маълумотни қабул қилмайди. Ушбу моддага мувофиқ қабул қилинган хабар куйидаги тартибга биноан кўриб чиқилади:

а) агар ушбу Пактда иштирок этувчи бирор бир давлат ушбу Пакт қарорларини ҳаётга тadbиқ этмаяпти деб топса, ўша давлат бу масалани қайд этилган иштирокчи-давлат эътиборига ёзма тарзда етказиши мумкин. Уша хабарни олган давлат шундай хабарни юборган давлатга уч ой мобайнида ёзма изоҳ ёки бошқа ҳар қандай баёнот бериб мазкур масалани тушунтириб ўтади. Айни пайтда ушбу изоҳ ёки баёнотда имкон қадар ва мақсадга мувофиқлигига кўра шу масала борасида қабул қилинган, қабул қилинадиган ёки қабул қилиниши мумкин бўлган ички тартиб, қоидалар ва тadbирлар кўрсатилади.

б) Агар дастлабки хабарни маълум бир давлат олганидан кейин олти ой мобайнида масала манфаатдор иштирокчи-давлатларни қониқтирадиган даражада ҳал этилмаган бўлса, ўша давлатлардан ҳар бири масалани Комитетга тақдим этиш ҳуқуқига эга. У бу тўғрида Комитетни ва бошқа аъзоларни хабардор қилади;

с) Комитет айни ҳолда халқаро ҳуқуқнинг умум томонидан эътироф этилган принципларга кўра имкониятдаги барча ички воситалар синаб кўрилди ва тугади деб тасдиқлаганидан кейингина ўзига тақдим этилган масалани кўриб чиқади. Агар шу воситаларнинг қўлланиши асосиз ҳолда чўзилиб кетадиган бўлса бу қоидага амал қилинмайди;

д) Ушбу моддада назарда тутилаётган хабарлар кўриб чиқилаётганида Комитет ёпиқ мажлис ўтказади;

е) “с” кичик банднинг қарорларига риоя қилган ҳолда ушбу Пактда эътироф этилган инсон ҳуқуқларини ва асосий эркинликларини ҳурмат қилиш асосида масалаларни дўстона ҳал этиш мақсадида Комитет манфаатдор иштирокчи-давлатларга ўз холис хизматини кўрсатади;

г) Комитет кўриб чиқиши учун ўзига тақдим этилган ҳар қандай масала юзасидан “b”, “c” кичик бандларида таъкидланган манфаатдор иштирокчи-давлатларга мурожаат қилиб ишга алоқадор ҳар қандай ахборотни тақдим этишни сўраб илтимос қилиши мумкин;

г) “b” кичик бандида таъкидланган манфаатдор иштирокчи-давлатлар Комитетда масала кўриб чиқиляётганда вакил бўлиш ва тақдимномани огзаки ёки ёзма ҳолда бериш ҳуқуқига эга.

h) хабар олинган кундан бошлаб ўн икки ой мобайнида Комитет “b” кичик бандига мувофиқ қуйидаги шартлар асосида маъруза тақдим этади:

i) агар “e” кичик банди қарорлари доирасида масала ҳал этилса, Комитет ўз маърузасида далиллар ва қандай тўхтамга келганлиги ҳақида қисқача баён этиш билан чекланади;

ii) агар “e” кичик банди қарорлари доирасида бир тўхтамга келинмаса, комитет далилларни қисқача баён этиш билан чекланади; манфаатдор иштирокчи-давлатларнинг ёзма таклифномалари ва огзаки тақдимномалар баёни маърузага илова қилинади.

Ҳар бир масала бўйича маъруза манфаатдор иштирокчи-давлатлар кўригидан ўтади.

2. Мазкур модда қарорлари ушбу Пактда иштирок этувчи ўнта давлат шу модданинг 1-бандига биноан баёнот берганидан сўнггина кучга киради. Бундай Баёнот Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби ҳузурида иштирокчи-давлат томонидан сақлаш учун топширилади, Бош котиб эса уларнинг нусхаларини бошқа иштирокчи-давлатларга юборади.

Баёнот Бош котибни хабардор қилган ҳолда ҳар қандай вақтда қайтариб олиниши мумкин. Бундай ҳатти-ҳаракат хабар предмети саналган ва мазкур моддага биноан жўнатилган ҳар қандай масаланинг кўриб чиқишига тўсқинлик қилмайди, агар манфаатдор иштирокчи-давлат янги баёнот бермаса, Бош котиб баёнот қайтариб олингани тўғрисида хабардор бўлганидан сўнг ҳеч бир иштирокчи-давлатнинг кейинги бирор бир хабари қабул қилинмайди.

42 - м о д д а

1. а) 41-моддага мувофиқ Комитетга юборилган бирор бир масала манфаатдор иштирокчи-давлатларни қониқтирадиган даражада ечилмаган бўлса, Комитет манфаат-

дор иштирокчи-давлатларнинг олдиндан берган розилигига биноан махсус Келиштирувчи комиссия (бундан буён “комиссия”) тайинлаши мумкин. Мазкур Пакт қоидаларига риоя қилган ҳолда масалани яхшилик билан ҳал этиш мақсадида манфаатдор иштирокчи-давлатларга Комиссия холис хизмат кўрсатади.

б) Комиссия манфаатдор иштирокчи-давлатларга мақбул бўлган беш нафар шахсдан иборат бўлади. Агар манфаатдор иштирокчи-давлатлар уч ой мобайнида комиссиянинг тўлиқ ёки қисман таркиби борасида бир тўхтамга келолмаса, тайинланмоқчи бўлган, аммо бир тўхтамга келинмаган Комиссия аъзолари яширин овоз бериш йўли билан Комитет аъзоларининг аксарияти, яъни учдан икки қисми овози билан сайланади.

2. Комиссия аъзолари ўз вазифаларини ўз номидан бажарадилар. Улар ушбу Пактда қатнашмаётган манфаатдор иштирокчи-давлатларнинг ёки 41-моддага биноан баёнот бермаган қатнашчи-давлатнинг фуқаролари бўла олмайди.

3. Комиссия ўз раисини сайлайди ва ўз шахсий тартиб-қоидаларини белгилайди.

4. Комиссия йигини одатда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Марказий муассасаларида ёки Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Женевадаги бўлимларида ўтказилади. Аммо, йигинлар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби ва тегишли иштирокчи-давлатлар билан маслаҳатлашилган ҳолда Комиссия томонидан белгиланадиган қулай жойларда ҳам ўтказилиши мумкин.

5. 36-моддага мувофиқ тақдим этиладиган котибият шунингдек, мазкур модда асосида тайинланадиган комиссияга хизмат кўрсатади.

6. Комитет томонидан олинган ва ўрганилган ахборот Комиссия ихтиёрига тақдим этилади ва Комиссия ахборот ишга алоқадор ҳар қандай маълумотни тақдим этишларини сўраб манфаатдор иштирокчи-давлатларга мурожаат қилиши мумкин.

7. Комиссия масалани тўлиқ кўриб чиққанида, (лекин ҳамма ҳолларда мазкур масала унга кўриб чиқиш учун берилганидан кейин энг кўпи билан 12 ойдан кечикмай) у манфаатдор иштирокчи-давлатларга юбориш учун Комиссия раисига маъруза тақдим этади;

а) Агар Комиссия ўн икки ой мобайнида мазкур масалани кўриб чиқишни тугаллай олмаса, у ўз маърузасида ўша масалани кўриб чиқиш қай аҳволда эканлигини қисқача баён этиш билан чекланади;

б) Агар масала мазкур Пактда тан олинган инсон ҳуқуқларига риоя этиш асосида яхшилик билан ҳал этилган бўлса, Комиссия ўз маърузасида далиллар ва келишилган қарорларни қисқача баён этиш билан чекланади;

с) Агар б кичик бандида таъкидланган бир тўхтамга келинмаган бўлса, Комиссия маърузаси манфаатдор иштирокчи-давлатлар ўртасидаги баҳсга алоқадор барча ашёвий далиллар борасидаги ҳулосалардан ва Комиссиянинг ушбу масалани яхшилик билан ҳал этиш тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларидан иборат бўлади. Мазкур маъруза таркибига манфаатдор давлатларнинг ёзма ва оғзаки тақдимномалари киради;

д) Агар Комиссия маърузаси с кичик бандига мувофиқ тақдим этилаётган бўлса, манфаатдор иштирокчи давлатлар ўша маърузани олганидан сўнг уч ой муддат мобайнида маъруза мазмуни мақбул ёки номақбуллиги ҳақида Комитет раисига маълум қилади.

8. Ушбу модданинг қарорлари 41-моддада кўрсатилган Комитет мажбуриятларини камситмайди.

9. Манфаатдор иштирокчи-давлатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби тақдим этган сметага мувофиқ Комиссия аъзоларининг барча харажатларини баравар кўтардилар.

10. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби агар зарур бўлса, ушбу модданинг 9-моддасига биноан манфаатдор иштирокчи-давлатлар Комитет аъзоларининг харажатини қоплагунча ўша харажатларни тўлаш ҳуқуқига эга.

43 - м о д д а

42-моддага мувофиқ тайинланиши мумкин бўлган Комитет аъзолари ва махсус Келиштирувчи комиссия аъзолари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг имтиёзлари ва иммунитетлари ҳақидаги Конвенциянинг тегишли бўлимларида таъкидланганидек Бирлашган Миллатлар Ташкилоти командировкага жўнатадиган экспертлар имтиёзлари, енгилликлари ва иммунитетларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

44 - м о д д а

Ушбу Пактни амалга ошириш ҳақидаги қоидалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва ихтисослаштирилган муассасаларининг таъсис ҳужжатларида кўрсатилган ёки

уларга мувофиқ бўлган инсон ҳуқуқлари борасидаги таомилларга зарар етказилмасдан қўлланилади ҳамда мазкур Пактда иштирок этувчи давлатларга улар ўртасидаги умумий ва махсус битимларга биноан амал қилаётган низоларни ҳал этиш бошқа тартиб-қоидаларни қўллашга тўсқин бўла олмайди.

45 - м о д д а

Комитет Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясига Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш орқали ўз иши ҳақида йиллик маърузасини тақдим этади.

V ҚИСМ

46 - м о д д а

Ушбу Пактдаги ҳеч бир нарса мазкур Пактга тегишли бўлган предметлар бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг турли органлари ва ихтисослаштирилган муассасаларининг тегишли бурчларини аниқлаб берадиган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомининг ва ихтисослаштирилган муассасалар Низоми қарорларининг аҳамиятини пасайтиради деб талқин қилиниши мумкин эмас.

47 - м о д д а

Ушбу Пактдаги ҳеч бир нарса барча халқларнинг ўз табиий бойликлари ва ресурсларига тўлалигича ва эркин эгаллик қилиш ҳамда фойдаланиш борасидаги ажралмас ҳуқуқини камситади деб талқин қилиниши мумкин эмас.

VI ҚИСМ

48 - м о д д а

1. Мазкур Пакт Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ёки унинг ихтисослаштирилган муассасаларининг аъзоси бўлган ҳар бир давлат томонидан, Халқаро Суд Статусининг иштирокчиси бўлган ҳар қандай давлат томонидан, ушбу Пактда қатнашиш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси таклиф қилган ҳар қандай давлат томонидан имзолаш учун очиқдир.

2. Ушбу Пакт ратификация қилиниши керак. Ратификация ёрлиқлари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун топширилади.

3. Ушбу Пакт мазкур модданинг 1-бандида кўрсатилган ҳар қандай давлатнинг қўшилиши учун очиқдир.

4. Қўшилиш ҳақидаги ҳужжат сақлаш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котибига топширилган қўшилиш якунланади.

5. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби ушбу Пактни имзолаган ёки унга қўшилган барча давлати ратификация ёрлиги ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжати сақлаш учун топширилганлиги борасида хабардор қилади.

49 - м о д д а

1. Мазкур Пакт Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига қўшилиш ҳақидаги ўттиз биринчи ратификация ёрлиги ёки ҳужжат сақлаш учун топширилган кундан бошлаб уч ой ўтгач кучга киради.

2. Ушбу Пактни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар бир давлат учун қўшилиш ҳақидаги ўттиз бешинчи ратификация ёрлиги ёки ҳужжат сақлаш учун қабул қилинганидан сўнг, мазкур Пакт ёки ўша давлатнинг ўзи ратификация қилган ёрлиги ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжат сақлаш учун топширилган кундан бошлаб уч ой ўтгач кучга киради.

50 - м о д д а

Мазкур Пакт қарорлари бирор бир чеклашларсиз ёки олиб ташлашсиз федератив давлатларнинг ҳамма қисмларига тадбиқ этилади.

51 - м о д д а

1. Ушбу Пактда ишгирик этивчи ҳар қандай давлат тузатишлар таклиф этиши ва уларни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига тақдим этиши мумкин. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби сўнг ҳар қандай таклиф этилган тузатишларни мазкур Пактда ишгирик этивчи давлатларга юборади ва унга ушбу давлатлар мазкур таклифларни кўриб чиқиш ва бу борада овоз бериш мақсадида иштирокчи-давлатлар конферен-

циясини чақиритишни маъқуллашяптими ёки маъқуллаш-маяптими эканлигини хабар қилишини сўраб илтимос қилади.

Агар иштирокчи давлатларнинг камида учдан бир қисми шундай конференция чақиритишни мақуллаеса, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳомийлигида Бош котиб бу конференцияни чақиради. Ушбу Конференцияда иштирок этиб овоз беришда қатнашувчи-иштирокчи-давлатларнинг кўпчилик овози билан қабул қилинган ҳар қандай тузатиш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясига тасдиқлатиш учун тақдим этилади.

2. Тузатишлар уларни Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси тасдиқлагандан сўнг ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларнинг учдан бир қисми қабул қилиши билан мазкур давлатлар Конституцияси тартиб-қоидаларига асосан кучга киради.

3. Тузатишлар кучга кирган пайтдан бошлаб, уни қабул қилган иштирокчи-давлатлар учун мажбурий бўлиб қолади, бошқа иштирокчи-давлатлар учун эса мазкур Пакт қарорлари ва улар илгари қабул қилган ҳар қандай тузатишларни бажариш мажбурий бўлади.

52 - м о д д а

48-модданинг 5-бандига мувофиқ қилинадиган билдиришлардан қатъи назар, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби ўша модданинг 1-бандида таъкидланган барча давлатларни қуйидагилар ҳусусида хабардор қилади:

а) 48-моддага мувофиқ имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш ҳақида;

б) 48-моддага мувофиқ ушбу Пактнинг кучга кириш санаси ва 51-моддага мувофиқ ҳар қандай тузатишларнинг кучга кириш санаси ҳақида.

53 - м о д д а

1. Ушбу Пакт инглиз, испан, хитой, рус ва француз тилларида тузилган ва барчаси тенг кучга эга ҳамда улар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти архивига сақлаш учун топширилиши керак.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби мазкур Пактнинг тасдиқланган нусхаларини 48-моддада кўрсатилган барча давлатларга жўнатади.

ФУҚАРОЛИК ВА СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ХАЛҚАРО ПАКТГА ФАКУЛЬТАТИВ ПРОТОКОЛ

УШБУ ПРОТОКОЛДА ИШТИРОК ЭТУВЧИ ДАВЛАТЛАР

фуқаролик ҳуқуқлари ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Пакт (бундан буён бу ҳужжат “Пакт” деб аталади) нинг мақсадларига бундан буён ҳам эришиш ҳамда унинг қарорларини амалга ошириш учун Пактнинг 4-қисмига асосан таъсис этиладиган Инсон ҳуқуқлари Комитетига (у бунда буён “Комитет” деб аталади) ушбу протоколдан назарда тутилганидек мазкур Пактда баён этилган ҳуқуқларимиз бузилиб, жабр тортаяпмиз, деб даъво қилаётган айрим шахсларнинг хабарларини қабул қилиб олиш ва кўриб чиқиш имкониятини бериш мақсадга мувофиқлигини *эътиборга олиб*, қуйидагилар хусусида *келишиб оладилар*:

1-модда

Бундан баён ушбу Протокол иштирокчиси бўладиган, Пакт қатнашчиси бўлган давлат Комитетнинг шу Комитет юрисдикциясига кирадиган шахслардан хабарларни қабул қилиб олиш ва кўриб чиқиш ваколатини тан олади, зикр этилган шахслар эса Пактда баён этилган ҳуқуқлардан бири қатнашувчи мазкур давлат томонидан бузилиб, улар бунинг жабрини кўряпмиз, деб даъво қилдилар. Комитет, мазкур протоколнинг қатнашчиси бўлмаган Пакт иштирокчиси ҳисобланган давлатга дахлдор бўлган бирорта хабарни ҳам қабул қилмайди.

2-модда

1-модда қоидаларига риоя этилган тақдирда, Пактда санаб ўтилган бирор бир ҳуқуқи бузилди деб даъво қилаётган ва ҳуқуқий муҳофазанинг барча мавжуд ички воситаларидан фойдаланиб бўлинди деб уқтираётган шахслар

Комитет кўриб чиқмоғи учун ёзма хабар тақдим этишлари мумкин.

3-модда

Комитет, ушбу Протоколга биноан тақдим этилган ҳар қандай хабарни, агар бу хабар имзосиз бўлса ёки, Комитетнинг фикрича, шундай хабарларни тақдим этиш ҳуқуқини суистеъмол қилиш деб топилса ё Пактнинг қоидаларига зид деб топилса у номақбул деб эътироф этилиши мумкин.

4-модда

1. 3-модда қоидаларига риоя этилган тақдирда, Комитет ушбу Протоколга биноан ўзига тақдим этилган ҳар қандай хабарни ушбу Протоколда иштирок этаётган ва даъво қилинаётганидек, Пактнинг бирор бир қоидасини бузаётган давлат эътиборига бояғи хабарни етказди.

2. Ушбу билдиришни олган давлат олти ой мобайнида Комитетга бу масалани ойдинлаштирадиган ҳамда шу давлат томонидан қандайдир чоралар кўрилган бўлса, ушбу чораларни баён этиб ёзма изоҳ ёки баёнот тақдим этади.

5-модда

1. Комитет, мазкур Протоколга биноан олинган хабарларни кўриб чиқади, бунда у ўзига алоҳида шахс томонидан ва қатнашчи бўлган манфаатдор давлат томонидан тақдим этилган барча ёзма ҳужжатларни эътиборга олади.

2. Комитет қуйидагилар хусусида огоҳ бўлмагунича, бирорта хабарни ҳам кўриб чиқмайди:

а) худди шу масала бошқа халқаро муҳокама ёки бар-тараф этиш таомилиги кўра қараб чиқилмаётган бўлиши керак;

б) мазкур шахс ҳуқуқий ҳимоянинг имкони бўлган барча воситаларидан фойдаланган бўлиши лозим.

Ана шундай воситаларни қўлланиш асоссиз тарзда чўзилиб келган ҳолларда бу қоида амал қилмайди.

3. Ушбу Протоколда назарда тутилаётган хабарларни кўриб чиқаётганда Комитет мажлиси ёпиқ бўлади.

4. Комитет ўз мулоҳазаларини тегишли қатнашчи давлатга ва шахсга маълум қилади.

6-модда

Комитет Пактнинг 25-моддасида назарда тутилган ўзининг йиллик маърузасига ушбу Протоколга биноан ўз фаолияти тўғрисидаги қисқача ҳисоботни киритади.

7-модда

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси томонидан 1960 йил 14 декабрида қабул қилинган мустамлака мамлакатлар ва халқларга мустақиллик бериш ҳақидаги Декларация хусусидаги 1514 (XV) резолюцияси мақсадларига эришилгунича мазкур Протокол қоидалари ушбу халқларга Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Устави ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг ихтисослашган муассасаларининг бошқа халқаро конвенциялари ва ҳужжатлари тақдим этган петициялар бериш ҳуқуқини сира-сира чекламайди.

8-модда

1. Мазкур Протокол Пактга имзо чеккан ҳар бир давлат томонидан имзо чекиши учун очикдир.

2. Мазкур Протокол Пактни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар бир давлат томонидан ратификация қилиниши керак. Ратификация ёрлиқлари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун топширилади.

3. Мазкур Протокол Пактни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар бир давлат қўшилиши учун очикдир.

4. Қўшилиш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ҳузурида қўшилиш ҳақидаги ҳужжатни сақлаш учун топшириш билан амалга оширилади.

5. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби ушбу Протоколга имзо чеккан ёки унга қўшилган барча давлатларга қўшилиш тўғрисидаги ҳар бир ратификация ёрлиғи ёки ҳужжати сақлаш учун олинганини хабар қилади.

9-модда

1. Пакт амал қила бошлаган шароитда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ҳузурида қўшилиш тўғрисидаги ўнинчи ратификация ёрлиғи ёки ҳужжати сақлаш

учун топширилган кундан бошлаб уч ой мобайнида ушбу Протокол ҳам амал қила бошлайди.

2. Қўшилиш тўғрисидаги 10-ратификация ёрлиғи ёки хужжати сақлашга топширилгандан кейин ушбу Протоколни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар бир давлат учун мазкур Протокол қўшилиш тўғрисидаги ўша давлатнинг ратификация ёрлиғи ёки хужжати сақлаш учун топширилган кундан бошлаб уч ой мобайнида кучга киради.

10-модда

Мазкур Протоколнинг қарорлари бирор бир чеклаш ёки истисноларсиз федератив давлатларнинг барча қисмларига дахлдор бўлади.

11-модда

1. Ушбу Протоколда қатнашувчи ҳар бир давлат қўшимчалар таклиф этиши ва уларни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига тақдим этиши мумкин. Бош котиб шундан кейин жами тузатишларни ушбу Протоколда қатнашувчи давлатларга юбориб қуйидагиларни илтимос қилади: улар шу таклифни кўриб чиқиш ва шу таклиф юзасидан овоз бериш мақсадида қатнашувчи давлатларнинг конференциясини чақиришни ёқламоқдаларми, агар қатнашувчи давлатларнинг камида учдан бир қисми шундай конференция чақиришни ёқлаб чиқса, Бош котиб Бирлашган Миллатлар Ташкилоти хомийлигида ана шундай конференцияни чақиради. Мазкур конференцияда иштирок этиб, овоз беришда қатнашган иштирокчи давлатларнинг кўпчилиги томонидан қабул қилинган ҳар қандай таклиф Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг тасдиғига тақдим этилади.

2. Қўшимчалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси томонидан тасдиқлангандан кейин ва мазкур Протоколда қатнашаётган давлатларнинг конституциялари таомилига кўра, ушбу давлатларнинг учдан икки қисми томонидан қабул қилиниши билан ушбу тузатишлар амал қила бошлайди.

3. Тузатишлар амал қила бошлагандан кейин улар шу тузатишларни қабул қилган иштирокчи давлатлар учун ижро этилиши мажбурий бўлади, қатнашувчи бошқа давлатлар учун эса ушбу Протоколнинг қарорлари ва улар

илгари қабул қилган барча тузатишлар адо этиш учун мажбурий бўлиб қолади.

12-модда

1. Қатнашчи бўлган ҳар бир давлат исталган вақтда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотиби номига ёзма хабарнома бериш йўли билан ушбу Протоколни бекор қилиши мумкин. Бош қотиб ушбу хабарномани олган кундан кейин уч ой мобайнида бекор қилиш амал қила бошлайди.

2. Бекор қилиш 21-моддага биноан бекор қилиш кучга кирадиган санага қадар тақдим этилган ҳар қандай хабарга мазкур Протокол қоидаларини татбиқ этаверишга ҳалал бермайди.

13-модда

Мазкур Протокол 8-моддасининг 5-бандига биноан берилган хабарномалардан қатъи назар, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотиби Пактнинг 48-моддаси 1-бандида тилга олинган барча давлатларга қуйидагиларни маълум қилади:

а) 8-моддага биноан имзолашлар, ратификациялар ва қўшилишлар;

б) 9-моддага биноан ушбу Протоколнинг амал қила бошлаши санаси ва 11-моддага биноан бошқа ҳар қандай тузатишларнинг амал қила бошлашлари;

с) 12-моддага биноан бекор қилишлар.

14-модда

1. Ушбу Протокол инглиз, испан, хитой, рус ва француз тилларида бўлиб, матнларнинг ҳаммаси бир хил кучга эга, Протокол Бирлашган Миллатлар Ташкилоти архивига сақлаш учун топиширилиши керак.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотиби Пактнинг 48-моддасида кўрсатилган барча давлатларга ушбу Протоколнинг тасдиқланган нусхаларини юборади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ КОНСТИТУЦИЯСИ

ИККИНЧИ БЎЛИМ

ИНСОН ВА ФУҚАРОЛАРНИНГ АСОСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ ЭРКИНЛИКЛАРИ ВА БУРЧЛАРИ

V б о б

УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

18-модда. Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун олдида тенгдирлар.

Имтиёзлар фақат қонун билан белгиланиб қўйилади ҳамда ижтимоий адолат принципларига мос бўлиши шарт.

19-модда. Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

20-модда. Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига пугур етказмасликлари шарт.

VI б о б

ФУҚАРОЛИК

21-модда. Ўзбекистон Республикасининг бугун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъи назар, ҳамма учун тенгдир.

Қорақалпоғистон Республикасининг фуқароси айтилган вақтда Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳисобланади.

Фуқароликка эга бўлиш ва уни йўқотиш асослари ҳамда тартиби қонун билан белгиланади.

22-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди.

23-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланади. Улар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган бурчларни адо этадилар.

VII б о б

ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАР

24-м о д д а . Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг огир жиноятдир.

25-м о д д а . Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга.

Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас.

26-м о д д а . Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошқора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади.

Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас.

Ҳеч кимда унинг розилигисиз тиббий ёки илмий тажрибалар ўтказилиши мумкин эмас.

27-м о д д а . Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралаштишдан ҳимояланиши ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга.

Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас.

28-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси фуқароси Республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб ке-

тиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир.

29-модда. Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.

Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сири ва бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин.

30-модда. Ўзбекистон Республикасининг барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслари фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозим.

31-модда. Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди.

VIII б о б

СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР

32-модда. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

33-модда. Фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намоёишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга.

34-модда. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек ҳокимиятнинг вакиллик

органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини ҳеч ким камситиши мумкин эмас.

35-модда. Ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқилиши шарт.

IX б о б

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ҲУҚУҚЛАР

36-модда. Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун билан кафолатланади.

37-модда. Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

Суд ҳукми билан тайинланган жазони ўташ тартибидан ёки қонунда кўрсатилган бошқа ҳоллардан ташқари мажбурий меҳнат тақиқланади.

38-модда. Ёлланиб ишлаётган барча фуқаролар дам олиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътилининг муддати қонун билан белгиланади.

39-модда. Ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга.

Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдам бошқа турларнинг миқдори расман белгилаб қўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас.

40-модда. Ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

41-модда. Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга.

Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади.

Мактаб ишлари давлат назоратидадир.

42-модда. Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига гамхўрлик қилади.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ КАФОЛАТЛАРИ

43-м о д д а . Давлат фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустақкамланган ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлайди.

44-м о д д а . Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

45-м о д д а . Вояга етмаганлар, меҳнатта лаёқатсизлар ва ёлғиз кексаларнинг ҳуқуқлари давлат ҳимоясидадир.

46-м о д д а . Хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар.

Х I 6 0 6

ФУҚАРОЛАРНИНГ БУРЧЛАРИ

47-м о д д а . Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажардилар.

48-м о д д а . Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар.

49-м о д д а . Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар.

Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир.

50-м о д д а . Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёт-корона муносабатда бўлишга мажбурдирлар.

51-м о д д а . Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йигимларни тўлашга мажбурдирлар.

52-м о д д а . Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш — Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизмат ўташга мажбурдирлар.

МУСТАҚИЛЛИК ДЕКЛАРАЦИЯСИ

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Совети:

Ўзбек халқининг давлат қурилишидаги тарихий тажрибаси ва таркиб топган бой анъаналари,

ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини таъминлашдан иборат олий мақсад ҳақи,

ҳар бир кишининг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашни олий мақсад деб билган ҳолда,

Ўзбекистон халқларининг келажаги учун тарихий маъулиятни чуқур ҳис этган ҳолда,

халқаро ҳуқуқ қоидаларига, умумбашарий қадриятларга ва демократия принципларига асосланиб,

Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг Давлат мустақиллигини эълон қилади.

1. Ўзбекистон ССРнинг демократик давлат мустақиллиги республиканинг ўз ҳудудида барча таркибий қисмларида ва барча ташқи муносабатлардаги танҳо ҳокимлигидир.

2. Ўзбекистон ССРнинг давлат ҳудуди чегараси дахлсиз ва бу ҳудуд халқнинг муҳокамасига қўйилмай туриб, ўзгартирилиши мумкин эмас.

3. Ўзбекистон ССРда давлат ҳокимияти унинг ҳудудида кирадиган барча таркибий ва бўлинмас қисмлари устидан амалга оширилади ва шу ҳудудда яшайдиган аҳолига тааллуқлидир.

4. СССР Олий Совети қабул қиладиган қарорлар Ўзбекистон ССР Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон ССР Олий Совети томонидан тасдиқлангандан кейингина Ўзбекистон ССР ҳудудида кучга эга бўлади.

5. Ўзбекистон ССР давлат ҳокимияти ваколатига Ўзбекистон ССР ички ва ташқи сиёсатига тегишли барча масалалар киради.

6. Ўзбекистон ССР халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларини тан олади ва ҳурмат қилади.

7. Ўзбекистон ССР иттифоқдош республикалар ва бошқа давлатлар билан ўзининг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларини шартномалар асосида белгилайди ва амалга оширади.

8. Ўзбекистон ССР ўзининг тараққиёт йўлини, ўз номини белгилайди ва давлат белгиларини (герб, байроқ, мадҳия) ўзи таъсис этади.

9. Қорақалпоғистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси мустақиллигини Мухтор Республика Конституцияси таъмин этади. Ўзбекистон ССР унинг Асосий Қонуни ва Ўзбекистон ССР Конституцияси асосида Қорақалпоғистон МССР манфаатларини ҳимоя қилади.

10. Ўзбекистон ССРнинг қонун чиқарувчи ҳокимияти Ўзбекистон ССР давлат мустақиллигини амалга ошириш учун зарур бўлган қонунларни ишлаб чиқади, Ўзбекистон ССРнинг сиёсий ва иқтисодий системалари таркибини ва қурилишини белгилайди.

11. Ўзбекистон ССР Олий Совети умумхалқ муҳокама-си асосида демократик ҳуқуқий давлат тузишга қарор қилганини билдиради, Ўзбекистон ССРда яшаётган барча миллат ва элатларнинг қонуний, сиёсий, иқтисодий, этник, маданий ҳуқуқларига ҳамда она тиллари ривожлантирилишига кафиллик беради.

12. Ушбу Декларация Ўзбекистон ССРнинг янги Конституциясини ҳамда янги иттифоқ шартномасини ишлаб чиқиш учун асосдир.

*Ўзбекистон ССР Олий Советининг
иккинчи сессиясида 1990 йил 20 июнда
қабул қилинган*

Тошкент ш.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИ ТЎҒРИСИДА ОЛИЙ КЕНГАШ БАЁНОТИ

Ўтмишдан сабоқ чиқариб ва ССР Иттифоқининг сиёсий ҳамда ижтимоий ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга олиб,

— халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига асосланиб,

— Ўзбекистон халқларининг тақдири учун бутун масъулиятни англаб,

— шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари, мустақил давлатлар ўртасидаги чегараларнинг бузилмаслиги тўғрисидаги Хельсинки шартномаларига қатъий садоқатини баён этиб,

— миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъи назар, республика ҳудудида яшовчи ҳар бир кишининг муносиб ҳаёт кечиришини, шаъни ва қадр-қимматини таъминлайдиган инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишга интилиб,

— мустақиллик декларациясини амалга ошира бориб, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Олий Кенгаши Ўзбекистоннинг Давлат мустақиллигини ва озод суверен давлат — Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганлигини таптанали равишда эълон қилади.

Ўзбекистон Республикасининг, ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, ҳудуди бўлинмас ва дахлсиздир.

Ўзбекистон Республикасининг бошқа давлатларга ҳудудий даъволари бўлмай, у ўз ҳудуди ва унинг табиий бойликларига нисбатан олий ҳуқуққа эгадир.

Давлат ҳокимиятининг бирдан-бир соҳиби Ўзбекистон Республикасининг озод мустақил халқидир.

Ўзбекистон Республикаси тўла давлат ҳокимиятига эга, ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиши-

ни, ҳокимият ва бошқариш идораларининг тизимини мустақил белгилайди.

Ўзбекистон иттифоқда ягона иқтисодий майдони вужудга келтирилиши, суверен ва мустақил давлатлар ўртасида мутлақо тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли шартларда сиёсий ва иқтисодий шартномалар тузилиши тарафдоридир.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигини, фуқароларининг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳамда ҳудудий бутунлигини ҳамоя қилиш мақсадларида Мудофаа ишлари вазирлиги ва миллий гвардия тузилади. Республика ҳудудида жойлаштирилган СССР Ички ишлар вазирлигининг, СССР Давлат хавфсизлиги қўмитасининг идоралари, шунингдек ички қўшинлар Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий тобе-лигига олинди.

Ўзбекистон Республикаси СССР Мудофаа вазирлигининг республика ҳудудида жойлаштирилган ҳарбий қисмлари ва қўшилмаларини шакллантириш ҳамда уларга раҳбарлик қилишга ҳақли эканлигини маълум қилади, жамоа хавфсизлигини вужудга келтиришда ва ССР Иттифоқининг стратегик қўшинларини сақлашда қатнашади.

Халқаро ҳамжамиятнинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган Ўзбекистон Республикаси Халқаро муносабатларда мустақил давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида қатнашади, унинг асосий мақсадлари мустаҳкам тинчлик, қуролсизлапиш, ўз ҳудудини қурол-яроғлардан холи қилиш, ядровий қуролни ва бошқа оммавий қирғин қуролларини йўқотиш, суверен давлатлар ўртасидаги низо ва зиддиятларни ҳал этишда куч ишлатиш ва тазйиқ ўтказишга, энг аввало ҳарбий куч қўллашга йўл қўймаслик, инсониятнинг жаҳоншумул муаммоларини ҳал этишда давлатлар ҳамкорлиги ва халқлар бирдамлигидан иборатдир.

Бундан буён Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Республика Конституцияси ва қонунлари шак-шубҳасиз устун деб эътироф этилади.

Ўзбекистон Республикаси олдиндан ҳеч қандай шарт қўймаган ҳолда барча шериклар билан бевосита тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли битимлар ҳамда шартномалар тузиш учун ўзини очик деб эълон қилади.

Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида яшовчи барча халқларга тенг сиёсий ҳуқуқларни ва ижтимоий-иқтисо-

дий ҳамда маданий ривожланишда тенг имкониятларни кафолатлайди.

Ўзбекистон Республикаси ирқчиликка, шовинизмга, миллатчиликка, халқларнинг ҳуқуқларини чеклаш йўлидаги ҳар қандай уринишларга қатъиян қарши чиқади.

Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳуқуқ доирасида ҳамма эътироф этган қонун-қоидалар устунлигини тан олади.

*Ўн иккинчи чақириқ
Ўзбекистон Республикаси
Олий Кенгашининг навбатдан
ташқари олтинчи сессиясида
1991 йил 31 августда
қбул қилинган*

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИ АСОСЛАРИ ТЎГРИСИДА

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ҚОНУНИ

Ўзбекистон ССРнинг Мустақиллик Декларациясига ва Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги тўғрисидаги Баёнотига асосланиб, Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши ушбу қонунни қабул қилади.

1-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси билан бирга, мустақил, демократик давлатдир.

2-м о д д а . Ўзбекистон Республикасининг халқи суверендир ва у республикада давлат ҳокимиятининг бирдан-бир соҳибидир. У ўз ҳокимиятини ҳам бевосита, ҳам вакиллик идоралари тизими орқали амалга оширади.

3-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси тўла давлат ҳокимиятига эга, ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизimini мустақил белгилайди.

4-м о д д а . Ўзбекистон Республикасининг давлат чегараси ва ҳудуди лаҳлсиз ва бўлинмас бўлиб, унинг халқи ўз хоҳиш-иродасини эркин билдирмасдан туриб ўзгартирилиши мумкин эмас.

5-м о д д а . Ўзбекистон Республикасида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва унинг қонунлари устундир. Ўзбекистон Давлат идораларининг тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида қурилади.

6-м о д д а . Ўзбекистон Республикаси Мудофаа ишлари вазирлигини тузиш, миллий гвардия ва ноҳарбий (муқобил) хизмат ташкил этиш ҳуқуқига эга.

Суверен Ўзбекистон Республика ҳудудида СССР Қуролли Кучларини шакллантириш ва уларга раҳбарлик қилиш масалаларида ҳарбий сиёсатни амалга ошириш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолади.

7-м олда . Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақил-
лигининг моддий асоси унинг мулкидир.

Республика ҳудудидаги ер, ер ости бойликлари, сув
ва ўрмонлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ва
бошқа ресурслар, республиканинг маънавий бойликла-
ри Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги, мул-
ки ҳисобланади.

8-м олда . Давлат мулки объектлари, шунингдек дав-
лат корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг, шу
жумлалан Иттифоқ қарамоғида бўлиб келган корхона-
лар, муассасалар ва ташкилотларнинг мол-мулки, улар-
нинг асосий ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш ва обо-
рот ёки бошқа фондлари ҳамда ўзга мол-мулки, ички ком-
муникация, транспорт, алоқа ва энергетика тизимлари,
республика картографияси ва геодезияси Ўзбекистон Рес-
публикасининг мулкидир.

9-м олда . Ўзбекистон Республикасининг мулкни дав-
лат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш рес-
публика қонунларига мувофиқ амалга оширилади. Рес-
публика ҳудудида жойлашган, иттифоқ қарамоғида
бўлиб келган давлат корхоналарини акцияли жамият-
ларга айлантириш, уларни мулкнинг бошқа шаклла-
рига ўтказиш фақат Ўзбекистон Республикаси қонун-
ларида кўзда тутилган шартлар асосида ва тартибда
амалга оширилади.

10-м олда . Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ол-
тин, бошқа қимматбаҳо металллар ва тошларни қазиб чи-
қариш, қайта ишлаш ва сақлашни мустақил амалга
оширади ҳамда назорат қилади, ўз олтин захирасини
яратади.

Ўзбекистон Республикаси СССРнинг олтин захира-
сида, олмос ва валюта жамгармаларида ўз улушига эга.

11-модда . Ўзбекистон Республикаси ўз пул бирлиги —
миллий валютасини жорий этишга, жами пул обороти,
пул ва бошқа давлат қимматли қоғозлари эмиссияси ҳажм-
ларини мустақил белгилашга ҳақли.

12-модда . Ўзбекистон Республикаси мустақил молия
ва кредит сиёсатини амалга оширади. Республика ҳуду-
дида олинаниган солиқлар ва йигимлар Ўзбекистон Рес-
публикасининг давлат бюджетига ва маҳаллий бюджет-
ларга тушади.

13-модда . Ўзбекистон Республикаси чет давлатлар бил-
лан дипломатик, консуллик, савдо алоқалари ва бошқа
алоқалар ўрнатади, улар билан мухтор вакиллар айир-

бошлайди, халқаро шартномалар тузади, халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлиши мумкин.

14-модда. Ўзбекистон Республикаси халқаро иқтисодий муносабатларнинг мустақил субъекти бўлиб, чет эл инвестицияларини амалга ошириш шартларини, инвесторларнинг ҳуқуқларини белгилайди, ўзининг конверсия қилинадиган валюта жамғармасини яратади, олтин ва бошқа захираларни, айирбошланадиган валютани сотади ва сотиб олади.

15-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида инсон ҳуқуқлари умумий декларациясига мувофиқ ҳолда Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги жорий этилади.

Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари миллатидан, элатидан, ижтимоий чиқишидан, қайси динга мансублигидан ва этиқодидан қатъи назар бир хил фуқаролик ҳуқуқларига эгадирлар, республика конституцияси ҳамда унинг қонунлари ҳимоясида бўладилар.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари республикадан ташқарида ҳам Ўзбекистон Республикасининг ҳимоясида бўладилар.

16-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз тараққиёт йўлини, ўз номини аниқлайди, ўз давлат рамзларини: герби, байроғи, мадҳиясини таъсис этади, ўз давлат тилини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг рамзлари муқаддасдир ва уларни ҳар қандай таҳқирлаш қонун билан жазоланади.

17-модда. Ўзбекистон Республикаси ўз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикасининг ҳудудий бутунлигини ва мустақиллигини эътироф этади. Ўзбекистон Республикаси билан Қорақалпоғистон Республикаси ўртасидаги ўзаро муносабатлар тенг ҳуқуқлилик асосида, улар ўртасидаги икки томонлама шартномалар ва битимлар воқитида қурилади.

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикаси таркибидан тегишли қонунлар асосида эркин чиқиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

*Ўзбекистон Республикасининг
Президенти*

И. КАРИМОВ

Тошкент шаҳри,
1991 йил 31 август

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ КЕНГАШИНING ҚАРОРИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ МАЖЛИСИ ҲУЗУРИДАГИ АМАЛДАГИ ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИ МОНИТОРИНГИ ИНСТИТУТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ТЎҒРИСИДА

Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш, Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларини халқаро нормаларга мувофиқлаштириш, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳуқуқий нормаларга риоя этилиши устидан мониторинг ҳамда самарали назоратни таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Кенгаши қарор қилади:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузурида Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти ташкил этилсин.

2. Белгилаб қўйилсинки, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти юридик шахс бўлиб, ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳисобдордир.

3. Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг Устави ва таркибий тузилиши тасдиқлансин.

4. Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг асосий вазифалари деб қуйидагилар белгилансин: амалдаги қонун ҳужжатларини ҳамда уларнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро нормаларга мувофиқлигини ўрганиш;

инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳуқуқий нормаларни Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига жорий этиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш;

инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва ҳимоя этиш борасидаги ҳуқуқий-таъбиқий тажрибани ўрганиш ва умумлаштириш, қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш;

халқаро ва ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилотлари билан инсон ҳуқуқлари соҳасида ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган таклифлар тайёрлаш;

қонун лойиҳаларини илмий экспертизадан ўтказиш, шу жумладан хорижий экспертлар ва институтларни жалб этган ҳолда шундай экспертизалар ўтказиш;

қонунчилик ишининг режалари ҳамда дастурларига доир таклифлар ишлаб чиқиш.

5. Белгилаб қўйилсинки, Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг директори Кенгаш қарорини кейинчалик сессияда тасдиқлаш шарти билан Олий Мажлис Кенгаши томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимдан бўшатилади.

Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институти директорининг ўринбосари Олий Мажлис Раисининг тақдимномаси бўйича Олий Мажлис Кенгаши томонидан лавозимга тайинланади ва лавозимдан бўшатилади.

6. Республика бюджети маблағлари Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтини молиялаш манбалари деб белгилансин.

7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси икки ҳафталик муддат ичида Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтини ташкил этиш ва унинг фаолиятини моддий таъминлаш юзасидан қарор қабул қилсин.

8. Ушбу Қарор Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиғига киритилсин.

*Ўзбекистон Республикаси
Олий Мажлисининг Раиси*

Э.ХАЛИЛОВ

Тошкент шаҳри,
1996 йил 3 декабрь

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИНИНГ ФАРМОНИ

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МИЛЛИЙ МАРКАЗИНИ ТУЗИШ ТЎҒРИСИДА

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишнинг таъсирли воситасини барпо этиш, халқаро ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари билан ҳамкорликни кенгайтириш, давлат муассасалари ходимлари ва барча аҳолининг инсон ҳуқуқлари бўйича маданиятини ошириш мақсадида, БМТнинг инсон ҳуқуқлари ва бошқарув тизими-ни демократиялашни қўллаб-қувватлаш дастурига мувофиқ:

1. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази тузилсин.

Белгилаб қўйилсинки, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази давлатга қарашли таҳлил, маслаҳат, идоралараро ва мувофиқлаштириш органи ҳисобланади.

2. Қуйидагилар Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказининг асосий вазифалари деб белгилансин:

— миллий ҳаракат режасини, шунингдек, Конституция, Қонунлар ва инсон ҳуқуқлари соҳасидаги умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрлари қоидаларини амалга ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш;

— инсон ҳуқуқлари соҳасида Ўзбекистон Республикасининг халқаро ва миллий ташкилотлар билан ҳамкорлигини ривожлантириш;

— Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларига риоя этилиши ва бу ҳуқуқларнинг муҳофаза қилиниши юзасидан миллий маърузалар тайёрлаш;

— давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига, шунингдек, инсон ҳуқуқлари бўйича жамоат бирлашмаларига маслаҳатлар бериб туриш фаолиятини амалга ошириш;

— давлат органларининг инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва муҳофаза қилиш соҳасида таҳсил бериш, тарғибот, ўқув-услубий адабиётларни нашр этиш бора-сидаги фаолиятипи мувофиқлаштириш;

— Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларини амалга ошириш ва ривожлантириш бўйича маълумотларнинг ахборот базасини барпо этиш;

— давлат органларининг инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва бу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш юзасидан уларга тавсиялар тайёрлаш;

— инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва муҳофаза қилишнинг турли жиҳатлари юзасидан тадқиқотларни ташкил этиш ва ўтказиш.

3. Белгилаб қўйилсинки, Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази ҳуқуқий шахс бўлиб, унга Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан тайинланадиган директор бошчилик қилади. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази директорининг ўринбосари бу лавозимга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайинланади.

4. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказининг фаолияти молиявий жиҳатдан республика бюджетидан давлат ҳокимияти ва бошқарув органларини сақлаб туриш учун харажатлар моддаси бўйича ажратиладиган маблағдан, шунингдек, турли хайрия бадаллари ҳисобидан таъминланади.

5. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази бўшаб қолган маблағни марказнинг моддий-техника базасини ривожлантиришга ва ходимлар меҳнатини рағбатлантиришга сарфлаш шарти билан беш йилгача солиқлар, божхона тўловлари ва йиғимларини тўлашдан озод қилинсин.

6. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси сессиясининг материаллари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарор ва фармойишлари, вазирликлар ва идораларнинг меъерий ҳужжатлари ва йўриқномалари юборилиши шарт бўлган ташкилотлар рўйхатига киритилсин.

7. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказига ўзбек, рус ва инглиз тилларида “Ўзбе-

кистонда демократиялаш ва инсон ҳуқуқлари” махсус журналини нашр этишга рухсат берилсин.

8. Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идоралари Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказининг сўровига мувофиқ республикада инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш, амалга ошириш ва муҳофаза қилиш масалалари бўйича зарур ахборотни тақдим этсинлар.

9. Ўзбекистон Ташқи ишлар вазирлиги, Матбуот давлат қўмитаси, Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги, Давлат телерадиокомпанияси Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказига халқаро алоқаларни амалга оширишда, хориждаги турдош ташкилотлар билан алоқа ўрнатишда, халқаро ташкилотлар билан инсон ҳуқуқлари соҳасида битимлар тузишда ёрдам кўрсатсинлар.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси бир ҳафталик муддатда Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказининг фаолиятини ташкил этиш бўйича қарор қабул қилсин.

*Ўзбекистон Республикаси
Президенти*

И.КАРИМОВ

Тошкент шаҳри,
1996 йил 31 октябрь

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИГА
ОИД ҚОНУНЛАР РЎЙХАТИ**

ШАХСИЙ ҲУҚУҚЛАР

№	Қонунлар номи	Қабул қилинган кун ва рўйхатдан ўтказилган номери
1.	Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси	8 декабрь 1992 й. № 723-ХП
2.	Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида	14 июнь 1991 й. № 289-ХП
3.	Таълим тўғрисида	2 июль 1992 й. № 636-ХП
4.	Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида	3 июль 1992 й. № 644-ХП
5.	Муқобил хизмат тўғрисида	3 июль 1992 й. № 646-ХП
6.	Прокуратура тўғрисида	9 декабрь 1992 й. № 746-ХП
7.	Озодликдан маҳрум этиш жойларидан бўшатишган шахслар устидан ички ишлар идораларининг маъмурий назорати тўғрисида	9 декабрь 1992 й. № 750-ХП
8.	Судлар тўғрисида	2 сентябрь 1993 й. № 925-ХП
9.	Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида	6 май 1994 й. № 1064-ХП
10.	Ўзбекистон Республикасининг жиноят Кодекси	22 сентябрь 1994 й. № 2012-ХП

№	Қонунлар номи	Қабул қилинган куни ва рўйхатдан ўтказилган номери
11.	Ўзбекистон Республикасининг жиноят-процессуал Кодекси	22 сентябрь 1994 й. № 2013-ХП
12.	Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекси	22 сентябрь 1994 й. № 2015-ХП
13.	Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида	30 август 1995 й. № 108-И
14.	Давлат тили тўғрисида	21 декабрь 1995 й. № 168-1
15.	Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик Кодекси — I қисми	21 декабрь 1995 й. № 163-1

СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР

№	Қонунлар номи	Қабул қилинган куни ва рўйхатдан ўтказилган номери
1.	Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси	8 декабрь 1992 й. № 723-ХП
2.	Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида	15 февраль 1991 й. № 223-ХП
3.	Оммавий ахборот воситалари тўғрисида	14 июнь 1991 й. № 284-ХП
4.	Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида	31 август 1991 й. № 336-ХП
5.	Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида	18 ноябрь 1991 й. № 407-ХП
6.	Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида	18 ноябрь 1991 й. № 417-ХП
7.	Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида	20 ноябрь 1991 й. № 429-ХП
8.	Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида	2 июль 1992 й. № 632-ХП
9.	Қасаба уюшмалари, уларнинг ҳуқуқлари ва фаолиятининг кафолатлари тўғрисида	2 июль 1992 й. № 639-ХП
10.	Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида	30 август 1995 й. № 103-1
11.	Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида	2 сентябрь 1993 й. № 913-ХП
12.	Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида	2 сентябрь 1993 й. № 915-ХП
13.	Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида	28 декабрь 1993 й. № 990-ХП
14.	Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида	5-6 май 1994 й. № 1050-ХП
15.	Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида	5-6 май 1994 й. № 1051-ХП
16.	Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси тўғрисида	22 сентябрь 1994 й. № 2011-ХП
17.	Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми тўғрисида	5-6 май 1995 й. № 66-1
18.	Ўзбекистон Республикасида депутатни чақириб олиш тартиби тўғрисида	26 апрель 1996 й. № 229-1

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ҲУҚУҚЛАР

№	Қонулар номи	Қабул қилинган куни ва рўйхатдан ўтказилган номери
1.	Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси	8 декабрь 1992 й. № 723-ХII
2.	Ер тўғрисида	20 июнь 1990 й. № 97-ХII
3.	Савдодаги суниетъомликлар ва чайқовчилик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида	31 октябрь 1990 й. № 139-ХII
4.	Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида	31 октябрь 1990 й. № 152-ХII
5.	Ўзбекистон Республикасида тadbиркорлик тўғрисида	15 февраль 1991 й. № 207-ХII
6.	Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида	15 февраль 1991 й. № 229-ХII
7.	Банклар ва банк фаолияти тўғрисида	15 февраль 1991 й. № 205-ХII
8.	Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган солиқлар тўғрисида	15 февраль 1991 й. № 225-ХII
9.	Ўзбекистон Республикаси фуқароларидан, ажнабий фуқаролардан ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан олинадиган даромад солиғи тўғрисида	15 февраль 1991 й. № 227-ХII
10.	Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари тўғрисида	14 июнь 1991 й. № 287-ХII
11.	Ўзбекистон Республикасида кооперация тўғрисида	14 июнь 1991 й. № 295-ХII
12.	Ўзбекистон Республикасининг ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида	14 июнь 1991 й. № 285-ХII
13.	Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида	19 ноябрь 1991 й. № 285-ХII
14.	Ижара тўғрисида	19 ноябрь 1991 й. № 425-ХII
15.	Ҳакамлик суди ва ҳўжалик низоларини ҳал этиш тартиби тўғрисида	20 ноябрь 1991 й. № 443-ХII
16.	Алоқа тўғрисида	13 январь 1992 й. № 512-ХII
17.	Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида	14 январь 1992 й. № 513-ХII
18.	Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида	13 январь 1992 й. № 510-ХII

№	Қонунлар номи	Қабул қилинган куни ва рўйхатдан ўтказилган номери
19.	Давлат санитария назорати тўғрисида	3 июль 1992 й. № 657-ХII
20.	Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида	9 декабрь 1992 й. № 732-ХII
21.	Аудиторлик фаолияти тўғрисида	9 декабрь 1992 й. № 734-ХII
22.	Гаров тўғрисида	9 декабрь 1992 й. № 736-ХII
23.	Давлат божи тўғрисида	9 декабрь 1992 й. № 740-ХII
24.	Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида	2 июль 1992 й. № 623-ХII
25.	Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида	2 июль 1992 й. № 625-ХII
26.	Дехқон хўжалиги тўғрисида	3 июль 1992 й. № 654-ХII
27.	Табиятни муҳофаза қилиш тўғрисида	9 декабрь 1992 й. № 754-ХII
28.	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида	6 май 1993 й. № 818-ХII
29.	Сугурта тўғрисида	6 май 1993 й. № 833-ХII
30.	Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида	6 май 1993 й. № 837-ХII
31.	Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида	6 май 1993 й. № 839-ХII
32.	Валютани тартибга солиш тўғрисида	7 май 1993 й. № 841-ХII
33.	Маҳаллий солиқлар ва йнгимлар тўғрисида	7 май 1993 й. № 843-ХII
34.	Давлат уй-жой фондиди хусусийлаштириш тўғрисида	7 май 1993 й. № 846-ХII
35.	Маҳсулот белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари тўғрисида	7 май 1993 й. № 860-ХII
36.	Ўзбекистон Республикасининг Хаво Қодекси	7 май 1993 й. № 863-ХII

№	Қонунлар номи	Қабул қилинган куни ва рўйхатдан ўтказилган номери
37.	Жимиятни ахборотлаштириш тўғрисида	7 май 1993 й. № 868-ХП
38.	Алоҳида муҳофаза этиладиган табиат ҳудудлари тўғрисида	7 май 1993 й. № 871-ХП
39.	Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида	2 сентябрь 1993 й. № 918-ХП
40.	Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал Кодекси	3 сентябрь 1993 й. № 928-ХП
41.	Фуқароларнинг давлат пенсияси таъминоти тўғрисида	3 сентябрь 1993 й. № 938-ХП
42.	Жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқлар тўғрисида	28 декабрь 1993 й. № 994-ХП
43.	Тадбиркорлик фаолияти билан шугулланувчи жисмоний шахслардан рўйхатга олганлик учун ундириладиган йиғим ва бундай шахсларни рўйхатга олиш тартиби тўғрисида	28 декабрь 1993 й. № 996-ХП
44.	Чет эл инвестициялари ва чет эллик инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида	5-6 май 1994 й. № 1052-ХП
45.	Банкротлик тўғрисида	5-6 май 1994 й. № 1054-ХП
46.	Қимматли қоғозлар билан амалга ошириладиган операциялардан олинадиган солиқ тўғрисида	5-6 май 1994 й. № 1056-ХП
47.	Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базала—рининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида	5-6 май 1994 й. № 1059-ХП
48.	Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида	5-6 май 1994 й. № 1062-ХП
49.	Ер ости бойликлари тўғрисида	23 сентябрь 1992 й. № 2018-ХП
50.	Концессиялар тўғрисида	30 август 1995 й. № 110-И
51.	Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида	21 декабрь 1995 й. № 159-И
52.	Ўзбекистон Республикасининг меҳнат Кодекси	21 декабрь 1995 й. № 161-И

№	Конунлар номи	Қабул қилинган куни ва рўйхатдан ўтказилган номери
53.	Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик Кодекси — биринчи қисми	21 декабрь 1995 й. № 163-1
54.	Банклар ва банк фаолияти тўғрисида	25 апрель 1996 й. № 216-1
55.	Қимматли қогозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида	25 апрель 1996 й. № 218-1
56.	Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида	25 апрель 1996 й. № 220-1
57.	Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида	26 апрель 1996 й. № 221-1
58.	Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида	26 апрель 1996 й. № 223-1

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
<i>I боб.</i> “Инсон ҳуқуқлари” ўқув фани, унинг мавзуси, услулари тизими ва аҳамияти	5

Биринчи қисм

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ РОЯЛАРНИНГ ТУҒИЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

<i>II боб.</i> Инсоннинг жамият ва давлат билан ўзаро ҳуқуқий алоқадорлиги	27
<i>III боб.</i> Шарқ мутафаккирлари таълимотларида инсон ҳуқуқлари гоёси	38
<i>IV боб.</i> Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар	51
<i>V боб.</i> Бирлашган Миллатлар Ташкилоти	59

Иккинчи қисм

АСОСИЙ ХАЛҚАРО ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАР ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ СОҲАСИДАГИ ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК

<i>VI боб.</i> Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси ва унинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги роли	70
<i>VII боб.</i> Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро Пактлар	78
<i>VIII боб.</i> Инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро ҳамкорлик	88

Учинчи қисм

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ИНСОН ВА ФУҚАРОНИНГ АСОСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ, ЭРКИНЛИКЛАРИ, БУРЧЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҲИМОЯ ҚИЛИНИШИ

<i>IX боб.</i> Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар	100
<i>X боб.</i> Сиёсий ҳуқуқлар	111
<i>XI боб.</i> Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар	124

<i>XII боб. Фуқароларнинг мажбуриятлари</i>	144
<i>XIII боб. Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ҳамда эркинликларининг кафолатлари</i>	154
<i>XIV боб. Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи қонунлар</i>	166

ҲУЖЖАТЛАР

Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси	183
Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро Пакт	191
Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида Халқаро Пакт	205
Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пактга факультатив Протокол	229
Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Иккинчи бўлим	234
Мустақиллик Декларацияси	239
Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёноти	241
Ўзбекистон Республикасининг Давлат Мустақиллиги асослари тўғрисида. Ўзбекистон Республикасининг қонуни	244
Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Кенгашининг қарори Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтини ташкил этиш тўғрисида.	247
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказини тузиш тўғрисида	249
Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқларига оид қонунлар рўйхати	252

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

На узбекском языке

**Издательство “Ўзбекистон” — 1997,
700129, Ташкент, Навои, 30.**

Муҳаррир *З. Каримова*
Бадий муҳаррир *Ж. Гурова*
Техник муҳаррир *С. Собирова*
Мусаҳҳиҳ *М. Раҳимбекова*
Компьютерда тайёрловчи *А. Юлдашева*

Теришга берилди 19.03.97. Босишга рухсат
этилди 04.06.97. Қоғоз формати 84x108¹/₃₂.
"Таймс" гарнитурда офсет босма усулида
босилди. Шартли босма табақ 13,86.
Нашр табағи 14,33. Нусхаси 10000. Буюртма № К- 832
Баҳоси шартнома асосида.

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 9-97.

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамияти техникавий
ва программавий воситалар базасида тайёрланиб, Ўзбекистон Респуб-
ликаси Давлат матбуот қўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа
комбинатида босилди. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Инсон ҳуқуқлари: Олий ўқув юртлири учун ўқув қўллан-
маси. Ҳ. Б. Бобоев, А. Х. Саидов, Ш. Ш. Шорахметов ва
бошқ.; Сўз боши: Ҳ. Бобоев; Масъул муҳаррирлар: Ҳ. Б.
Бобоев, И. Р. Рамазонов.— Т.: Ўзбекистон, 1997.—260 б.

И. Бобоев Ҳ.Б. ва бошқ.

ISBN 5-640-02251-5

Инсон ҳуқуқлари мавзусига доир ушбу ўқув қўлланмаси мамлакатимизда илк бор нэшр этилмоқда. Унда инсон ҳуқуқлари ва уларни ҳимоя қилишга доир ҳуқуқий масалаларнинг моҳияти ва мазмунини очиб беришга ҳаракат қилинди.

Бу ўқув қўлланмасини тайёрлашдан асосий мақсад, инсон ҳуқуқлари масаласига доир мамлакатимиз ва жаҳон таърибасида тўпланган назарий ва амалий ютуқларни ўқувчиларга тушунтириб беришдан иборат.

Ўқув қўлланмаси мамлакатимизда ҳуқуқшунослик масалаларини ўрганувчи олий ва ўрта махсус ўқув юртлирининг талабалари, аспирантлари ва тингловчиларига мўлжалланган.

ББК 67.99(5У)0я73

№ 304-97

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Республикаси
давлат кутубхонаси

1203020400 – 43

И $\frac{1203020400 - 43}{M351(04)97}$ 97

M351(04)97

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ГУМАНИТАР ҲУҚУҚНИ ЎРГАНИШ МАРКАЗИ

Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқни ўрганиш Марказининг ташкил этилиши Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий онг ва демократик жараёнларни ривожлантириш йўлида қўйилган муҳим қадамдир. Марказ ўз фаолиятини 1996 йилнинг июнь ойидан бошлади.

Марказ фаолиятининг асосий мақсади инсон ҳуқуқлари ва демократия соҳасидаги билимларни тарқатиш ҳамда ташвиқот қилиш, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотларнинг инсон ҳуқуқларига оид ҳужжатларига мувофиқ аҳолини гуманитар жиҳатдан тарбиялаш ишларини амалга оширидан иборат.

Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқни ўрганиш Маркази:

— инсон ҳуқуқлари бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб боради;

— ўқув юртлари учун ўқув дастурлари, услубий қўлланмалар, тавсияномалар тайёрлайди;

— инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ семинар, конференция ва давра суҳбатларини ташкил этади.

Марказда инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқнинг турли соҳаларига тааллуқли адабиётлар билан таъминланган очиқ кутубхона мавжуд.

Мурожаат учун манзил:

Тошкент 700047, Сайилгоҳ кўчаси 35-уй, Тошкент
Давлат юридик институти биноси, 3-қават

Телефон /факс (3712) 336092

электрон почта : omon@cshrh.abc.com.uz